

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ VE BULGAR MESELESİ
(1867-1878)

(DOKTORA TEZİ)

Cengiz YOLCU

Danışman:
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL
2024

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ VE BULGAR MESELESİ
(1867-1878)

(DOKTORA TEZİ)

Cengiz YOLCU

Danışman:
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL
2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı 010314DR05 numaralı Cengiz YOLCU'nun hazırladığı “*Osmanlı Devleti ve Bulgar Meselesi (1867-1878)*” konulu doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 25/07/2024 günü (14:00 – 17:00) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Tahsin GÖRGÜN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK
Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU
İstanbul Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Cengiz YOLCU

25/07/2024

ÖZ

OSMANLI DEVLETİ VE BULGAR MESELESİ (1867-1878)

Bulgar Meselesi ve 1867-1876 yılları arasındaki Bulgar isyanları Bulgaristan'ın geri dönülemez bir şekilde Osmanlı hakimiyetinden ayrılmasına neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na giden yoldaki en önemli hadiselerden ikisidir. Bu iki konu hakkında mevcut literatür dönemin aktif taraflarının belgelerini bütüncül bir bakış açısı içinden değerlendirmez. Bulgar Meselesi hakkındaki Osmanlıca, Bulgarca ve İngilizce birincil kaynakların kullanıldığı bu çalışmanın ve değerlendirmenin kaleme alınmasındaki esas hedef bu noksanlığı gidermek, Bulgar meselesini ve isyanını tüm boyutları ile ele almaktır. 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşayan Bulgar cemaatinin anadilde ibadet ve bağımsız bir kiliseye sahip olmak hedefiyle başlayan mücadelesi sadece 25 yıllık bir dönemde Bulgaristan coğrafyasını bir savaş alanına çevirir. “Şark Meselesi”nin en kritik düğümlerinden olan ve 1840'larda bir kilise mücadelesi olarak başlayan “Bulgar Meselesi” 1860'lı ve 1870'li yıllardaki Bulgar komitacı faaliyetleri ile siyasi bağımsızlığı hedefleyen bir aşamaya evrilir. Komitacıların örgütlediği isyanın başarı kazanmaması, imparatorluğun maddi, manevi ve coğrafi bakımdan ağır kayıplara uğramasına yol açacak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne sebebiyet verecektir.

Anahtar Kelimeler:

Bulgar Ayaklanmaları (1867-1876), Bulgar Eksarhlığı, Bulgar Meselesi, Nisan Ayaklanması.

ABSTRACT
THE OTTOMAN EMPIRE AND THE BULGARIAN QUESTION
(1867-1878)

The Bulgarian Question and the Bulgarian revolts between 1867 and 1876 were the most important and decisive moments among the events that led to the Ottoman-Russian War of 1877-1878, which resulted in the irrevocable separation of Bulgaria from Ottoman rule. The main objective in writing this study and evaluation, which uses Ottoman, Bulgarian, and English primary sources on the Bulgarian Question, is to overcome this deficiency, and to address the Bulgarian Question and rebellion in all its aspects. The struggle of the Bulgarian community living in Istanbul in the first half of the nineteenth century, which started with the aim of free-religious worship in the mother tongue and having an independent church, turned the geography of Bulgaria, the first settlement of the Ottoman Empire in Rumelia, into a battlefield in just a quarter of a century. The “Bulgarian Question”, one of the most critical nodes of the “Eastern Question”, started as a church struggle in the 1840s and evolved into a stage aiming at political independence with the Bulgarian committee activities in the 1860s and 1870s. The failure of the rebellion organized by the committees led to the Ottoman-Russian War of 1877-1878, which would cause the empire to suffer heavy losses in material, moral, and geographical terms.

Key Words:

The Bulgarian Revolts (1867-1876), Bulgarian Exarchate, Bulgarian Question, April Uprising.

ÖNSÖZ

Bulgar Meselesi, Bulgaristan'ın geri dönülemez bir şekilde Osmanlı hakimiyetinden ayrılmasına neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ya da Türkçe literatürde yer ettiği biçimde ifade edilecek olursa 93 Harbi'ne sebep olan hadiseler içinde en önemli ve belirleyici yerlerden birine sahiptir. Tam bu noktada 93 Harbi'ne sebebiyet veren yakın tarihli olaylardan ziyade 19. yüzyılın başlangıcından beri yaşanan hadiseler, bu hadiseler içinde de bilhassa Osmanlı Devleti'nin Bulgar tebaasına bakmak gerekmektedir. Zira 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı egemenliğinden ayrılan devletler kendi tarihlerini kendi milliyetçi ideolojilerine göre yazdılar. Bu nedenle elimizde bağımsızlık elde eden siyasi yapılara ait çok dilli anlatıların yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan belgelerle anlatılan bu devletlerin tarihleri kalmıştır. Oluşturulan bu anlatıların dengelenmesi, rasyonel bir düzleme oturtulabilmesi için bu iki anlatının başka anlatılarla da desteklenmesi gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1878 yılında ayrılan Bulgaristan'ın 19. yüzyıldaki bağımsızlık tarihinin dengeli bir anlatımı için hem Bulgar hem Osmanlı hem de bu dönemde siyasi olarak bölgede aktif olan İngiliz kaynaklarının kullanılması gereklidir. Analitik bir yaklaşımın oluşmasının ilk gerekçelerinden biri de sorunlarla ilgili düzgün bir kronolojinin oluşturulmasıdır. Bu tezde Bulgar, Osmanlı ve İngiliz kaynakları aracılığıyla Bulgaristan'ın kilise bağımsızlığı mücadelesinden başlayıp siyasi bağımsızlık amacı ile girişilen silahlı mücadeleye doğru evrilen süreçteki olayların kronolojisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin "Bulgar Meselesi" olarak adlandırdığı olaylar ne zaman başlamıştı? 14. yüzyıldan itibaren yöneten-yönetilen ilişkisi içinde bulunan devlet ve tebaa arasındaki ilişki ne zaman ve ne şekilde bir problem olarak tanımlanacak hale gelmişti? Bulgar tebaa ile devlet arasındaki ilişkilerde tarihin belirli dönemlerinde belirleyici nitelikte birçok hadise meydana gelmişti. Ancak nesnel bir gözle ve tarihsel bir perspektifle bakıldığında birçok bakımdan merkezî idare ile kopuşa yol açacak hem bir milletin hem de devletin kaderinde ve tarihsel çizgisinde kırılmalara ve dönüşümlere sebebiyet verecek olayların meydana geldiği 1867-1876 yılları arasındaki dönem dikkat çekici bir mahiyeti haiz olduğu görülür.

Osmanlı Devleti ve Bulgar Meselesi konusunu incelemek için zaman aralığı olarak 1867-1878 yılları seçilmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri Bulgaristan'ın

özerklik kazanacağı ve bağımsızlık yolunda önemli bir aşama kaydetmiş olacağı Berlin Antlaşması'na giden sürecin askerî ve diplomatik bakımdan başlangıcı bu yıllara rastlar. Bulgaristan'ın hem coğrafi bakımdan İstanbul'a yakınlığı hem de Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda hakimiyeti altına aldığı ilk yerlerden biri olması dolayısıyla Bulgar tebaanın devletten ayrılmak amacıyla başlattığı eylemler hükümet ve ahali nezdinde bir sarsıntıya sebep olmuştu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bulgaristan coğrafyasında zaman zaman merkezî otoriteye karşı silahlı eylemler vuku bulmuş olmasına rağmen, 1867 yılında Bulgarların hem Osmanlı hakimiyetinden ayrılmayı amaç edinen silahlı çeteleri kurmaya hem de sivil ve diplomatik alanda yeni siyasî alternatifler aramaya başlamalarından ötürü bu tarih, Bulgar bağımsızlık hareketi içerisinde önemli bir kırılma ve dönüm noktası olarak öne çıkmaktadır. Bulgarlar, 1867 yılında siyasî ve diplomatik mahiyette iki önemli adım atarlar. Birincisi, Sırp-Bulgar Protokolü olarak adlandırılan ve bağımsız Sırbistan devleti ile Bulgaristan'ın bir federasyon çatısı altında örgütlenmesi esasına dayanan yeni bir hukuki birliktelik oluşturma adımıdır. Tezin ilgili başlığında detaylı olarak ele alınan bu tasarıya göre Sırp ve Bulgarların kuracakları siyasî birlik Yugoslav Krallığı ismini taşıyacaktı. Bu tasarı Sırbistan Prensi Obrenoviç'in ani ölümüyle sonuçsuz kalsa da Bulgarların kaderlerini Osmanlı Devleti'nden ayrı bir istikamette sürdürmek istediklerinin ilk ve önemli göstergelerinden biri olarak tarihe geçecekti.

1867 yılının bir diğer önemli vechesi ise Bulgarların Osmanlı hakimiyetinde kalmaları halinde bile mevcut konumlarının değişmesini öngören bir teklifle Sultan Abdülaziz'e başvurmuş olmalarıydı. Söz konusu tasarıyla aynı yıl resmîleşen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun statüsünün, yani ikili monarşinin (dual monarchy)¹ bir benzerinin Osmanlı Devleti ile Bulgar tebaası arasında kurulması amaçlanmıştı. Bu amacın arka planında Bulgarların Rum Patrikhanesi'ne bağlı olma statülerinin değişmesi ve hiyerarşik olarak da Rum tebaanın üzerine çıkması düşüncesinin olduğu söylenebilir.

Bu noktada tezin kronolojisinde bir diğer önemli dönüm noktası, yani Osmanlı hakimiyetindeki Bulgarların bağımsız kilise talebi karşımıza çıkmaktadır. 1870 yılında Sultan Abdülaziz'in Bulgarlara Rum Patrikhanesi'nden bağımsız bir kiliseye sahip olma hakkını veren fermanı ile Bulgarlar bu amaçlarına ulaşacaklardı.

¹ Martyn Rady, *Bir Dünya Gücünün Yükselişi ve Çöküşü: Habsburglar*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, s. 353.

Bağımsız kilise mücadelesi siyasî bağımsızlık yolunda Bulgarların ilk önemli hedefiydi. Bu hedefe ulaşılnca nihai hedefe ulaşmak, yani Osmanlı Devleti'nden tam bağımsızlık elde etmek amacıyla Bulgaristan içinde silahlı mücadele aşaması başlayacaktı. Bulgarlar arasında silahlı örgütleri teşkil edenler, bu mücadeleyi iki alternatifli olarak düşünmüşlerdi: İlki tüm Bulgaristan'ı kapsayacak bir ayaklanmayı başlatıp mücadeleyi kendi güçleriyle neticelendirmek; ikinci ve kendilerinin de daha kuvvetle muhtemel gördükleri alternatif ise Bulgaristan'daki ayaklanmalarla başarı sağlanamasa dahi Avrupa kamuoyu ve hükümetlerinin dikkatlerini Bulgaristan'a çekerek "Büyük Güçler"ın yapacağı bir dış müdahaleyle nihai hedefi, yani Osmanlı Devleti'nden kopuşu gerçekleştirmekti. Rusya, 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı başlattığı savaşın neticesinde Osmanlı Devleti'ni ağır bir mağlubiyete uğratmış ve savaşın sonunda imzalanan 1878 Berlin Antlaşması'yla birlikte Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyıldan beri Bulgaristan'da sürdürdüğü hakimiyetini fiilî olarak sona erdirmişti. Bulgaristan, her ne kadar 1908 yılına kadar resmî olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir prenslik olarak kabul edilirse de Bulgaristan'daki Osmanlı varlığı 1878 tarihinde fiilen bitmişti. Tezde incelenen konu açısından çok önemli ve anlamlı olan 1878 tarihi, tezin incelediği ve kapsadığı tarih aralığının sonu olarak kabul edildi.

Tezin temel amacı 1867-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Bulgar tebaasıyla arasında yaşanan çatışma ve kopuş sürecini hadiselerin siyasî ve diplomatik boyutlarını ön plana alarak bir bütünsellik içinde incelemektir. Bütünsellikten kasıt, söz konusu sürecin bir zincirin birbiri içine geçen halkaları gibi her aşamada birbiriyle bağlantılı olduğunun vurgulanmasıdır. Zira Bulgarlar nihai amaçlarına ulaşmak üzere diplomatik ve askerî olarak tarif edebileceğimiz iki ana mücadele hattı belirlemiş ve mevcut şartların durumuna göre bu iki hattı ya birbirine alternatif olacak şekilde ayrı ayrı ya da 1876 Nisan Ayaklanması'nda görüldüğü gibi aynı anda kullanmışlardı.

Bu sürecin anlaşılabilmesi için üç farklı, ancak birbirini tamamlayan bölüm seçilmiştir. Bu konulardan birincisi Bulgarlar millî kimliğinin oluşmasında önemli bir etken olan inanç ve kilise meselesidir. Bulgar kilise mücadelesinin en önemli hususları, bağımsız bir kiliseye sahip olma ve ana dilde eğitim talebiydi. Bu talepler de doğal olarak Rum Kilisesi ile Rum cemaatine karşı yürütölmekteydi. Dönemin ruhunu belirlemiş olan milliyetçilik ile siyasi, sosyal, kültürel ve dinî manada bağımsızlık ideali Osmanlı tebaası olan Bulgarları da etkileyecek ve "asırlardan beri baskı ve tahakküm altında oldukları

beyanıyla” Rum Ortodoks Kilisesi’ne ve bu kilisenin liderliğini yürüten İstanbul Patrikhanesi’ne karşı mücadele yürütmelerine sebebiyet verecekti. Kilise meselesinin önemi Bulgarların bağımsızlık sürecinin ilk aşaması olarak Rum Patrikhanesi’nden bağımsız bir kiliseye sahip olma idealinde somutlaşmaktadır. Tezin birinci bölümü olan bu başlık altında tarihsel süreçte Bulgarların Patrikhane ile kurdukları ruhanî ve siyasî ilişki tartışıldıktan sonra 19. yüzyıldaki ayrılma mücadelesi incelenmektedir.

Tezde üzerinde durulan ikinci ana konu ise 1867-1875 yılları arasında Bulgaristan’da meydana gelen siyasî ve askerî hadiselerdir. Bu bölümün sınırını belirleyen tarih aralığında hem Bulgaristan’da silahlı isyanları örgütlemek üzere kurulan komitelerin ortaya çıkışlarına işaret edilecek hem de tezin bir sonraki bölümün ana konusu olan Osmanlı Devleti açısından adeta bir “felaketler yılı” olarak değerlendirilebilecek 1876 yılı öncesinde meydana gelen hadiseler incelenecektir. Silahlı çetelerin teşekkülü, ilk isyan teşebbüsleri ve 1876’daki Nisan Ayaklanması’na bir nevi öncülük yapmış olan 1875 Hersek İsyanı da bu başlık altında değerlendirilen konulardır.

Üçüncü ve son bölümde ise 1876 yılındaki Nisan Ayaklanması incelenecektir. Bu anlatı kurulurken, Osmanlı Devleti’nin ayaklanma sürecinde yaşanan olaylara verdiği diplomatik ve askeri tepkiler ile bu hareketlerin devlet üzerindeki etkileri ayrıntılarıyla tartışılacaktır. İsyanla özellikle merkezden gelecek düzenli ordu birliklerinin ayaklanma bölgesine intikaline kadar geçen zamanda gönüllü ve düzensiz silahlı birliklerle müdahale edilmesi ve yaşanan şiddet olayları Avrupa hükümetlerini Şark Meselesi’nin nihai hedefi olan Osmanlı Devleti’nin taksimi konusunda daha somut adımlar atmak yolunda teşvik etmiştir. Bulgarların başlattığı ayaklanma Osmanlı birliklerince bastırılmasına karşın, önce İngiltere’de Gladstone öncülüğünde başlayan Osmanlı karşıtı propaganda Osmanlı Devleti’nin diplomatik olarak sıkıştırılmasına yol açmış, hemen bir yıl sonra ise Rusya’nın ilan ettiği savaş, Bulgaristan’ın Osmanlı Devleti’nden ayrılma sürecini somutlaştırmıştır.

19. yüzyılda Bulgaristan’da meydana gelen hadiseler, bağımsız Bulgar kilisenin kuruluşu ve Bulgar isyanlarını kapsayan konular bütünü şimdiye kadar kısmî olarak ele alınmıştır. Genel bir manzara tarif etmek gerekirse; Halil İnalcık doktora teziyle bu meseleyi akademik bir çalışma alanı haline getirmiş, ancak konusunu 1850’ye kadar olan

dönemle sınırlamıştır.² İnalçık'ın kronolojik olarak bıraktığı yerden itibaren konuyu inceleyen M. Hüdayi Şentürk'ün çalışması³ da meselenin en netameli zamanı olan 1876 yılını dışarıda bırakarak 1850-1875 yılları arasındaki olayları ele almıştır. İnalçık, meseleyi ekonomik perspektifle ve Şentürk ise hadiseleri tasvirî bir bakış açısıyla incelemiştir. Bu tezin amacı, konuyu daha bütüncül bir tarzda ele almanın yanı sıra, sorunun taraflarına ait literatür, arşiv belgeleri ve kaynakları kullanarak daha kapsamlı bir bakış açısıyla değerlendirmektir.

Bu tezde yukarıda belirtilen üç başlık üzerinden Osmanlı Devleti'nin Rumeli coğrafyasında ilk yerleştiği bölgelerden biri olan Bulgaristan'ın bağımsızlığa giden sürecinde Bulgarların kilise bağımsızlığı mücadelesine, silahlı çeteler kurarak Osmanlı askerî ve sivil unsurlarına karşı yürüttüğü mücadeleye ve uluslararası diplomatik pazarlıklara odaklanılacaktır.

Her çalışma gibi bu tez de birçok kişinin katkılarıyla ortaya çıkarılabilmiş ve tamamlanabilmiştir. Öncelikle, tez konusunun belirlenmesinden sınırlandırılmasına, belge kritiğinden üst anlatılarla ilgili meselelere kadar tez çalışmasının her anında yardım ve yönlendirmeleriyle destek olan Prof. Dr. Ali Akyıldız'a teşekkürü bir borç bilirim. Prof. Dr. Feridun M. Emecen, Prof. Dr. İlhan Şahin, Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu, Prof. Dr. Emrah Safa Gürkan, Doç. Dr. Özlem Çaykent, Dr. Davut Erkan ve Abdullah Güllüoğlu tez sürecinde desteklerini ve teşviklerini esirgemediler. Dr. Margarita Dobрева hem Bulgaristan'daki kütüphane ve arşivlerden ihtiyaç duyduğum kaynakları benimle paylaştı hem de Bulgaristan'daki araştırmalarım sırasında bürokratik engelleri aşmamda yardımcı oldu. Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu Bulgarca öğrenme sürecimden, Osmanlı-Bulgar tarihi ile ilgilenmeme kadar akademik yolculuğumun her safhasında bana destek oldu. Prof. Dr. Orlin Sabev, beni Bulgaristan'daki akademik çevrelerle tanıştırmasının yanı sıra, çalışmalarımı da destekleyip teşvik etti. Ayrıca tez jürime katılma nezaketi gösteren Prof. Dr. Yüksel Çelik, Prof. Dr. Tahsin Görgün ve Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya Türkmen'e, her zaman desteklerini gördüğüm Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi dostum Dr. Sinan Kaya'ya, İstanbul 29 Mayıs Tarih Bölümü'ndeki mesai arkadaşım Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut'a, 2001 yılında lisede aynı sıraya oturarak

² Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi: Doktora Tezinin 50. Yılı: 1942-1992*, İstanbul: Eren Yayıncılık: 1992.

³ M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

başladığımız arkadaşlık serüvenimizde her daim yanımda olan Gülađa Yalın Yıldırım’a çok teşekkür ederim.

Hayatlarının Bulgaristan’da geçirdikleri ilk çeyreğinin ardından Türkiye’de yeni bir hayat kurmak durumunda kalan, özverileri ve çalışkanlıklarıyla eğitim hayatımın başından beri desteklerini benden bir an olsun esirgemeyen annem Resmiye, babam Ahmet ve ablam Vasfiye Yolcu’ya sonsuz teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

İstanbul, Temmuz 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
BEYAN	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	xii
KISALTMALAR	xv
HARİTALAR.....	xvi
TARİH ÇEVİRİLERİ HAKKINDA.....	xvii
GİRİŞ.....	1
Osmanlı Devleti ve “Bulgar Meselesi” Hakkında Literatür Değerlendirmesi.....	4
“Zanaatım Bulgarlara Emniyet Vermektir”: Bulgar Meselesi ve Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi’ne İlişkin Arşiv Belgeleri Hakkında Bir Değerlendirme.....	16
Arşivlerdeki Çalışma Koşulları.....	19
BİRİNCİ BÖLÜM – BAĞIMSIZ BULGAR KİLİSESİ MÜCADELESİ.....	24
1.1 Bağımsız Kilise Hareketinin İlk Adımları.....	27
1.2 Bulgar Eksarhhanesi’nin Kuruluşu	30
1.3 Bulgarca Konuşan Ruhanilerin Tayinine Yönelik İlk Talepler	31
1.4 “Gayr-i Ortodoks” Bulgarlar: Pavlikyanlar, Katolikler, Ünyatlar.....	34
1.4.1 Ünyatlar (Katolik Bulgarlar).....	36
1.5 Stefan Bogoridi ve Bulgar Kilisesi Mücadelesindeki Yeri.....	42
1.6 Kriz Yılları: 1859-1864.....	46
1.7 Kilise Meselesi, Rus Büyükelçisi İgnatyev ve İstanbul’daki Faaliyetleri.....	47
1.8 Eksarhlığın Kuruluşu, 1870	55
1.9 Kiliseler Arasında Uzlaşmaya Yönelik Çabalar	60
İKİNCİ BÖLÜM – 1867-1875 ARASINDA BULGARİSTAN’DA MEYDANA GELEN HADİSELER.....	67
2.1 1867 Sırp-Bulgar Protokolü	67
2.2 1867 Memorandumu	76

2.3 Bulgar İsyanı'nın Düşünsel ve Örgütsel Lideri: Vasil Levski (Vasil İvanov Kunçev).....	81
2.3.1 Vasil Levski'nin İhtilâl ve İsyân Faaliyetleri.....	82
2.3.2 Vasil Levski'nin Yakalanması ve İdamı	85
2.3.3 Vasil Levski'nin İfade Metni	86
2.4 1870 Öncesinde Çetecilik Faaliyetleri	88
2.4.1 Gizli Merkezî Bulgar Komitesi	88
2.5 1867 Yılındaki Çetecilik Faaliyetleri	91
2.6 Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi (BRTsK).....	93
2.7 1875 Hersek İsyanı.....	96
2.8 1875 Eski Zağra Ayaklanması.....	100
2.9 Şumnu İsyanı.....	105
2.10 Rusçuk İsyanı	106
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – <i>ANNUS HORRIBILIS</i>: OSMANLI DEVLETİ'NİN	
FELAKETLER YILI – 1876.....	108
3.1 1876 Nisan Ayaklanması	112
3.2 Çerkeslerin Rolü.....	119
3.3 Batak Hadisesi: Nisan Ayaklanması'nın Sınır Ötesi Yankıları	122
3.4 Londra'dan Kalküta'ya: Bulgar İsyanı'nın Hindistan'daki Yankıları.....	139
3.5 Filibe Fevkalade Komisyonu: Üyeleri ve Çalışmaları	141
3.6 Tahkik Komisyonları.....	144
3.7 Filibe Fevkalade Komisyonu'nun Kuruluşu	148
3.7.1 Filibe Fevkalade Komisyonu'nun Çalışmaları ve Hazırladığı Rapor	151
3.8 Avrupa'ya Gönderilen Bulgar Delegasyonu	157
3.9 İstanbul Konferansı	163
3.10 Savaşlar Arasında Bir Ara Dönemi	166
3.11 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi	169
3.12 Ayastefanos Müzakereleri ve Berlin Kongresi (1878)	170
3.12.1 Berlin Kongresi	172
SONUÇ.....	178
KAYNAKLAR	185
EKLER.....	200

ÖZGEÇMİŞ	248
----------------	-----

KISALTMALAR⁴

bkz.	Bakınız
c.	Cild
çev.	Çeviren
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
nr.	Numara
s.	Sayfa
vd.	ve diğerleri
y.y.	Yayınevi Yok

⁴ Tez boyunca kullanılan arşiv belge-defterlerinin ve yazma eserlerin kısaltma açıklamaları “Kaynakça” kısmında verilmiştir.

HARİTALAR

Harita	Açıklama
Harita 1	Bulgar Eksarhlığı'nın "Dâire-i Ruhâniyyesi" Altındaki Yerler
Harita 2	Osmanlı Devleti Hakimiyetindeki Bulgaristan Topraklarını ve Bulgar İsyanlarını Gösteren Harita

TARİH ÇEVİRİLERİ HAKKINDA

Bu tezde, Osmanlı belgelerindeki Hicrî tarihler şu internet adresindeki çeviri yazılımına göre hesaplanmıştır: (Ahmet Murat Aytaç, <https://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>)

GİRİŞ

Osmanlı fethinin ardından ve özellikle II. Mehmed'in İstanbul'u almasının sonrasında uygulanmaya başlanan "millet nizamı" ile Bulgar cemaati Ortodoks mezhebine bağlı bulunmaları nedeniyle Rum Patrikhanesi'ne ve *milletbaşı* olarak Rum Patriğine bağlanmışlardı. Osmanlı hakimiyetinde Rum milleti adı altında yaşamlarını sürdüren Bulgarlar dillerini ve yazılı ve sözlü kültürlerini büyük ölçüde muhafaza etmeyi başarmışlardı. Kültürel kimliğin muhafazasına imkân veren hususların başında Bulgaristan, her ne kadar coğrafi olarak merkeze yakın olsa da Osmanlı resmî memurları ile yalnızca senenin belli günlerinde ve vergi toplama zamanlarında muhatap oldukları bir coğrafya olmuştur.

Osmanlı hakimiyeti altındaki Bulgaristan'da Bulgar kimliği ve kültürünü korumak noktasındaki bir diğer önemli kurum ise Osmanlı makamlarınca spesifik alanlarda işlev görmek ve faaliyet göstermek maksadıyla teşkil edilen hususî ya da bir manada otonom köylerdi. Söz konusu köylerden ve köylülerden bir kısmı dağ yolları ile geçitleri korumakla görevli derbentçilerden oluşurken bir kısmı da sultan için hususî olarak av hayvanları yetiştirmekle yükümlüydüler. Hususî mahiyetteki köylerde gayrimüslimlerin yükümlü oldukları vergilerden muaf olan Müslüman ve Türklerin yerleşmelerine izin verilmemekteydi.⁵

Bulgaristan coğrafyası, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin tarafı olduğu büyük savaşlardan doğrudan doğruya etkilenmemesine karşın söz konusu savaşların neticelerinden ve siyasî kargaşanın meydana çıkardığı otorite boşluğundan yakasını kurtaramamıştı. Haydutlar ile Bulgaristan'da özelinde *kırcalılar*⁶ adıyla ortaya çıkmış olan yerel silahlı çeteler yaygınlık kazanmaya ve asayiş bozmaya başlamıştı. Ordudaki görevlerinden dönen veya askerlikten kaçan silahlı kişilerin kurdukları çetelerin yol açtığı

⁵ R. J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 21.

⁶ *Kırcalılar*, Merkezî idarenin zaafı nedeniyle Bulgaristan coğrafyasında ortaya çıkan eşkıya ve haydutlar olarak tanımlamak mümkündür. Yusuf Akçura'nın farklı kaynaklardan yararlanarak ortaya koyduğu tanıma göre "Kırcalı eşkıyası Tuna Havzası'nda ve Trakya'da bulunan köy ve kasabalara saldırıyordu. Kırcalılar, birçok çetelere ayrılmışlardı. Bunlar aslen Rus harplerinden sonra dağıtılan askerlerden ve yağmadan istifade maksadile onlara iltihak eden kimselerden tereküp ediyordu. Bunların çoğu Türk, Tatar ve Arnavut idise de içlerinde Boşnaklar ve Bulgarlar da az değildi. Kırcalılar, başta Rodop eteklerindeki Türk Hasköyü'nde göründüler. (...) Hepsî süvari idi; kılıç, piştov ce uzun tüfekle müsellahtılar. Koca Balkan etrafını çok tehrip ettiler, hatta bir aralık İstanbul civarına kadar sarktılar. (...) Kırcalılar hem Müslüman Türklere hem Hristiyan Bulgarlara taarruz ediyorlardı" (Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 37-38).

tahribat özellikle 19. yüzyılın arifesinde bölgede ciddi bir soruna dönüşmeye başlayacaktı.

Savaş koşullarının ve siyasi başboşluk şartlarının yanı sıra birbiri ardına ortaya çıkan salgın hastalıklar ve bilhassa veba, tüm Balkan coğrafyasıyla birlikte Bulgaristan'ı da etkilemişti.⁷ Fazladan alınan ve savaşları finanse etmeyi hedefleyen vergiler de genel manada köylülerin fakirleşmelerinde rol oynamıştı.⁸ Üstelik, Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesinin zayıflaması üzerine, Balkanların birçok yerinde yerel ahali ile merkezden gönderilmiş ya da sultan adına bu coğrafyada görev yapan yerel resmî görevliler, askerî erkân ve Müslüman ayanlar arasında iktidar mücadeleleri baş göstermişti.

18. yüzyılda *kırcaliler* diye bilinen silahlı çeteler ve asi bir paşa konumuna gelen Pazvantoğlu destekçileri tarafından nüfusu kırılıp tahrip edilen Tuna ile Balkan Dağları arasındaki bölge Bulgaristan coğrafyasında koşulları en kötü ve çetin yerler olarak öne çıkmıştı. Balkan Dağları'nın güneyinde yer alan köyler nispeten en güvenli ve sakin yerler olarak gözükmekteydi, fakat bu bölgenin kaderi de 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bulgar komitacılarının bağımsızlık talebiyle ayaklanmaya başladıklarında değişecekti.

18. yüzyıl, Bulgaristan coğrafyasında yalnızca asayiş sorunlarının görüldüğü bir devir değildi. Aynı dönemde, Bulgarlar ve Bulgaristan üzerindeki Rum ve Fenerli etkisi sorunu, sıkıntılı ve ihtilaf çıkaran bir meseleydi. Ancak bu mesele bir taraftandan da Bulgarların millî uyanışına katkıda bulunmaya başlayacaktı. 18. yüzyılda Aynoroz Dağı'ndaki Hilendar Manastırı'ndaki görevi dolayısıyla Otets Paisiy adıyla bir keşiş olarak görev yapan Paisiy Hilendarski (1722-1773), Bulgarca konuşmakta olan cemaatini Rum baskısına karşı koruma duygusuyla bir Bulgar tarihi yazmıştı. Kaleme aldığı tarih kitabı için Karlofça, Makedonya, Sırbistan ve Bulgaristan'da yer alan manastırların kütüphanelerinde muhafaza edilen yazmalardaki kayıtları kullanmış ve Karlofça'dan döndükten sonra yine Aynoroz'da bulunan Zograf Manastırı'nda "Bulgarların bütün Slav halklarının en yücesi" olduğunu belirttiği eserini kaleme almıştır. Paisiy Hilendarski,

⁷ Dennis P. Hupchick, *The Balkans: From Constantinople to Communism*, New York: Palgrave, 2002, s. 107.

⁸ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi I: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2013, s. 107.

*Slav-Bulgar Tarihi*⁹ başlıklı kitabında ilk defa Bulgarların çarları olduğunu, ilk patriğin Bulgarlar arasından çıktığını, Slavlar arasında Hristiyanlığı ilk defa toplu halde kabul edenlerin Bulgarlar olduğunu ve en geniş topraklarda hakimiyeti de Bulgarların kurduğunu iddia eder:

“Bulgarlar kendilerini çar ilan eden, bir patriği olan, Hristiyanlığı seçmiş ilk Slav topluluktur; en geniş toprakları da Bulgarlar fethetmiştir. İlk Slav azizler Bulgar’dı ve en güçlüler ve Slav toplumları tarafından en çok saygı görenler de onlardı; bu kitapta da yazdığım gibi, Bulgarcanın durumu da aynıydı. Nice başka halkların tarihinde Bulgarlar hakkında kanıtlar vardır; çünkü Bulgarlar hakkında bütün söylediklerim doğrudur.”¹⁰

Paisiy Hilendarski’nin Bulgarların kökenleri ve tarihte başardıklarına dair düştüğü kayıtlar, 18. yüzyıldan milliyetçilik ve ulusal bağımsızlık mücadeleleriyle harmanlanacak ve 19. yüzyıla geçiş arifesinde adeta bir yüzyıl sonra Bulgaristan coğrafyasında yaşanacak hadiselerin ilk kıvılcımını yakacaktı.

Bulgar cemaatin bağlı oldukları Rum Ortodoks Kilisesi’nin kültürel, eğitsel ve dinî tahakkümüne karşı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatacağı mücadele 1870 yılında Eksarhhane fermanının kazanılmasının ardından görünüm ve muhteva

⁹ Paisiy Hilendarski, *A Slavo-Bulgarian History*, çev. Krassimir Kabakchiev (Sofya: Bulgarian Bestseller – National Museum of Bulgarian Books and Polygraphy, 2012). Paisiy Hilendarski’nin Bulgarların tarihsel temelleri ve kökenleri üzerindeki düşünceleri için bkz. Ek I.

¹⁰ Paisiy iddialarına şu ifadelerle sürdürmektedir: “Dikkatle dinleyin ey okurlar ve dinleyiciler, halkını ve anavatanını seven, onları yüreğinde taşıyan Bulgar halkı; Bulgarlar olarak kökenleriniz hakkında, babalarınız, atalarınız, çarlar, patrikler ve azizler hakkında tespit edilmiş olanları, bir vakitler nasıl yaşadıklarını, vakitlerini nasıl geçirdiklerini öğrenmek isteyen sizler. Köklerini ve dillerini bilen, bir tarihi olan, okuyup yazabilen herkesin de bu tarihi tekrar tekrar anlattığı, köküyle, diliyle gurur duyan başka toplumların halkları gibi sizin de babalarınızın yaptıkları hakkında neler öğrenilmiş olduğunu bilmeniz hem gerekli hem de yararlı. İşte bundan dolayı sizin için, kökeniniz ve diliniz hakkında tespit edilmiş olan her şeyi kronolojik bir sırayla yazdım. Okuyun ve öğrenin ki, başka toplumlar, başka halklar size gülmesin ve sizi ayıplamasın. Bu incecik tarih kitabını kopya edin ya da okuması olanlara parayla kopyalatın ve sakın kaybetmeyin! Ne yazık ki hala, Bulgar soyundan geldiklerini görmezden gelen, yabancı bir kültüre, yabancı bir dile kapısını açan, Bulgarcayı önemsemeyen insanlar var. Böyleleri Yunanca okuma yazma öğrenirler ve kendilerine Bulgar demeye utanırlar. Ey sizi zavallı deliler! Niye Bulgarlığınızdan utanır, niye anadilinizde yazıp okumazsınız? Yoksa Bulgarların kendi çarlıkları, kendi ülkeleri olmadı mı sanırsınız? Bulgarlar yıllarca hüküm sürdüler, adlarını bütün dünyaya duyurdular, o güçlü Romalıları, o akıllı Yunanlıları defalarca vergiye bağladılar. Çarlar, krallar, Bulgar çarlarıyla barış içinde yaşayabilmek için kızlarını bizim çarlarımıza eş olarak verdiler. Bulgarlar kendilerini çar ilan eden, bir patriği olan, Hristiyanlığı seçmiş ilk Slav topluluktur; en geniş toprakları da Bulgarlar fethetmiştir. İlk Slav azizler Bulgar’dı ve en güçlüler ve Slav toplumları tarafından en çok saygı görenler de onlardı; bu kitapta da yazdığım gibi, Bulgarcanın durumu da aynıydı. Nice başka halkların tarihinde Bulgarlar hakkında kanıtlar vardır; çünkü Bulgarlar hakkında bütün söylediklerim doğrudur (Paisiy Hilendarski, *A Slavo-Bulgarian History*, çev. Krassimir Kabakchiev, Sofya: Bulgarian Bestseller – National Museum of Bulgarian Books and Polygraphy, 2012, s. 191-192).

değiştirecekti. Bulgar asiler kültürel ve dinî hürriyetlerini elde ettikten sonra siyasî bağımsızlıklarını kazanmak maksadıyla ayaklanma teşebbüslerine başlayacak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanan silahlı mücadelenin Bulgar isyancılar lehine başarı kazanmaması üzerine, hedeflenen ayrılığı gerçekleştirmek üzere Avrupalı “Büyük Güçler”in yardımına müracaat edilecekti. Bulgarların destek beklentisine en büyük yardımcı yapacak olanlar da kuzeydeki “büyük kardeş” Rusya olacak ve Osmanlı Devleti’ne karşı başlatacağı savaş bölgenin geleceğini siyasî, iktisadî ve demografik bakımdan derinden etkileyecekti.

Osmanlı Devleti ve “Bulgar Meselesi” Hakkında Literatür Değerlendirmesi

Bulgar Meselesi ya da daha spesifik olarak söylenecek olursa Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi ve önde gelen komitacılara ilişkin çalışmalar kısıtlıdır. Bu hususun kanaatimizce birçok nedeni vardır. Yaptığımız sıralama, bu nedenlerin önemini ve önceliğini göstermemekle beraber bu yalnızca konuya ilişkin görüşlerimizi ileriye sürmemiz ve tartışma sahasına çıkartmamız için bir vesile olacaktır. Tarihçinin meseleyi ortaya koyarken olması gereken tarafsızlığı azamî ölçüde göz önünde bulundurması ve meselenin yalnızca bir tarafına ait belge ve kaynaklara değil “karşı” tarafın da birincil kaynaklarına ve ikincil literatürüne hakim olması gerekir. Muhakkak ki bu hususu ve niteliği haiz olmak, konuya eğilen tarihçiler açısından bir avantaj olmakla birlikte, araştırmaların temelinde yer alan “dil engeli” birçok araştırmacının daha henüz işin başındayken bundan vazgeçmesine yol açabilmektedir. Böyle bir donanımdan uzak olarak çalışmaya başlayanlar ise “işin kolayına” kaçarak ve hâkim olduğu dilde, aşına olduğu kaynaklara yönelmeyi tercih ederek tek bir bakış açısında konumlanmanın “rahatlığına” ve “güvencesine” sığınmayı tercih edebilirler. Bu genel bir tarihçilik tartışması açmak değil, doğrudan Osmanlı Devleti ile “isyankâr”, “fesad hareketleriyle meşgul” Bulgar tebaasının ilişkilerini siyasî tarih muvacehesinden çalışmakta olan tarihçileri tasnif etmektir. Burada bir şahıs ya da bir grubun odağa alınmadığının özellikle vurgulanması gerekir. Zira hem Türkiye’de hem de Bulgaristan’da çalışan hatta Avrupa ve Amerika üniversitelerine bağlı olarak araştırmalarını sürdüren tarihçilerin istemli veya istemsiz olarak bu daire içinde kalabildikleri açıktır.

Literatürde tespit edilen çalışma noksanlığının bir diğer sebebi ise iki halk arasında bilhassa isyan sürecinde, Müslüman ve Türk toplumunun kolektif hafızasında 93 Harbi olarak yer etmiş olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve ardından Balkan Harbi sırasında yaşanan kanlı hadiselerin meseleyi siyasal ve sosyal zeminde netameli bir hale getirmiş olmasıdır. Her iki tarafın kendi acıları, talepleri ve memnuniyetsizlikleri doğrultusunda ve dolayısıyla öznel koşullardan sıyrılmış kavramsallaştırmalar yapılmakta olması meselenin sadece tarihçilerin bir uğraşı haline gelmesini zorlaştırmaktadır. Zira iki toplumun ilişkilerinde hâlâ yakın geçmişin etkilerini ve izlerini canlı olarak müşahade etmek olasıdır. Benim de dahil olduğum, 1989 yılının yaz mevsiminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleşen göç dalgası söz konusu çetrefilli mirasın neticelerinden biridir. 19. ve 20. yüzyılların acıklı olaylarının öncelikle iki ülkenin -özellikle Bulgaristan'da- ders kitaplarının daha sağduyulu kavramlar ve ifadelerle yeniden düzenlenmesi, hadiselerin ve kişilerin daha objektif olarak ele alınmalarına ve değerlendirilmelerine imkân sağlayabilir. Bilimsel seviyedeki çalışmaların sağlıklı bir şekilde yürütülebilmeleri için yerli yerine oturmuş, anlam ve içerikleri üzerinde mutabakat sağlanmış kavramların mevcudiyeti ve kullanımı elzemdir. Zihinsel düzeyde kavramsallaştırmaların net bir şekilde yapılmasından sonradır ki tarihçiler işin zanaat kısmıyla meşgul olabileceklerdir.

Bu girizgâhın ardından Türkiye'de yıllar içinde Osmanlı Devleti ile hakimiyeti altındaki Bulgar tebaası arasındaki ilişkileri ele alan çalışmaların genel bir değerlendirmesine geçilebilir. Buradaki "hakimiyeti altında bulunmak" vurgusu bilinçli bir şekilde kullanıldı. Zira değerlendirmeler 1878'de özerklik elde eden ve hızla bağımsız bir devlet inşa etme çabasına giren Bulgaristan Prenslığı'nin (Knezliği) kuruluşuna dek meydana gelen olayları ele alan araştırma ve çalışmaları kapsayacaktır. 1878 tarihi bir başka açıdan da dikkate değer bir dönüm noktasıdır. Hem 93 Harbi'nin koşulları hem de yeni oluşmakta olan ve temelleri atılan "ulus devlet"nin hedefleri doğrultusunda istenilen nüfus yapısı nedeniyle gerçekleştirilen "zorunlu" veya "gönüllü" göçler, bu göçler neticesinde zuhur eden emlâk ve mülkiyet sorunları, yeni Bulgar devletinin sınırları dahilinde kalan Müslüman ve Türklerin statüleri gibi sosyal ve hukukî meseleler yepyeni acıların yanı sıra aynı zamanda geleceğin tarihçileri için de müstakbel çalışma konuları haline gelecektir. Söz konusu zaman sınırının öznel gerekçesi ise halihazırda hazırlamakta olduğumuz "Osmanlı Devleti ve Bulgar Meselesi (1867-1878)" başlıklı

doktora tezinin kapsamında da işaretini bulmakta olup, bu sınırlama bir dereceye kadar haliyle genelde bu tarihler arasındaki kaynak ve literatüre daha fazla hâkim olabilmekle alakalıdır.

Osmanlı Devleti'nin Bulgar tebaası hakkında Türkiye'de yapılan çalışmaları beş ana başlık altında toplamak mümkündür. İlk başlık da “isyan literatürü” olarak belirlenebilir. Bu başlık kapsamına giren çalışmalardan ilki hem kronolojik bakımdan hem de alana yaptığı katkıdan dolayı Halil İncalcık'ın 1942 yılında savunduğu doktora tezi olan *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* başlıklı çalışmasıdır. Tezde, Osmanlı Devleti'nin genel toprak yapısıyla Avrupa'nın ihtilâller ile çalkalandığı bir dönemde Bulgarların sosyo-ekonomik durumlarını tartışan İncalcık, 1841 yılında Niş'te, 1849-1850 tarihlerinde ise Vidin'de meydana gelen isyanların tahlilini yapmaktadır. Literatürde halen en özgün çalışmalardan biri olarak kabul edilen bu incelemesinde İncalcık'ın yararlandığı ana kaynak, olaylara ilişkin kaleme alınan iradelerin derlendiği bir koleksiyon olmuştur. İkincil kaynakların yanı sıra, İncalcık'ın çalışmasında da görüldüğü üzere, Bulgar Meselesi üzerinde yapılacak çalışmalarda kayıtlarının gayet özenli tutulduğu Osmanlı arşivlerinde bulunan belgelerin ne denli önemli olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Ali Akyıldız'ın “Halil İncalcık'ın *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* Başlıklı Doktora Tezinin Değerlendirilmesi” başlıklı makalesinde de işaret ettiği üzere İncalcık meseleye tarihyazımı açısından bir yorum farklılığı getirmiştir. Literatürde ağırlıklı yer tutan ve “problemleri hayali, görünmeyen bir üst güce ve düşmana bağlama”yı temel alan “dış güçler” söylemi yerine, İncalcık'ın çalışmasında Osmanlı Devleti'ndeki bürokratik ve idari sorunlara dikkat çekilmektedir.¹¹ İlk baskısı 1943 yılında Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Doktora Tezleri Serisinin ikinci yayını olarak yapılan İncalcık'ın doktora çalışması, kullandığı kaynaklar ve olayları değerlendirme yöntemi açısından hâlâ güncelliğini büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Doktora tezinin ellinci yılı onuruna 1992 yılında bir baskı daha yapan kitap¹², son olarak 2018 yılında tekrar¹³ yayımlanmıştır.

¹¹ Ali Akyıldız, “Halil İncalcık'ın *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* Başlıklı Doktora Tezinin Değerlendirilmesi”, *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021, s. 149.

¹² Halil İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi: Doktora Tezinin 50. Yılı: 1942-1992*, İstanbul: Eren Yayıncılık: 1992.

¹³ Halil İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

M. Hüdai Şentürk'ün 1992 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)* başlığını taşıyan kitabı¹⁴ çeyrek asırlık bir süreçte Bulgar ulusal hareketinin hangi koşullar altında geliştiğini, Bulgaristan coğrafyasında toprak meselesinden kaynaklanan ayaklanma teşebbüslerini, nihayet Bulgar ihtilâl hareketiyle, ilk çetelerin teşekkülünü ve eylemlerini kronolojik mahiyette anlatmaktadır. Şentürk'ün çalışmasının göze çarpan handikabı ise 1860'lı yılların sonundan itibaren zuhur eden birçok önemli olaydan anekdot halinde ve yüzeysel olarak bahsedilmesidir. Aynı zamanda Bulgaristan'daki yer isimlerinin okunmasında tereddüde düşüldüğü ve yer yer yanlış okumalar yapıldığı göze çarpmaktadır. Şentürk'ün çalışmasında kullandığı kaynaklar ve belgeler hususunda vurgulanması gereken bir diğer nokta ise 1990'lı yılların başında Osmanlı arşivinin çalışma koşulları ve tasnif edilen belgelerin sınırlı olması nedeniyle yalnızca Yıldız ve İradeler fonlarındaki belgelerden yararlanılmış olmasıdır.

Bu başlık altında bahsedilecek diğer bir çalışma yine bir doktora tezidir. Yücel Özkaya'nın danışmanı olduğu ve Cavit Akın tarafından kaleme alınan ve 1994 senesinde Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde savunulan bu tez *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar İsyanları (1866-1896)* başlığını taşımaktadır. Tezin yazarı ele aldığı 30 yıllık dönemin sınırlarını açıkçası hangi olaylara istinaden seçtiğini açıklamamakta ve yalnızca tezinin muhtevasına dair şu bilgilendirmeyi yapmaktadır:

“(1866-1896) Bulgar isyanlarını incelerken, isyan hareketlerinin başlamasına sebep olan kültürel ve toplumsal olayları da incelemeye çalıştık. Daha önce meydana gelen isyan hareketleri ile daha sonra meydana gelen isyan hareketleri arasında sebep-sonuç ilişkisi içinde bağlantı kurmak suretiyle Bulgaristan'da meydana gelen isyan hareketlerini bir bütün olarak ele almağa çalıştık.”¹⁵

Akın'ın çalışmasında da tıpkı Hüdai Şentürk'ün kitabında olduğu gibi, kaynakların 1990'lı yıllarda Osmanlı Arşivi'nin izin verdiği imkânlarla sınırlı olduğu göze çarpmaktadır. Teze esas teşkil eden kaynaklar Bâbîâli Evrak Odası'nın Bulgaristan'la ilgili belgeleri, Eyalet-i Mümtaze kataloğu, İradeler ve Yıldız fonlarında

¹⁴ M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

¹⁵ Cavit Akın, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar İsyanları (1866-1896)”, (Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), s. ix.

tasnifi yapılmış ve araştırmacıların kullanımına sunulmuş evraklardır. Tezde, müstakil Bulgar Kilisesi'nin tesisi, Bulgaristan'daki komite faaliyetleri ve isyan teşebbüsleri gibi can alıcı konular derinlemesine ele alınmadan ve tartışılmadan ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Mevcut Türkçe literatürde hâkim olan bir duruma bu tezde de rastlanır. Daha önce işaret edilen Bulgarca diline hâkim olan araştırmacıların azlığı ve Bulgaristan'daki literatürden uzak bulunmanın neden olduğu tek taraflı anlatım Akın'ın çalışmasında da görülür. Ancak, yazarın kullandığı Osmanlıca kaynaklar hem Türkiye'deki hem de konuya ilgi duyan Bulgaristan'daki ve dünyanın başka coğrafyalarındaki araştırmacılar için halen çok kıymetli bilgileri havidir. Kullandığı arşiv vesikalarının yanı sıra, döneme ilişkin kronikleri zikretmesi yeni araştırmacılar için yol gösterici mahiyettedir.¹⁶ Akın'ın işaret ettiği “kronik” mahiyetindeki eserler, Tuna valiliği esnasında Bulgar Meselesi'nin birçok veçhesine şahit olan Midhat Paşa'nın kaleme aldığı, ancak ölümünden yıllar sonra “Hürriyet'in İlânı”nın ardından oğlu Ali Haydar Midhat'ın yayımladığı *Tabsıra-i İbret*¹⁷ ve *Mir'ât-ı Hayret*¹⁸ başlıklarını taşıyan iki ciltlik hatıratı; Ahmed Hamdi'nin *Bulgar Tarihi*¹⁹; Mahmud Celaleddin Paşa'nın *Mir'ât-ı Hakikat*²⁰ başlıklı eseri; Ali Fuad Türkgeldi'nin üç ciltlik *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*²¹ isimli kitabı ve Sadrazam Said Paşa'nın *Hatıratı*'dır²².

¹⁶ Akın, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar İsyanları (1866-1896)”, s. ix-x.

¹⁷ Midhat Paşa: *Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâti, Menfâ Hayatı: Birinci Kitâb: Tabsıra-i İbret*, nşr. Ali Haydar Midhat, İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325. Latin harflerine aktarılmış edisyonu için bkz. Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun [Tabsıra-i İbret]*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.

¹⁸ Midhat Paşa: *Mir'ât-ı Hayret: Sultan Abdülaziz Han'ın Esbâb-ı Hal'i*, nşr. Ali Haydar Midhat, İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325). İkinci cildin de Latin harflerine aktarılmış edisyonu için bkz. Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı [Mir'ât-ı Hayret]*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.

¹⁹ A.[hmed] H.[amdi], *Bulgar Tarihi*, Trabzon: Serasi Matbaası, 1326.

²⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa Cild-i Evvel*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1326; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa Cild-i Sâni*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1326; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa Cild-i Sâlis*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1327. *Mir'ât-ı Hakikat*'ın üç cildinin tek bir kitapta toplandığı, İsmet Miroğlu'nun yayıma hazırladığı Latin harfli bir edisyonu da bulunmaktadır. Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat: Tarih-i Hakikatların Aynası*, haz. Doç. Dr. İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983.

²¹ Ali Fuad Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960; Ali Fuad Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*, Cilt II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960; Ali Fuad Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*, Cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1966.

²² Küçük Mehmed Said Paşa'nın Hatıratı, Zekeriya Kurşun tarafından Cevdet Küçük danışmanlığında doktora tezi çalışması olarak hazırlanmış, 2024 yılında da kitaplaştırılmıştır. Bkz. Zekeriya Kurşun, *Küçük Said Paşa: Sultan II. Abdülhamid'in Gölgesi*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024.

Başka bir çalışma da Mithat Aydın'ın Yavuz Ercan'ın danışmanlığında hazırladığı ve 2002 yılında savunduğu “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Balkanların Yeri (Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar, 1875-1876)” başlıklı doktora tezidir.²³ Tezin ana eksenini Balkanlardaki isyan olmakla birlikte, bölgede yaşananların Osmanlı dış politikasına ne şekilde yansıdığı da tartışılmıştır. Aydın'ın kullandığı temel kaynaklar da yöntemine paralel bir şekilde dönemin önde gelen diplomatlarının ve politikacılarının anekdotları ve Britanya Hariciye Arşivi belgeleri olmuştur. Bu tez çalışmasında Bulgar ve Bosna-Hersek İsyanlarının temel saiklerini değerlendirmek ve tartışmaktan ziyade “Balkan Krizi”nin Osmanlı dış politikasında ve bilhassa Britanya ile kurulan ilişkilerde ortaya çıkardığı kırılma ve hatta meselenin İngiltere'nin dâhilî siyasetinde Liberaller ile Muhafazakârlar arasında siyasî çekişme malzemesi haline getirilme hususları tartışılmaktadır.

Konu itibarıyla tezimizin içeriğiyle paralellik taşıyan başka bir çalışma da, 2019 yılında savunulmuş olan bir doktora tezidir. Bu tez, Sabri Can Sannav danışmanlığında Erhan Vatansever'in hazırladığı “Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bulgaristan'ın Bağımsızlığı (1841-1908)” başlığını taşımaktadır. Vatansever'in araştırması kullandığı kaynakça ve arşiv belgelerinin çeşitliliği bakımından şimdiye tek Türkiye'de Bulgar Meselesi ve isyanlar hakkında yapılmış çalışmalar arasında özgün bir yerde durmaktadır. Söz konusu tez 1841 yılındaki Niş İsyanı'ndan başlayarak Bulgaristan'ın 1908 yılı Ekim ayında ilan edilen resmî bağımsızlığına dek geçen yarım asırdan fazla bir süreyi kapsamakta ve hepsi birer müstakil tez çalışması olabilecek derecede geniş başlıklara kısaca temas etmektedir. Ancak gerek tezde kullanılan kaynaklar gerekse bu kaynaklara ulaşabilmek için gerekli seyahat hareketliliği, iki ülke arasında 1990'lı yıllardan itibaren değişen ilişkileri, her iki ülkeden de araştırmacıların kaynaklara, arşivlere erişme imkanlarının artmakta olduğunu göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

İkinci başlık “Bulgar milliyetçiliğinin teşekkülü ve Bulgar Kilisesi meselesi” olarak belirtilebilir. Bu başlıkta öncelikle 1998'de Aşkın Koyuncu'nun Ahmet Altıntaş

²³ Mithat Aydın, “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Balkanların Yeri (Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar, 1875-1876)” (Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002). Söz konusu tez 2005 yılında kitap olarak da yayımlanmıştır. Bkz. Mithat Aydın, *Balkanlarda İsyan: Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Balkanlardaki Ayaklanmalar (1875-1876)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.

danışmanlığında hazırladığı “Bulgar Eksarhlığı”²⁴ başlığını taşıyan yüksek lisans tezi zikredilmelidir. Bulgar Eksarhlığı’nın 1870’teki kuruluşundan 1913 yılında Sofya’ya taşınmasına kadar geçen süreçteki faaliyetlerini odağına alan tez, aynı zamanda Osmanlı Devleti idaresindeki Bulgarların sosyal ve dinî durumlarının yanı sıra Fener Rum Patrikhanesi ile olan ilişkilerini de ele almaktadır.²⁵ 2011 yılında Mehmet Şeker danışmanlığında Arzu Taşcan tarafından Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda hazırlanan “Bulgaristan’ın Bağımsızlık Süreci’nde Kilisenin Fonksiyonel Rolü” başlıklı çalışmasını zikretmek gerekmektedir. Değerli bir doktora tez çalışmasında dönemin siyasî şartları ve olayları değerlendirilirken bir yandan da bağımsız Bulgar kilisesinin kuruluşuna giden süreç arşiv vesikaları kullanılarak anlatılmaktadır. 2019 yılında yayımlanan, Ümit Eser’in kaleme aldığı *Nationalist Schism in the Empire: Tanzimat Reforms and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*²⁶ başlıklı kitapta ise Bulgar cemaatinin Fener Rum Patrikhanesi’nden ayrılma ve bağımsız kiliselerini kurma süreci hem cemaatler arası ilişkiler hem de meselenin Rusya’nın da dahil ile kazandığı diplomatik bağlamı özelinde değerlendirilmektedir.

Üçüncü başlık altında Bulgaristan coğrafyasından önce Osmanlı Devleti’ne ve daha sonra ise Türkiye’ye gerçekleştirilen göçler temalı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak tam da bu noktada bir göç tarihi kitabı içinde yer almasına karşın “Bulgar Meselesi”ne dair Türkiye’de son yarım asırda yapılan çalışmaları hem içerik hem de yöntem bakımından etkileyen bir “Giriş” yazısından bahsetmek elzemdir. Bilâl N. Şimşir’in hazırladığı *Rumeli’den Türk Göçleri* çalışmasının 1970 yılında yayımlanan ikinci cildinde²⁷ yer alan bu hacimli medhal yazısı hem kullanılan kavramlar hem takip ettiği kronoloji hem de olayları değerlendirme şekliyle sonraki çalışmaları etkilemiştir. Kendisi de Osmanpazarı [bugün Eski Cuma/Tırgovişte iline bağlı Omurtag ilçesi] doğumlu olan Şimşir diplomatik hizmetlerinin yanı sıra son dönem Osmanlı tarihine ilişkin araştırmalarıyla da literatürde önemli bir yere sahiptir. İngiliz ve Fransız dilinde yazılan -

²⁴ Aşkın Koyuncu, “Bulgar Eksarhlığı” (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998).

²⁵ Koyuncu, “Bulgar Eksarhlığı”, s. 1.

²⁶ Ümit Eser, *Nationalist Schism in the Empire: Tanzimat Reforms and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, İstanbul: Libra Kitap, 2019.

²⁷ *Rumeli’den Türk Göçleri Belgeler Cilt II: Bir Geçiş Yılı 1879*, haz. Bilâl N. Şimşir, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1970.

bilhassa diplomatik- kaynaklara olan hakimiyetinin yanı sıra Bulgarca kaynakları kullanması dolayısıyla da kitapların yazıldığı dönemin Türk tarihçiliğinde farklı bir konumda ve konuya önemli katkılarda bulunmuştur.

Bulgarca literatürün önde gelen ve dönem ile ilgili en çok referans verilen birincil ve ikincil kaynakları kullanan Şimşir, tüm bu eserleri künyeleriyle birlikte paylaşmıştır.²⁸ Yine Bulgaristan'da yayımlanan bir belge koleksiyonuna atıfta bulunan Şimşir, Rus Panslavistler ile Bulgar ihtilâlcî çetelerinin ilişkilerine işaret etmektedir:

“Gizli ihtilâl teşkilâtını kurarken Levski, Rusya'dan silâh ve para sağlandığını bildiriyordu. Rusya'dan silâh sağlanması ve ihtilâl hazırlanması İstanbul Büyükelçisi İgnatief ile Filibe Viskonsolosu Gerov'un gözetimleri ve denetimleri altında yapılıyordu. 22 Haziran 1871'de Gerov, Bulgar çetelerini silahlandırmak için Odesa'dan Eflâk'a silâh getirildiğini bildiriyor.”²⁹

Bilâl Şimşir'in ısrarla vurguladığı Bulgar komitacılarının Rusya menşeli Panslavist örgütünün Bulgaristan ayağı gibi çalışmaları görüşü bugüne dek konu üzerinde Türkiye'de yapılan çalışmalarda ana izleği teşkil etmiştir.³⁰ Amacımız bu yorumu yanlışlamak değil, yalnızca durum tespiti de bulunmaktır. Yukarıda zikredilen literatürdeki önemli çalışmalardan biri olan Taşcan'ın doktora tezinde Şimşir'in takip ettiği yöntem ve tanımlardan hareket edildiği görülmektedir. Taşcan, Şimşir'in yaptığı değerlendirmeyi doğrudan doğruya kendi çalışmasında kullanmıştır:

“Rus Panslavistlerce hazırlanan, Bulgaristan dâhilinde gizli ihtilâl teşkilâtları kurulması planının yürütme görevi Vasil Levski'ye verilmiştir. Bulgar tarihçileri çete hareketlerinin ideoloğu olarak G.[eorgi] Rakovski'yi, Bulgaristan dâhilinde gizli ihtilâl teşkilâtları kurulması işinin “teorisyeni ve pratisyeni” olarak da Vasil Levski'yi görürler. Aslında

²⁸ Söz konusu eserleri, Şimşir'in verdiği referanstan doğrudan aktarıyorum: “Her Bulgar ihtilâlcisi gibi V. Levski üzerine de birçok Bulgar kaynağı vardır. Başlıcaları: St. Zaimov, *Vasil Levski*, Sofya, 1895; Zahariy Stoyanov, *Vasil Levski*, Sofya, 1943; D. T. Straşimirov, *Vasil Levski. Jivot, dela, izvori*, I, Sofya, 1943; ve *Levski pred Kikrinskata golgota*, Sofya, 1927; *Vasil Levski i negovite spodvijniitsi pred turskiya sid. Dokumenti iz turskite arhivi*, Sofya, 1952; İ. Undjiev, *Vasil Levski. Biografiya*, Sofya, 1947.

²⁹ “Bulgar İhtilâli Hakkında Tahrirat-ı Mahsusa”, *Sabah*, nr. 86, 22 Mayıs 1876 Cumartesi, s. 2-3 ve *Rumeli'den Türk Göçleri*, haz. Şimşir, s. LXXVII. Şimşir'in referansı: *Dokumenti za Bulgarskata istoriya. Arhiv na Nayden Gerov, II (1871-1876)*, s. 70, Belge no. 76.

³⁰ Bağımsızlık hedefiyle eylemlerde bulunan Bulgar ihtilâl hareketini Rusya destekli “Panslavist” bir hareket olarak değerlendiren bir çalışma için bkz. Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, İstanbul: Kitabevi, 1996, s. 80-124.

Levski, sadece Panslavistlerin planlarını uygulamakla yükümlü bir görevliydi.”³¹

Benzer bir bağlantı Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde İsmail Yıldız tarafından Selma Yel’in danışmanlığında 2008 senesinde savunulan bir yüksek lisans tezinde³² de kurulmaktadır. Bu durumda Bilâl Şimşir’in değerlendirmesinin takip eden çalışmalarda doğrudan benimsenip tekrar edilmesinin nedeni olarak akla birkaç ihtimal geliyor. Bunlardan ilki, Şimşir’in konuya ve döneme ilişkin tüm arşiv belgelerini değerlendirerek kendi yargısına varmış olması ve dolayısıyla belgelerin revizyonist bir yöntemle tekrar değerlendirilmediği sürece en eksiksiz yoruma ulaşmasıdır. Ancak, Şimşir’in eserinin yazıldığı tarih göz önüne alındığında bu denli kapsamlı çalışmanın yapılması pek muhtemel değildir. Bugün dahi kataloglanması bir yana henüz tasnif edilmemiş binlerle ifade edilebilecek belgeler bulunuyor. Dolayısıyla bu ihtimalin zayıf olduğu kanaatindeyiz. Bir diğer olasılık ise Şimşir’den sonraki araştırmacıların var olan literatürün oluşturduğu güvenli saha içinde kalarak ve hâkim yorumları sorgulamadan referans vererek mevcut anlatıyı sürdürmeleridir.

Bulgaristan coğrafyasındaki belirli bölgeler ile şehirler hakkında hazırlanmış eserler; hatıratlar ve edebî izlenimler de dördüncü başlık altında tasnif edilebilir. Bulgaristan’da isimleri değiştirilen Türkçe yer adlarını tespit eden araştırmaları; Osmanlı akıncılarının ve Anadolu’dan göç eden yerleşimcilerin Bulgaristan coğrafyasında kurdukları yerleşimleri ve bu mahallere ilişkin gayet önemli Osmanlı defter kayıtlarının transkripsiyonlarını da bu kategori altında belirtmek gerekir.

Nicelik bakımından değerlendirildiğinde ise hem yapılan lisansüstü tez çalışmaları hem de müstakil araştırma nitelikli eserlerin 1878 yılından sonraki, yani Bulgaristan’ın Berlin Antlaşması ile özerklik kazandığı tarihten yakın zamanlara değin, önce Osmanlı Devleti ardında Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler üzerine yoğunlaşan eserlerdir. Türkçe literatürde Bulgar ihtilâl hareketi, komitacılar ve Berlin Antlaşması’na kadar olan süreçte Bulgar Meselesi’ne dair mevcut olan literatüre genel bir bakış attıktan sonra konuyla ilgili arşiv malzemesinin değerlendirilmesine geçmeden

³¹ Arzu Taşcan, “Bulgaristan’ın Bağımsızlık Süreci’nde Kilisenin Fonksiyonel Rolü” (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s. 241-242.

³² İsmail Yıldız, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Bulgaristan’daki Bağımsızlık Faaliyetleri (1878-1908)” (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s. 48-49.

önce son bir alıntının paylaşılması uygun olabilir. Zira, Türkçe literatürde yer alan kaynaklar kimi zaman da sürprizlerle doludur. Çok geniş bir kapsamı olduğu düşüncesini uyandıran bazı çalışmalarda önde gelen Bulgar komitacılarının isimlerine rastlamak mümkündür. Bu nitelikteki çalışmalardan biri de kendisi akademisyen olmamasına karşın Balkanlar üzerine Osmanlı Arşivlerini kullanarak önemli çalışmalar yapmış olan Ahmet Hezarfen'in kaleme aldığı *Rumeli ve Anadolu Âyan ve Eşkîyası-2: Osmanlı Arşiv Belgeleri* başlıklı eserdir. Çalışmada “Yabancıların Gözlemi: Deliorman’da Eşkîyalık” başlığını taşıyan bölümde komitacı olmanın “sebepleri” aktararak bazılarının isimleri zikredilmektedir:

“1830 yılında Rusların çekilmesinden sonra birçok eşkıya türedi. Bunların arasında Bulgarlar da vardı. Bunlar Türklerin onlara yapmış olduğu haksızlığa, hakarete ve zorbalığa dayanamayarak dağın yolunu tutanlardı. (...) Türkler bunlara “Haydut” diyordu. Çavdar, Çakır, Rumena (kadın) voyvodalar, Kapitan Petko, Stefan Karaca, Hacı Dimitri [Dimitir], Vasil Levski’dir.”³³

“Bulgar Meselesi”nin Osmanlı Devleti açısından sorun teşkil eden “isyancı tarafı”nda, yani Bulgaristan’da yapılan çalışmalar dikkate alındığında, söz konusu eserlerin iki esas hat üzerinde ortaya çıktıkları söylenebilir. Bunlardan ilki öznel ve taraflı olmalarına karşın hadiselerin yaşandığı dönemin havasını ve şartlarını yansıtmaları bakımından önemli olan hatırat türü kaynaklardır. 1876 yılının bahar aylarında başlayan ve yaz mevsimiyle birlikte küllenen Bulgar isyanına katılan ve olayların birinci elden tanığı olan -ki bunlardan bazıları ilerleyen yıllarda yeni kurulan Bulgaristan idaresinde bürokratik ve siyasî görevler de üstlenecektir- kişilerin kaleme aldıkları hatıratlar büyük dönüşümlere gebe bir dönemde yaşananları içeriden bir bakış ile görmeye imkân vermektedir.

Silahlı Bulgar isyan hareketinin 1860’lı yıllarda ivme kazanması ve etkili olmaya başlamasıyla birlikte, silahlı eylemlerin parçası olan ve fiilleri neticesinde kanunî

³³ Ahmet Hezarfen, *Rumeli ve Anadolu Âyan ve Eşkîyası-2: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004, s. 210.

merciler tarafından cezaya çarptırılarak Ankara'ya³⁴ ve Diyarbakır'a sürgün edilen³⁵ Bulgarların kimi cezalarını tamamladıktan sonra, kimi de affedilmelerinin ardında Bulgaristan'a geri döndüklerinde hem isyana kalkışma sebepleri, isyan sırasında yaşadıkları ve hissettikleri hem de sürgünlükleri esnasında tecrübe ettikleri olayları ve düşünceleri yazıya dökmüşlerdi.

1862 yılında Sırbistan Knezi Mihail Obrenoviç'in Sırp Knezliği'nde mevcut bulunan Osmanlı askerlerinin sınır haricine çıkartmak maksadıyla Sırp'ların harekete geçmeleri tüm Balkan coğrafyasını kapsayacak ve Osmanlı Devleti'ne karşı toplu bir savaş ilanı ile neticelenecek bir adım olarak değerlendirilir.³⁶ Mevcut siyasî şartlardan yararlanmak isteyen ve Kırım Savaşı'nda gönüllü olarak Rus ordusunda görev almış bulunan Hacı Stavri Koynov ve Nikola Paskalev Belgrat'tan Tırnova'ya gelerek bir isyan örgütlemeye çalışırlar; ancak isyanın adeta başlamadan bastırılması üzerine asiler yakalanıp yargılanır ve Diyarbakır'a sürgüne gönderilirler ki, 1860'lardaki silahlı Bulgar hareketinin ilk hatırat niteliğindeki kaynakları da bu sürgünlerin anlatımlarıyla ortaya çıkacaktır. Pandeli Kisimov'un *İstoričeski raboti, moite spomeni* [Tarihsel Çalışmalar; Hatıralarım] başlıklı eseri, sürgünlerin Diyarbakır'dan gönderdikleri mektupların neşredildiği Vasil Zlatarski'nin "Çetiri pisma ot Diarbekir" [Diyarbakır'dan Dört

³⁴ Hüseyin Mevsim, "Tuna'dan Dicle'ye: Zıştovi Hadisesi Neticesinde Diyarbakır'a Sürgün Edilen Bulgarlar", *OTAM*, 39 (Bahar 2016): 42.

³⁵ Diyarbakır şehri veya sürgün Bulgarların ifadesiyle "Diarbekir" 1860'lı yılların isyancılarının tecrübeleri ve onları fikren destekleyen Bulgar entelektüellerinin de katkılarıyla 1870'li yıllarda Bulgar kolektif hafızasında önemli bir yer elde eder. Sürgünlerin hatıratlarında yazdıklarının yanı sıra tanınmış Bulgar yazar, gazeteci ve ihtilâlcisi olan Lyuben Karavelov'un Bükreş'te yayımladığı *Svoboda* [Hürriyet] gazetesinde 1870 yılının Mart ve Haziran ayları arasında yayımlanan "*Mıçenik*" [Mazlum] başlıklı öyküsü Diyarbakır imgesinin sürgüne yollanan isyancılar üzerinden Bulgarların hafızasında "sürgün ve sürgünlük" kavramlarıyla yer etmesinde etkili olmuştur. Kendisi Diyarbakır'ı görmemiş olmasına karşın şehri sürgünlerden dinlediklerinin etkisiyle şöyle tasvir eder: "Uzun ve geniştir Diyarbakır; sağlam ve yüksektir kalesinin surları; Türk prangaları da ağırdır. Tanrı'dan da lanetlidir bu şehir; burada yaşayan insanlar da. Yağmur yok, şebnem yok, serinletici dağ esintisi yok; bizim taraflarda, bizim kutsanmış Bulgaristan'ımızda olan hiçbir güzel şey burada yok. Gökyüzünden Anadolu güneşi kavruyor, cehennem ateşi gibi kızdırıyor ve insanın beyni kazandaymış gibi kaynıyor; bu kızgın güneşte kiremitler çatlıyor, cami kubbelerinin kurşunu eriyor." (Hüseyin Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri: Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları 1862-1878*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016, s. 12). Karavelov'un yanı sıra Bulgar edebiyatının en çok bilinen ve okunan yazarlarının başında gelen, Bulgar toplumu için adeta Bulgar millî edebiyatının zirvesinde yer alan İvan Vazov'un konusunu 1876 Nisan Ayaklanması'ndan alan *Pod igoto* [Boyunduruk Altında] başlıklı romanının başkahramanı olan Boyço Ognyanov isimli karakterin Diyarbakır'da sürgün cezası ile bulunan bir isyancı iken kaçarak Bulgaristan'a gelmesi ve Nisan Ayaklanması'na katılması da benzer bir şekilde Diyarbakır ismi ve imgesinin Bulgar kolektif hafızasına yerleşmesinde etkili olmuştur.

³⁶ Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 195.

Mektup”] başlığını taşıyan makalesi³⁷ ile Nikolay Likovski’nin derlediği Nikola Kiselow, Yassen Kamenov ve Marko Yonçev isimli üç ihtilâlcinin hatıratının yer aldığı *Tri spomena na bulgari revolyutsioneri* [*Bulgar İhtilâlcilerinin Üç Hatıratı*] başlıklı derleme³⁸ söz konusu hadiseye katılanların kaleminden çıkmış anlatıya kaynaklık teşkil etmeleri bakımından dikkate değerdir.

1867 yılında esasen akamete uğramış bir isyan teşebbüsü olan ve Bükreş’ten gelecek Bulgar ihtilâlcilerinin Bulgaristan’da bir isyan başlatarak Bulgarların bağımsızlığını elde etmelerini sağlayacak daha uzun soluklu bir hareketin ilk adımı olarak belirlenen; ancak Zıştovi’de henüz organizasyon aşamasındayken bastırılan ayaklanmaya katılanlardan biri olan İvanitsa İvanov’un hatıratının yer aldığı Nikolay Likovski’nin “Diarbekirski spomeni i avtobiografični belejki na İvanitsa Angelov İvanov ot Sviştov (1847-1938)” [“Zıştovili İvanitsa Angelov İvanov’un Diyarbakır Hatıraları ve Otobiyografik Notları”] başlıklı çalışması ve kendisi de bir isyancı olan Vasil Mançev’in *Spomeni: Dopiski, pisma*³⁹ [*Hatıralar: Notlar, Mektuplar*] başlıklı hatıratı döneme ilişkin önemli birincil kaynaklar arasında zikredilmelidir.⁴⁰

1860 yılından sonra örgütlülüğünü ve şiddetini artırmaya başlayan silahlı Bulgar isyan hareketinin bir noktaya kadar arka planda kalmış katılımcılarının hatıratlarının ve kişisel tanıklıklarının yanı sıra söz konusu döneme dair Bulgarca literatürde yazarının şahsiyeti ve eylemleri göz önünde bulundurulduğunda diğer öteki derlemelerden ayrı bir yerde değerlendirilmekte olan kitap ise Zahari Stoyanov’un kaleme aldığı *Zapiski po bulgarskite vıstaniya 1870-1876*⁴¹ [*Bulgar Ayaklanması’na İlişkin Notlar 1870-1876*] başlıklı hatıratıdır. Stoyanov’un kitabı isyana katılmış bir ihtilâlcinin kişisel bir kayıt tutma denemesi olmanın ötesinde, birçok defa yeni baskıları yapılmış ve Bulgaristan’da Bulgar ayaklanmasının resmî tarihi mertebesinde kabul edilmiştir.

Stoyanov’un hatıratının yanı sıra 1870’li yıllarda bizzat isyan hareketlerine katılmış, yeni kurulan Bulgar devletinde politik ve bürokratik görevlerde bulunmuş

³⁷ Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri*, s. 30-31.

³⁸ Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri*, s. 33.

³⁹ Vasil Mançev, *Spomeni: Dopiski, pisma*, Sofya: Oteçestven front, 1982.

⁴⁰ Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri*, s. 21.

⁴¹ Zahari Stoyanov, *Zapiski po bulgarskite vıstaniya 1870-1876*, Sofya: Bulgarski Pisatel, 1975. Zahari Stoyanov’un kitabının ilk baskısı 1884 yılında Filibe’de yapılmıştır. Yıllar içerisinde çok sayıda yeni baskısının yapılmasının yanı sıra kitap 1913 yılında İngilizce’ye tercüme edilmiştir. Zakhari Stoianov, *Zachary Stoyanoff: Pages from the Autobiography of a Bulgarian Insurgent*, çev. M. W. Potter, Londra: Edward Arnold, 1913.

Stoyan Zaimov⁴², Nikola Obretenov, Konstantin Veliçkov, İvan Geşev ve Stefan Peşev gibi isimlerin hatıratları da literatür açısından önemlidir.

“Zanaatım Bulgarlara Emniyet Vermektir”:⁴³ Bulgar Meselesi ve Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi’ne İlişkin Arşiv Belgeleri Hakkında Bir Değerlendirme

Hadiselere bizzat katılmış ihtilâlcilerin birinci elden tanıklıkları ve hatıratının yanında arşiv malzemelerinin derlendiği ve araştırmacılara sunulduğu çalışmalar Osmanlı Devleti’nin “Bulgar meselesi”ni incelemek ve değerlendirmek bakımından gayet önemlidir. Türkiye’de konuya ilişkin tüm arşiv kaynaklarının bir araya getirildiği bir kaynak bulunmamaktadır. Ancak Bulgaristan’da neşredilen arşiv malzemesi derlemeleri yalnızca Bulgaristan’daki Bulgarca malzeme ile sınırlıdır. Meselenin ayrı iki tarafında yer alan Bulgar kilise sorunu, Bulgar isyanı ve Bulgaristan’ın bağımsızlığına doğru ilerleyen süreç üzerinde çalışan araştırmacıların en dikkati çeken hususiyetleri ve belki de dezavantajları “karşı” tarafın diline ve dolayısıyla o dilde üretilen literatüre hakim olmayışlarıdır.

Bulgar tarihçi Dimitir T. Straşimirov’un derlediği ve 1908 yılında yayımladığı *Arhiv na Vizrajdeneto*⁴⁴ [*Yeniden Uyanış Çağı Arşivi*] ile 1907’de yayımlanan üç ciltlik *Aprilskoto Vistanie 1876 g.*⁴⁵ [*1876 Nisan Ayaklanması*] başlıklı çalışmaları Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi ve komitenin önde gelen mensuplarına ilişkin yazışma, mektup, talimat ve ilannamelerin yer aldığı kapsamlı, değerli ve bugün dahi araştırmacılar için son derece kolaylık sağlayan eserlerdir.

Straşimirov’un Bulgar tarihyazımında bir “klasik” mertebesinde bulunan derleme çalışmalarının yanı sıra, Bulgaristan’da 20. Yüzyıl süresince hazırlanan ve “Bulgar Meselesi”ne ilişkin literatürde önemli bir yer tutan monografik çalışmalara bakıldığında Georgi Bakalov’un 1938 yılında yayımlanan *Aprilskoto Vistanie i Benkovski* [*Nisan Ayaklanması ve Benkovski*] başlıklı eseri ile Hristo Gandev’in ilk olarak 1956’da neşredilen *Aprilskoto Vistanie 1876 g.* [*1876 Nisan Ayaklanması*] başlığını taşıyan kitabı

⁴² Stoyan Zaimov, *Minaloto: Oçerki i Spomeni iz Deyatelnostta na Bulgarskite Tayni Revolyutsionni Komiteti ot 1869-1877 godina*, Sofya: İzdatelstvo na BZNS, 1983.

⁴³ NBKM – OAK 268/68, Dok. 71.

⁴⁴ Dimitir Straşimirov, *Arhiv na Vizrajdeneto*, Sofya: Dirjavna Peçatnitsa, 1908.

⁴⁵ Dimitir Straşimirov *Aprilskoto Vistanie 1876 g.*, Filibe: 1907.

ilk akla gelen yayınlardır. Yakın dönem Bulgaristan akademisinin önde gelen tarihçilerinden Konstantin Kosev, Nikolay Jeçev ve Doyno Doynov'un birlikte kaleme aldıkları *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876* [*1876 Nisan Ayaklanması'nın Tarihi*] isimli çalışma ve aynı başlıkla Yono Mitev'in üç cilt olarak hazırladığı kitaplar ise "Bulgar Meselesi"nin Osmanlı Devleti için nihai aşaması manasına gelen 1876 isyanını farklı veçheleri ve detaylarıyla ele alan ve literatürde en önde gelen çalışmalardandır.

Bulgar konusu üzerinde çalışan Bulgar tarihçilerin Türkçe ve eski yazı bilmeyişlerinden dolayı Türkçe kaynakları ve arşiv malzemelerini eserlerinde ihmal etmeleri, Türk tarihçilerin de yine Bulgarca dil bariyeriyle malûl olmaları ve 20. yüzyılın son senelerine değin mevcut siyasi atmosferin iki ülke arasındaki ilişkilerde gerginliğe ve kültürel ve bilimsel alanda da engeller oluşturduğu için şimdiye dek hazırlanan tezler ve monografiler çoğunlukla tarafların yalnızca kendi kaynak ve arşiv malzemelerini kullanarak çalışmalar ortaya koymalarına neden olmuştur.

Orijinal arşiv belgeleriyle çalışmanın amacı, önemi ve hatta değeri tarihî olayların ve kişilerin, hadiselerin meydana geldiği zamanların çok sonrasında, hadiselerin gerçekleştiği sırada ne şekilde anlaşıldığını göstermesidir. Elbette, kullanılan belgelerde eksiklikler bulunabilir, vesikaları kaydedenler meseleyi "doğru" ya da "yanlış" olarak da değerlendirmiş olabilir. Ancak bir tarihçi için dikkate değer olan veçhesi söz konusu birincil kaynakların dönemin sesini, bir manada "zamanın ruhu"nu yansıtmalarıdır. Üstelik özgün kayıtların yordamıyla sadece dönemin sesini duymakla kalmaz, olağan dışı şartlarda -konumuz itibarıyla isyan ve ihtilâl teşebbüslerindeki- olağan uygulamalara, kurumlar arasındaki yazışmalara, askerî yahut asayişe dair tedbirlere tanıklık etmemize de imkân verirler. Böylelikle Osmanlılar için adeta bir "annus horribilis" olan 1876 yılına giden süreçte Osmanlı askerî ve sivil erkânıyla, merkezî idarenin tutumunu, kullandıkları kavramları ve zihniyetlerini görebilmek mümkündür. Belgeler genel manada mütalaa edilince, Osmanlı makamlarınca tercih edilen en "nötr" tabirin Bulgar komitacıları⁴⁶ olduğu görülür. Zira Osmanlı idarecilerinin Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi ve mensupları için genellikle kullandıkları tabirler, "fesad komitesi"⁴⁷, "fesad komitesi

⁴⁶ BOA, A.} MKT. MHM. 447/89.

⁴⁷ NBKM – OAK 268/68, Dok. 71.

azaları/mensupları”⁴⁸, “muzır ve fesatçı kişiler”⁴⁹, “Bulgar hadisesi esnasında yakalanan eşkıya”⁵⁰ şeklindedir. Osmanlı Devleti’nin farklı bürokratik organlarından yazılmış, günümüzde farklı kurumların hatta farklı ülkelerin arşivlerinde muhafaza edilen evraklarda benzer kullanımlar mevcuttur.

Tezimizin odak noktasını oluşturan konuya ilişkin belgelerin hangi arşivlerde bulunduğu işaret etmek, konuya ilgi duyan araştırmacılar için de yararlı olacaktır. Hem Osmanlı tarihine hem de spesifik olarak Bulgar meselesine dair başvurulması gereken ilk kurum, İstanbul’daki Devlet Arşivleri Başkanlığı’na bağlı olarak hizmet vermekte bulunan Osmanlı Arşivi’dir. Arşivde araştırmacıların kullanımına açılan yeni fonlarla birlikte Bulgar ihtilâlcî hareketine dair evraklar da çeşitlenmiştir.

Tez çalışması sırasında arşivde karşılaştığım Vasil Levski’nin fotoğrafını, Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi’nin Cenevre’de basılan 1870 tarihli tüzüğünü, yine komiteye ait bağış pusulalarını ve diğer bazı yazışmaları havi olan dosya⁵¹ da bir DES dosyasıdır. Sadaret fonu, Mektubî Umum Vilayat evrakı içinde bulunan bu dosyada yer alan fotoğrafı, aslı Sofya’da Sv. Sv. Kiril i Metodiy Millî Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü’nde bulunan Vasil Levski’nin Arabakonak Hadisesi’nden⁵² sonra yakalanıp çıkarıldığı mahkemede verdiği ifade metnini yayımlarken kullanmışım.⁵³ Bulgaristan’da Levski ve “yoldaş”larının mahkeme sorgusunda verdikleri ifadenin metni farklı zamanlarda yayımlanmış ve olayın bizzat kendi tanıklarından hadisenin iç yüzünü anlamak için önemli bir kaynak olmuştur. Ancak özellikle Bulgarca edisyonların⁵⁴ bilhassa

⁴⁸ BOA, A.} MKT. MHM. 443/36.

⁴⁹ BOA, HR. TH. 25/2.

⁵⁰ BOA, HR. TH. 20/56.

⁵¹ BOA, A.} MKT. UM. 1241/11.

⁵² Bulgar komitacılarından 22 Eylül 1872 günü Dimitır Obşti [Nikolov] ve beraberindeki grup Sofya ile Orhaniye [günümüzde Botevgrad] arasındaki Arabakonak geçidinde bir Osmanlı postasını soymuşlardır. Hadisenin ardından yakalanan komitacılar sorgularında suçlarını itiraf etmişler ve eylemlerinin “fikir babası” olarak Vasil Levski’nin adını vermişlerdir (Cengiz Yolcu, “Bulgar Fesad Komitesi Reisi’ Vasil Levski’nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiği İfade Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 27 (2015): 21).

⁵³ Yolcu, “Bulgar Fesad Komitesi Reisi’,” s. 15-63.

⁵⁴ Kirila Nikolova Vizvizova- Karateodorova’nın işaret ettiği üzere Levski’nin mahkeme kaydı ilk olarak 1946 yılında neşredilir. 1952 senesinde ise metin ekler ve yorumlar ilave edilerek tekrar yayımlanır. Kirila Nikolova Vizvizova-Karateodorova, *Vasil Levski – Dokumentalno nasledstvo: Yubileyno izdanie po sluçay 100 g. ot gibelta mu*, Sofya: Nauka i izkustvo, 1973, s. 32. Söz konusu kitap için bkz. *Vasil Levski i negovite spodvijnitsi pred turskiya sid: dokumenti iz turskite arhivi*, Sofya: Dırjavna biblioteka Vasil Kolarov, 1952. Aynı kitabın tıpkı basımı da 2012 yılında Sv. Sv. Kiril i Metodiy Millî Kütüphaesi yayınları arasında okuyuculara sunulmuştur. 2010 senesinde de Levski ve “yoldaş”larının mahkemede verdikleri ifade metinleri konuya ilişkin Osmanlıca belgeler, diplomatik yazışmalar ilave edilerek yayımlanmıştır. Söz konusu edisyonda, Doyno Doynov’un giriş yazısı, Ognyana Majdrakova-Çavdarova ile Doyno Doynov’un

Türkiye’deki araştırmacılar lehine bir diğer önemli vechesi ise metinlerde geçen isimlerin doğru okunması ve tespiti için yardımcı olmasıdır. Aynı dosya daha sonra Bulgaristan’da bir makale⁵⁵ ve bir kitaba⁵⁶ da konu olmuştur.

Arşivlerdeki Çalışma Koşulları

Referans verdiğim dosya özelinde genel olarak DES evrakı hakkında birkaç önemli noktaya dikkat çekmek isterim. Her arşivin kendi çalışma koşulları ve hususiyetleri vardır. Osmanlı arşivinde ilk defa çalışacak kişiler öncelikle bilgisayarlarda aradıkları konuya ilişkin anahtar kelimelerle araştırmalarına başlarlar. Sonrasında belirli fonlarda yoğunlaşarak anahtar kelime kullanımı yerine genellikle kronolojik tarama yaparlar. DES dosyaları ise içindeki malzemeye ilişkin dışarıdan bakıldığında herhangi bir ipucu vermeyen, bilgisayarda yapılan taramalarda da sadece dosya numarası ve ilgili dosyanın kapsadığı tarihe ilişkin bilginin görülebileceği bir sistemle tasnif edilmişlerdir. Dolayısıyla bu tür dosyalarda verimli bir çalışma yapabilmek için arşivin çalışma düzeninden tutun da dosyaların ne şekilde taranması gerektiğine dair bir aşinalık kazanmış olmak gerekir. Hele ki, Sadaret fonu Mektubî Umum Vilayat kataloğundaki [BOA, A.} MKT. UM.] gibi, söz konusu tarihlerde Dahiliye Nezareti mevcut olmadığından⁵⁷ dolayı imparatorluğun her köşesinden gelen irili ufaklı her tür belgenin toplandığı bir bürokratik yapıda çalışacak olan araştırmacıların sabırlı olmaları, elde etmek istedikleri verilere ulaşmak için kimi zaman taranan onlarca dosya ve binlerce

birlikte kaleme aldıkları Önsöz metni, Krumka Şarova’nın konuya ilişkin Osmanlı makamlarının elinde bulunan dökümanları mütalaa eden yazısı ve Milena Todorakova’nın mahkeme sürecine dair Osmanlıca belgeleri değerlendirdiği incelemesi yer almıştır. Bkz. *Levski pred sıda na Portata: Protsest v Sofiya 1872-1873 g. v Osmanoturski, diplomatičeski dokumenti i domašni izvori*, Sofya: Obštobilgarski Komitet i Fondatsiya “Vasil Levski”, 2010.

⁵⁵ Dora Çauşeva & Viktor Kombov, “Neizvesten dosega portret na Apostola v Osmanskiya arhiv v İstanbul”, *İstoriya*, 27 (2019): 8-13.

⁵⁶ *Novi dokumenti za izdirvaneto i sledstvioto sreštu Vasil Levski i učasnišite v Arabakonaškiya obir*, haz. Dora Çauşeva & Viktor Kombov, Sofya: İzdatelstvo “Zlaten zmey”, 2020.

⁵⁷ Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa’nın 7 Eylül 1871 tarihindeki vefatının ardından, Sultan Abdülaziz sadaret mührünü Mahmud Nedim Paşa’ya tevdi eder. Bu tayinle birlikte Dahiliye Nezareti Sadaret’in uhdesine dahil edilir ve böylece nezaret müstakillliğini kaybeder ve dönemin Dahiliye Nazırı Mehmed Said Efendi Sadaret müsteşarlığı görevine getirilir. Balkanlardaki (Bosna-Hersek ve Bulgaristan) isyanlar ve mali meseleler bu dönemde daha ön planda olduğu için 23 Aralık 1876’da Kanun-i Esasi ilan edilene kadar dâhilî işlerin Sadaret’ten sürdürülmesine devam edilmiştir. 5 Şubat 1877’de Dahiliye Nezareti’nin tekrar kuruluşuna ve Ahmed Cevdet Paşa’nın Dahiliye Nazırı tayin edilmesine değin bu durum böyle devam etmiştir. Bkz. Abdullah Teyfur Erdoğan, “Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922)”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 20-21.

evrak arasından kullanabilecekleri hiçbir belgenin çıkmaması ihtimalini de göze almaları gerekmektedir.

Sadaret fonu içindeki Mühimme Kalemi Evrakı hem Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi'ne hem de Bulgar ihtilâlcilerinin eylemlerine ilişkin önemli bilgilerin bulunabileceği bir katalogdur. Üstelik bu fonda yer alan evrakın büyük kısmının da analitik tasnifi yapılmış, belge içeriklerinin özetleri araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Levski'nin idam cezasını (*merkumun icrâ-yı siyâseti*) bildiren belgeden⁵⁸ de anlaşılacağı üzere Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi ve mensuplarına dair, onların takibatını, yakalanmalarının ardından ne şekilde muamele göreceklarını ifade eden belgelerin birçoğu iradeler fonunda yer almaktadır. Aynı zamanda Bulgar İsyanı'na ilişkin iradelerin bir kısmı Sultan Abdülhamid'in saltanatı sırasında bir araya getirilerek Yıldız Sarayı Kütüphanesine nakledilmişlerdir. Bu koleksiyona bugün Osmanlı Arşivi'nin Yıldız fonundan erişmek mümkündür.

Osmanlı Arşivi'nde konuya ilişkin kayıtların bulunduğu bir diğer önemli fon Bâbîâlî Evrak Odası (BEO) Ayniyat Defterleridir (BEOAYN.d). Bu fonda müstakil olarak bulunamayan ancak daha önce Bâbîâlî'de işlem görmesinden dolayı bir kopyasının kaydedildiği yazışmaları bulmak mümkündür. Hariciye Nezareti Hariciye Siyasî (HR. SYS)⁵⁹, Hariciye Londra ve Paris Sefaretleri katalogları (sırasıyla HR.SFR.3... ve HR.SFR.4...) ile Hariciye Tercüme Odası (HR.TO) evrakları aynı zamanda analitik katalogları tamamlanmış ve özetleri hazırlanmış haldedir ve Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi'nin eylemlerine ve Bulgar isyanına dair çalışma yapabilmek mümkündür.

Devlet Arşivleri Başkanlığı'na bağlı olan İstanbul merkezli Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra Bulgar Meselesi'nin ya da 1876 yılındaki Nisan Ayaklanması'nın askerî ve silahlı veçhesi hakkında -benim de çalışma imkânı bulduğum- daha fazla belge Ankara'da Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı olan ATASE Arşivi'nde mevcuttur. Ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin 19. ve 20. yüzyılda tarafı olduğu muharebelerle ilgili evrakın bulunduğu bu arşivde belgeler kronolojik olarak Kırım

⁵⁸ BOA, İ. MTZ (04). 5/123, lef 2.

⁵⁹ İstanbul'daki Osmanlı Arşivi'nin Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi fonunda muhafaza edilmekte olan bir belgenin Bulgarca tercümesi ve değerlendirmesi için bkz. Aleka Strezova (prevod i komentar), *Diplomatičeski izvor za rannata istoriya na BRTsK i Levski, sîhranyavan v İstanbulskiya osmanski arhiv*", *İstoričeski Pregled*, 3-4 (2017): 57-68.

Savaşı, Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı gibi alt fonlara bölünmüş bir halde tasnif edilmişlerdir.

Merkezi Londra’da bulunan İngiltere Millî Arşivi’nde (The National Archives) özellikle Foreign Office (FO) dosyaları içinde Britanya İmparatorluğu’nun Osmanlı Devleti’nde görevli Edirne ve Selanik konsoloslarının ve İstanbul’daki büyükelçisi Sir Henry Elliot’un Londra’ya gönderdiği raporlar ve telgraflardan oluşan bu koleksiyonda 1870’li yıllarda hem Bulgaristan’daki sosyal ve siyasal durum hem de isyanlarla çalkalanan bölge hakkındaki gelişme ve izlenimler yer almaktadır.

Araştırma yapmak imkânı bulduğum bir diğer arşiv olan Sofya’daki Sv. Sv. Kiril i Metodiy Millî Kütüphanesi’nin Şarkiyat Bölümü’nde bulunan Osmanlı belgeleri arasında da hem Vasil Levski hem de İhtilâl Komitesi’ne dair önemli bilgiler sunan evrak mevcuttur. Mariya Mihaylova-Mrıkarova’nın hazırladığı katalog⁶⁰ kütüphanede bulunan üstelik bir kısmı -bilhassa Bulgar tarihçilerin dil engelleri nedeniyle- henüz kullanılmamış yüzlerce belgeyi özetleriyle birlikte ortaya koymaktadır.

“Bulgar Meselesi”, Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi ve Vasil Levski’nin konu edildiği monografik çalışmalar ve bu çalışmalara kaynaklık eden birincil kaynakların bir değerlendirmesini yaptıktan sonra dönemin Osmanlı matbuatına dair birkaç hatırlatma yapmak faydalı olacaktır. Basiretçi Ali Efendi’nin yayımlamakta olduğu *Basiret* gazetesi hem Bulgaristan’da meydana gelen hadiselerle ilgili verdiği detaylı haberler hem de zaman zaman isyanın önderlerine ilişkin sunduğu bilgilerle ve komitenin ele geçirilen kararlarını yayımlamasıyla ön plana çıkmaktadır. Öyle ki, Nisan Ayaklanması’nın öncesinde “Meçka Balkanı”nda [Oborişte] gerçekleşen toplantıda alınan kararların bir suretinin tercümesi gazetede yayımlanmıştır. 23 Ocak 1870’te ilk sayısı neşredilen gazete, sahibi Ali Efendi’nin 20 Mayıs 1878 günü V. Murad’ı tekrar tahta çıkarmak için Ali Suavi önderliğinde gerçekleşen Çırağan Baskını’na katıldığı gerekçesiyle kapatılır.⁶¹ Aynı dönemde zengin bir içerikle isyan bölgesinden haberler veren ve 9 Mart 1876 tarihinde ilk sayısı çıkan⁶² gazete de *Kamus-i Türki* yazarı Şemseddin Sami’nin başyazarı olduğu

⁶⁰ Mariya Stoyanova Mihaylova-Mrıkarova, *Opis na turski dokumenti za sprotivata i natsionalno-revolutsionnitate borbi na bulgarskiya narod prez XIX vek*, Sofya: Narodna biblioteka Kiril i Metodiy, 1984.

⁶¹ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul: Kitabevi, 2001, s. xvi-xviii.

⁶² Filiz Ferhatoglu, “Sabah Gazetesinin (1876-1877) İnceleme Açıklamalı İndeks ve Seçilen Metinlerin Latin Harflerine Aktarımı”, (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), s. v.

Sabah gazetesidir. *Sabah*'ta çıkan haberlerden, isyan süresince meydana gelen hadiseler, isyanın bastırılmasına yönelik askerî harekât⁶³ ve bölgeye gönderilen tetkik komisyonlarının çalışmaları hakkındaki gelişmeleri takip edebilmek mümkündür.

Tam da bu noktada genel manada Osmanlı belgelerinde karşılaşılabilen, ancak spesifik olarak “Bulgar Meselesi”ne ilişkin evrakta rastlanılan nispeten daha ciddi bir problem, yani özel isimlerin ve yer adlarının yazılışları sorunlarına değinmek gerekmektedir. Osmanlı kâtipleri kayıtlarını tutarken isimleri orijinal imlalarına bağlı kalarak değil de duydukları şekilde ya da mutadları üzere aşına oldukları tarzda kaleme alırlar. Misal vermek gerekirse, Bulgarca Dimitır [Димитър] olarak telaffuz edilen ve yazılan isim Osmanlı belgelerinde muhtemelen daha çok ilişkide bulunulan Rumlardan gelen aşinalıkla Dimitri şeklinde kullanılır. Yine Ferik Ali Saib Paşa riyasetinde kurulacak komisyonda üye olarak bulunacak Şura-yı Devlet azası Hacı İvanço Hacı Pençoviç Efendi'nin ismi de Osmanlı kâtiplerinin mutad alışkanlıkları üzere “Yovanço” Efendi⁶⁴ şeklinde yazılmıştır. Ancak belki de en şaşırtıcı şekilde kaydedilen isim Nisan Ayaklanması'nın önderlerinden Georgi Benkovski'nin adıdır. Gerek arşiv belgelerinde gerekse dönemin basılı kaynaklarında Benkovski'nin ismi “Nikofski” olarak yazılmıştır. Benzer bir şekilde Levski'nin isminin de özellikle belgelerin özetlerinde farklı okuma biçimleriyle kaydedildiği görülür. Muhtemelen konuya ilişkin kısıtlı malumatı olan farklı arşiv memurları tarafından hazırlanan özetlerde, belgelerdeki yazılışı “لفسكى” halinde görülen ismin “Lefski, Levski, Lefiski” gibi okunuşları mevcuttur.

Yaklaşık bir buçuk asır evvel vuku bulan, Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı en yıkıcı savaş ve antlaşmanın -93 Harbi ve Berlin Antlaşması- sebebi olacak Bulgar isyanı ve bu isyanı tertip eden komite ile komiteye mensup ihtilâlcilere ilişkin hem birincil hem de ikincil derecede çok sayıda kaynak mevcuttur ve bu başlıkta söz konusu malzemenin değerlendirilmesi yapılmıştır. Nitekim meselenin iki tarafında yer alan tarihçilerin yukarıda zikrettiğim nedenlerden dolayı meseleyi çoğunlukla tek bir açıdan ele alıp tartışmış olması önemli bir noksanlıktır.

Zira, “Bulgar Meselesi” olarak ifade edilen ve 19. yüzyılda Bulgaristan'da meydana gelen hadiseler, bağımsız Bulgar kilisenin kuruluşu ve Bulgar isyanlarını

⁶³ Bekir Sıtkı Baykal, “Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4 (Eylül-Ekim 1948): 227.

⁶⁴ BOA, A.} MKT. MHM. 443/23.

kapsayan konular bütünü şimdiye kadar kısmî olarak ele alınmıştır. Genel bir manzara tarif etmek gerekirse Halil İncık doktora teziyle bu meseleyi akademik bir çalışma alanı haline getirmiş, ancak konusunu 1850'ye kadar olan dönemle sınırlamıştır.⁶⁵ İncık'ın kronolojik olarak bıraktığı yerden konuyu M. Hüdai Şentürk ele almış, ancak Şentürk'ün çalışması⁶⁶ da meselenin en netameli zamanı olan 1876 yılını dışarıda bırakarak 1850-1875 yılları arasındaki olayları değerlendirmeyi tercih etmiştir. Ayrıca İncık meseleyi ekonomik perspektifle incelemiş, Şentürk ise ilgili dönem içindeki hadiseleri tasvirî bir tarzda ele almıştır. Tezimizin amacı ise konuyu daha bütüncül bir tarzda ele almanın yanı sıra konunun taraflarının dillerindeki arşiv belgelerini ve kaynaklarını kullanarak daha kapsamlı bir değerlendirmede bulunmaktadır.

⁶⁵ İncık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*.

⁶⁶ Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZ BULGAR KİLİSESİ MÜCADELESİ

Bulgar kilise mücadelesinin en önemli hususlarından biri, bağımsız kiliseye sahip olma çabalarının ana dilde eğitim talebiyle ve Rum Kilisesi ile Rum cemaatine karşı yürütülmesidir. Dönemin ruhunu belirlemiş olan milliyetçilik ile siyasi, sosyal, kültürel ve dinî manada bağımsızlık ideali Osmanlı tebaası olan Bulgarları da etkileyecek, asırlardan beri baskı ve tahakküm altında oldukları beyanıyla Rum Ortodoks Kilisesi'ne ve bu kilisesin liderliğini yürüten İstanbul Patrikhanesi'ne karşı mücadele yürütmelerine sebebiyet verecektir.

Bulgar tebaanın Rum Patrikhanesi'ne karşı başlattığı mücadelenin önemli bir vechesi de 3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Bulgarlar tarafından yorumlanma şeklidir. Öyle ki, Tanzimat Fermanı'nda işaret edilen “bilâ-tefrik-i cins ü mezhep” ilkesi Bulgar tebaa tarafından Bulgar ve Rum Ortodoksluklarının eşit oldukları yönünde anlaşılmış ve kabul edilmiştir.⁶⁷ Dolayısıyla bu kavrayış Bulgarların kendi milli kiliselerine sahip olmaları için harekete geçirici bir etken olmuştur.

Bağımsız Bulgar kilisesi hareketinin dikkate değer bir diğer niteliği de uzun vadede siyasi bağımsızlık elde etmek isteyen Bulgarların Osmanlı kurumlarına karşı kazanmayı hedefledikleri ve nihayetinde elde ettikleri ilk başarı ve kazanım olmasıdır. Zira kilise bağımsızlığı elde edildikten sonra hız kazanan silahlı siyasî bağımsızlık hareketini yürütenler Rum Patrikhanesi'nden ayrı bir Bulgar ruhanî kurumunun teşekkülünü siyasî bağımsızlığın ilk adımı olarak değerlendirecekler ve bunu açıkça ifade edeceklerdi.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İstanbul'daki Bulgar tüccar ve zanaatçıları nicel bakımdan artış göstermiştir. 1840'lerden itibaren payitahta gelmeye başlayan Bulgarların yıllar içinde maddî durumları düzelmiş ve kendilerini yeni aktörler olarak görme iddiasında bulunmuşlardı.⁶⁸

⁶⁷ Koyuncu, “Bulgar Eksarhlığı”, s. 55.

⁶⁸ Bkz. Svetla Ianeva, “Economic Transformations in the Central Rumelian Lands in the Nineteenth Century: An Overview”. *Ottoman Economic Practices in the Periods of Transformation: The Cases of Crete and Bulgaria*, haz. Kate Fleet ve Svetla Ianeva, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 113-140 ve Svetla Ianeva, “The Tax Payers' Communities and The Functioning of the Fiscal System in Nineteenth

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise İstanbul'da Bulgar entelektüelleri topluluğu oluşmaya başlayacak ve Neofit Bozveli, Georgi Sava Rakovski, Marko Balabanov, Gavril Kristeviç, İlarion Makariopolski gibi isimlerin başını çektikleri, Rum cemaati ve Rum Patrikhanesi karşıtı bir hareket filizlenecekti. Bulgar tebaanın Rum Patrikhanesi'ne ve bu kuruma bağlı ruhbanlara karşı tepkileri o denli şiddetlidir ki, daha sonraki yıllarda İstanbul'da Robert Kolej'in kurucuları arasında yer alacak olan Amerikalı Protestan misyoner Cyrus Hamlin 1857 yılının Mayıs ayında bir misyon teşkil etmek üzere Bulgaristan coğrafyasında gerçekleştirdiği keşif seyahatinde Bulgarların bu hissiyatına tanıklık ederek kayıt altına alacaktı. Hamlin'in tanıklıklarına göre Rum ruhbanların Bulgarlara uyguladıkları baskı, Bulgarcanın ibadetten ve eğitim hayatından dışlanmasına yönelik reaksiyonlar "Artık Rum papaz istemiyoruz!" ifadeleriyle somutlaşmaktadır.⁶⁹ Üstelik Islahat Fermanı'nın ilanının ardından "hak"larından haberdar olan Bulgar tebaa kendilerinden daha emin bir şekilde ve daha kuvvetli olarak Rumların kendileri üzerinde kurduklarını ve Osmanlı idaresinin de göz yumduğunu iddia ettikleri tahakküme karşı ses çıkartmaya başlamışlardır.⁷⁰ Hamlin tanıklığını şu ifadelerle belirtmektedir:

"Türk hükümetinin tasvip ettiği Rum kilisesi bütün Bulgar kiliselerine Rumca ibadeti sokmuştu ve sürüyü Rum piskoposlar güdüyor ve yılda üç kez de itina ile yünlerini kırıyorlardı. Her Bulgar Rum dilinden ve Rum piskoposlarından kurtulmak istiyordu. En kuvvetli arzuları kendi okullarına, kendi gazetelerine ve kendi edebiyatlarına sahip olmaktı."⁷¹

Bulgar tebaanın Rum Patrikhanesi ve ruhbanları tarafından sosyal ve kültürel manada mustarip olduklarını iddia ettikleri baskıya ilaveten rahatsızlıklarını belirttikleri bir diğer husus iktisadî niteliklidir. Rum Patrikhanesi'nin ve Patrikhaneye bağlı ruhbanların Bulgar tebaadan topladıkları "usulsüz" paralar ve yüksek vergiler, şikâyetlerin ve İstanbul'daki patriklik makamına yönelik tepkilerin kaynağıdır.⁷² Yine

Century Ottoman Rumeli", *Ottoman Economic Practices in the Periods of Transformation: The Cases of Crete and Bulgaria*, haz. Kate Fleet ve Svetla Ianeva, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 195-216.

⁶⁹ Cyrus Hamlin, *Robert Kolej'i Kuran Misyonerin Anıları: Türkler Arasında*, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2011, s. 207.

⁷⁰ Hamlin, *Türkler Arasında*, s. 209.

⁷¹ Hamlin, *Türkler Arasında*, s. 209.

⁷² Zina Markova, *Bilgarskoto Tsirkovno-Natsionalno dvijenie do Krimskata Voyna*, Sofya: İzdatelstvo na Bilgarskata Akademiya na Naukite, 1976, s. 38, 43.

Hamlin'in keşif ziyareti esnasında kaydettiği satırlar on yıllardan beri toplanan aynî ve nakdî nitelikteki meblağların Bulgarlarda yarattığı rahatsızlığı ortaya koymaktadır. Ahalinin “çifte vergi” olarak tarif ettiği sistemin işleyişi şu şekildedir:

“Bir de masraflarını karşılamaları gereken rahipleri ve okulları vardı. Piskopos, kalabalık maiyetiyle birlikte, her eve yılda üç kez uğruyor, pirinç, arpa, buğday, tereyağı, peynir, kümes hayvanı, yumurta, koyun, domuz, para topluyormuş. Tek bir ev, tek bir adam atlamadan hepsi takdis ediliyor ve takdisin karşılığı da peşin alınıyormuş. Zenginler ise piskoposu şaraplı, müzikli danslı büyük bir ziyafetle karşılamalıymış; bu yetmezmiş gibi bir de güruhtaki herkes birer hediye beklermiş. Şayet biri fakir ise kurtulamaz, yok zengin ise piskopos o adamın kıymetini paşadan daha iyi bilirmiş. Karşı koymaya cüret eden olursa piskopos hazretleri paşaya gider ve ikisi el birliğiyle adamı bir güzel öğütürlermiş.”⁷³

Bulgar ahali şikâyetlerinin konusu olan bu durum hakkında resmî makamlara başvuruda bulunmuş olsa dahi seslerinin duyulmadığı yolundaki rahatsızlıkları kiliseye duyulan tepki ile birleşerek daha da şiddetli bir hale gelmişti. Osmanlı resmi makamları da Rum Patrikhanesi ile işbirliği yapmak ile itham edilerek Bulgar tebaanın tepkisini çekmişti.

“Bulgar Uyanışı” ya da “Bulgar Rönesansı” olarak adlandırılan bu dönemde Bulgar cemaatinin önde gelen isimleri kendilerine ve cemaatlerine yeni bir hedef belirleyeceklerdi. Bu hedef ilk olarak Bulgarlara kendi ibadethanelerine sahip olma ve bu ibadethanelerde anadillerinde ayin yapma hak ve imkânını elde etmektir. Söz konusu hak mücadelesi “bağımsız kilise hareketi” olarak sistemli ve hem İstanbul'daki Bulgar cemaati temsilcilerinin hem de Bulgarların yaşadıkları farklı coğrafyalardan destek görecektir. Aynı zamanda Bulgar millî uyanış hareketi ile Bulgar bağımsız kilise mücadelesi paralel olarak ilerlemiş ve birbirlerini düşünsel manada ve insan kaynağı bakımından da desteklemiştir.

Bulgar bağımsız kilise mücadelesinin dikkat çekici bir diğer vechesi ise Bulgar siyasî bağımsızlık hareketini yürütenlerin ve bu hareketi destekleyen isimlerin büyük

⁷³ Hamlin, *Türkler Arasında*, s. 210-211. Hamlin, “çifte vergi”nin ruhbanların etnik aidiyetlerine atfedilemeyeceğine dair fikrini beyan edip “Fakat, Bulgar piskoposlarınız olunca onlar da aynı şeyi yaparlar” dese de aldığı cevap Bulgar ruhbanların tam tersi şekilde davranacaklarına dair bir öngörü ile cevaplanacaktır: “Asla, asla, biz Bulgarlar birbirimizi severiz. Biz tek bir aileyiz. Piskoposlarımızın hepsi iyi olur!” (Hamlin, *Türkler Arasında*, s. 211).

oranda Osmanlı toprakları dışında, Rusya, Romanya ya da Sırbistan'da yerleşik ya da politik angajmanlarının Avrupa ve Rusya odaklı olması iken kilise bağımsızlığı hedefiyle çalışma yürüten isimlerin Osmanlı sınırları dahilindeki Bulgaristan coğrafyasında ya da doğrudan doğruya payitaht İstanbul'da bulunmalarıdır.⁷⁴ Bağımsız kilise hareketinin İstanbul'dan idare edildiği hususu da bilhassa belirtilmelidir.

Siyasî bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Yunanistan'ın 1833 yılında kurumsal olarak İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'nden ayrı bir Yunan Millî Kilisesi'ni kurması ve yine politik istiklal yolundaki Sırbistan'ın da benzer eylemlerde bulunması Osmanlı Devleti'ndeki Bulgarları bağımsız kilise mücadeleleri doğrultusunda teşvik etmişti. Zira her ne kadar önderleri ve uygulayıcıları Osmanlı tebaası Bulgarlar olsa dahi 19. yüzyıldaki Bulgar siyasî tarihinin birçok aşamasında da görüldüğü üzere harici örnekleri bağımsız kilise mücadelesinin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştu.

1.1 Bağımsız Kilise Hareketinin İlk Adımları

Bulgar tebaanın kilisedeki ibadetin, eğitim ve öğretimin Bulgarca yapılması, Rumca konuşan ve Bulgar ahalinin taleplerine karşılık vermeyen ruhbanların yerine Bulgar din adamlarının ikame edilmesi ve toplanan yüksek vergilerin bir düzene bağlanması yolundaki talepleri 19. yüzyılın ilk çeyreğinde pratiğe geçirilmeye başlamıştı.

Bulgar ahalinin taleplerinin somutlaştığı ve Rum patrikhanesi ile karşı karşıya geldiği olaylardan ilki 1820'li yıllarda kilise yapılanması uyarınca Tırnova Metropolitlik bölgesinde bulunan İvraca'da [Vrats] meydana gelmişti. Rum Patrikhanesi'nin İvraca'ya tayin etmiş olduğu piskopos Antim ile bölgedeki Bulgar tebaanın ileri gelenleri arasında vergi tartışması yaşanır. Antim'in belirlediği vergi miktarını yüksek bulan yerel ahalinin tepkisinin ardından atanan yeni piskopos Metodiy de aynı şikâyetlerin öznesi olmuştu. Zira Metodiy İvraca piskoposluğuna atanabilmek için Tırnova Metropolit İlarion Kritski'ye 3.500 kuruş ödemişti ve kendi cebinden ödediği bu meblağı İvraca halkından toplayacağı vergi ile ikame etmeyi tasarlamıştı. Ancak ahalinin kendilerinden talep edilen meblağı ödemeyi reddetmeleri ve mevcut piskoposu metropolitlik makamına şikâyet etmeleri durumun vahametini ortaya koyacaktı. Çünkü metropolit Kritski de bulunduğu

⁷⁴ Taşcan, "Bulgaristan'ın Bağımsızlık Sürecinde Kilisenin Fonksiyonel Rolü", s. 156.

makama gelmek için İstanbul'daki patrikhane yetkililerine belirli bir meblağ ödemiş ve bu parayı kendisine bağlı ruhbanlardan geri almayı tasarlamıştı. Ancak İvraca halkının itirazları bu planı da bozacaktı. Para ve rüşvet zinciri bozulurken, İvracalılar da daha öncesinde birçok defa ahalinin şikâyetlerini Tırnova Metropolitine ifade etmeye çalışmış olan bölgenin “çorbacı”larından yani ileri gelenlerinden Dimitraki Hacıtoşev'in yanında konumlanmışlardı. İvracalılar ile ruhbanlar arasında başlayan çekişmelerin ilk kurbanı görevinden azledilen Metropolit Kritski olmuştu. Ancak Kritski'nin görevden alınması ve yerine Köstendil Metropoliti Konstantin'in atanması gerginliği yatıştırmayacaktı.

Cemaatin ödemek zorunda oldukları yüksek ve “usulsüz” meblağların azaltılması şöyle dursun, yeni vergiler ihdas edilmişse de Hacıtoşev ve İvracalılar Patrikhane'ye ve bu kuruma bağlı ruhbanlara karşı yürüttükleri mücadeleden vazgeçmeyecek ve aksine patrikhaneye karşı yeni bir cephe daha açılacaktı. Mücadelenin yeni cephesi Bulgar cemaatin bulunduğu bölgelere Bulgar ruhbanların gönderilmesi ve ayinlerin artık Bulgarca yapılması olarak somutlaşmaktaydı.⁷⁵ Zira patrikhaneye bağlı, Bulgar kökenli ruhbanların tamamı ya Bulgarca bilmiyor ya da ayin yönetecek dil yetkinliğine sahip değillerdi. Dolayısıyla 19. yüzyılın ilk çeyreğinde İvraca'da Bulgar cemaat ile Rum Patrikhanesi arasındaki çatışma yeni bir seviyeye çıkmıştı.⁷⁶ Hacıtoşev'in takipçisi olduğu bu mücadele henüz İvraca sınırlarında kalmış olsa da bir süre sonra yaşanacakların ilk aşamasını teşkil etmişti.

İvraca'daki mücadele farklı bölgelere yayılmamış ve etkinlik alanı sınırlı kalmış olsa da bir 10 yıl sonra meydana gelecek hadiseler meseleyi daha da büyütecek ve Bağımsız Bulgar Kilisesi meselesinin ortaya çıkmasına sebebiyet verecekti. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve sonrasında Bulgar tebaanın eşitlik ve bağımsızlık ilkesini şiar edinerek harekete geçmesi hem Osmanlı Devleti'nin hem de imparatorlukta yaşayan Bulgarların hayatı ve kaderleri üzerinde belirleyici olmuştu. 1839 sonrasında Tırnova'da Bulgar cemaatin talebiyle Rum ruhbanların azledilmeleri kısa sürede farklı bölgelerde de yankılanacak ve destekçi bulacaktır. Tırnova'da başlayan değişim önce Bulgaristan

⁷⁵ Markova, *Bilgarskoto Tsirkovno-Natsionalno dvijenie*, s. 94.

⁷⁶ Markova, *Bilgarskoto Tsirkovno-Natsionalno dvijenie*, s. 95.

coğrafyasındaki diğer şehirlere yayılacak ve ardından kilise mücadelesi Neofit Bozveli'nin⁷⁷ önderliğinde İstanbul'a taşınacaktır.

Tırnova hem tarihsel konumu ve önemi hem de 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rum Patrikliği'ne karşı takındığı tavır nedeniyle Bulgarların kilise mücadelesindeki kilit yerlerden biri olmuştur. Ancak yüzyılın ikinci yarısına doğru mücadelenin merkezi İstanbul'a, yani payitahta taşınacaktı. Asrın ikinci çeyreğine doğru İstanbul'daki Bulgar nüfusu çoğalmaya başlamış, payitahttaki Bulgarların sosyo-ekonomik durumları da uğraşları neticesinde elde ettikleri kazançlar nispetinde yükselmışti. Şehre gelen ilk göçmenler genellikle küçük çaplı işlerle uğraşan zanaat ve ticaret erbabı olmuştur. Çoğunlukla abacılık, fırıncılık, bahçıvanlık, dericilik, sütçülük, tütüncülük gibi işlerle uğraşan Bulgar göçmenler⁷⁸ zaman içinde zenginleşecek ve nüfuz elde edeceklerdi.⁷⁹

1839'da payitahta gelen Bozveli dinî bağımsızlık meselesini bir mücadele ideali olarak ortaya koyar ve pasif konumda gördüğü, Rum kilisesi tarafından asimile olduklarını iddia ettiği Bulgarları, Bulgarca vaazlar vererek gündelik hayatta Bulgarcanın kullanımını artırarak kendi ideali etrafında birleştirmeye çalışır. Kendi cemaati içindeki çabaları karşılık görür ve İstanbul Bulgar cemaatinin girişimleri sonucunda Tırnova Metropolitliğine tayin edilir. Nitekim Bulgar kilisesinin eski merkezinde yaptığı konuşmaları ve Rum Patrikhanesi karşısı eylemleri nedeniyle kısa bir süre sonra Aynaroz'a sürgün edilir. 1844'te sürgün cezası kaldırılan Bozveli bir sene sonra İstanbul'a geri dönecek ve İlarion Makariopolski ile birlikte Rum patrikhanesi ve ruhbanlarına karşı bağımsız Bulgar Kilisesi mücadelesini örgütleyecekti. Zira 1840'lı yıllara kadar Bulgar

⁷⁷ Bozveli, esasında Hilendarlı Neofit'in lakabıdır. 1785 yılında bugün Bulgaristan'da İslimye [Sliven] şehrine bağlı Kotel kasabasında doğduğu tahmin edilen Bozveli ilk eğitimini Bulgar Yeniden Uyanış Dönemi'nin önemli isimlerinden Vračalı Sofroniy'den almıştır. Yirmili yaşlarının başında ruhban olmaya karar vermiş ve günümüzde Yunanistan topraklarında bulunan Atos Manastırı'na girmiştir. Manastırdan ayrıldıktan sonra 1813-1814 yıllarında Zıştovi'ye giderek yirmi yıl sürecek öğretmenlik kariyerine başlar. Sırbistan'a gerçekleştirdiği bir seyahatte Sırp Aydınlanması'nın önde gelen isimlerinden Dositej Obradoviç'in anadil kullanımına önem veren fikirlerinden etkilenir. İstanbul'da Rum Patrikhanesi'ni karşısına alarak yürüttüğü bağımsız Bulgar Kilisesi mücadelesi nedeniyle ruhbanlık serüveninin başladığı Atos Dağı'na sürgüne gönderilmiş ve 4 Haziran 1848 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Sürgün yıllarında diyalog formunda ve Bulgarcanın çok eski bir formuyla Rum ruhbanların baskılarından şikâyet ettiği ve entelektüel özgürlüğü savunan metinler kaleme almıştır. Söz konusu metinlerden en bilineni 1846 yılında yazılan *Plaç bedniya mati bolgarii [Zavallı Bulgaristan Ananın Çılgılığı]* başlıklı metindir. Raymond Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, Lanham, Maryland & Toronto & Oxford: The Scarecrow Press, Inc., 2006, s. 310-311.

⁷⁸ Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bulgar Tüccarlar ve Bulgar Cemaati," *İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 180, 183.

⁷⁹ Markova, *Bulgarskoto Tsrkovno-Natsionalno dvijenie*, s. 109.

cemaati kiliseye ödediği yüksek vergilerden şikâyet ederken, bu tarihten sonra Bulgarca ibadet ve ayin talepleri sorunun ana unsuru haline gelecekti.⁸⁰ Bozveli'nin başlattığı hareket kısa sürede İstanbullu Bulgarları da etkisi altına alacak, başkentteki Bulgarların ana dil talepleriyle birlikte milli bilinci de artmaya başlayacaktı. Söz konusu artışa paralel olarak 1840'lı yıllarda ilk matbu Bulgarca kitaplar basılır.

Makariopolski ile Bozveli'nin kaleme aldıkları 1844 ve 1845 tarihli iki bildiri Bulgar kilise mücadelesinin ilk önemli materyalleri arasındadır. Kilise bağımsızlığı Bozveli ve Makariopolski'den itibaren Bulgarlar için ulusal bağımsızlık yolundaki ilk eşik olarak görülür. 1849'da İstanbul'da ilk Bulgar Papaz Evi'nin tesisi⁸¹ ve 1860'ta ise Bulgar cemaatinin tek taraflı olarak bağımsızlık ilanı hedeflere ulaşmadaki önemli dönüm noktalarındır. 1860 sonrasında ise hedef hem Bâbüâli'nin hem de patrikhane idaresinin bu tek taraflı ayrılık ilanını tanımasını sağlamak olacaktı. Patrik VI. Grigorios, 1867'de Bâbüâli'ye sunduğu layihanın kabul edilmesinin ardından, “Bulgarları bağımsızlığa götürecek köprüyü kendi ellerimle inşa ettim” ifadesini kullanacaktı.⁸² Tek taraflı ayrılık ilanından on yıl sonra Bulgar cemaatinin çabaları kısmen başarı kazanır. Bâbüâli bağımsız Bulgar kilisesinin kuruluşunu resmi olarak kabul eder. Nitekim Patrikhane hükümetin kararına da riayet etmeyecek ve 1872'de Bulgar kilisesini *şizmatik* yani ayrılıkçı ilan edecektir.

1.2 Bulgar Eksarhhanesi'nin Kuruluşu

Bu başlık altında 1830'lu yıllardan başlayarak Bulgar tebaa üzerindeki vergi yükünün azaltılması ve Osmanlı Devleti'nde Bulgarların yaşadığı bölgelere Bulgarca ayin gerçekleştirecek piskoposların tayin edilmesi gibi taleplerden başlayarak 1870'lerde İstanbul'daki Rum Patrikhanesi karşısında yeni bir güç olarak ortaya çıkan Bulgar Eksarhlığı arasındaki rekabet ve mücadeleler meselesi kronolojik olarak tartışılacaktır.

1830'lu yıllar boyunca, Bulgar ileri gelenlerinin talepleri öncelikle Balkan Yarımadası'ndaki önemli şehirlerden ve özellikle de Osmanlı başkentinden duyulmaya

⁸⁰ Crampton, *Bulgaria*, s. 63.

⁸¹ Christine M. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*, Londra: University of California Press Berkeley, Los Angeles, 2011, s. 153.

⁸² Petır Nikov, *Vızrajane na bulgarskiya narod: Tsirkovno-natsionalni borbi i postizheniya*, Sofya: Nauka i izkustvo, 1971, s. 230.

başlanmıştı. Fener Rum Patrikhanesi'ne yönelik talepleri Bulgar dilinde ayin yapabilecek ruhanilerin atanması ve Bulgar dilinde eğitim verecek okulların açılması olarak iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Bağımsız bir Bulgar Kilisesi kurulması fikrine giden süreç de söz konusu isteklerin 1840'lardan itibaren önde gelen Bulgar milliyetçisi aydınlar ve din adamları tarafından Osmanlı başkentinde dile getirilmeye başlanmasının ardından filizlenmeye başlayacaktır.

1.3 Bulgarca Konuşan Ruhanelerin Tayinine Yönelik İlk Talepler

1830'lu yılların başında, yani sonradan bir çatışma halini alacak olan sürecin ilk aşamasında Bulgar Kilise hareketinin liderleri arasında Rum Patrikhanesi'nden bağımsız ve ayrı bir kilise kurma fikri henüz oluşmamıştı. 1840'ların sonlarına dek, çok sınırlı sayıda seküler aydın, Bulgar cemaatinin yoğun olarak bulunduğu yerlerde Eski Kilise Slavcasında ayin yönetebilecek ruhanilerin atanmasına yönelik taleplerle bu fikri desteklemişti. 1830 yılına kadar Bulgarca konuşan din adamlarının idaresinde ibadet etmeyi talep eden ilk topluluklar olan Üsküp ve Samokov'daki cemaatlerin talepleri Fener'deki Rum Patrikhanesi tarafından reddedilmişti. Dört yıl sonra Köprülü'deki [Veles] cemaat de aynı talepleri dile getirmişlerdi. Nisan-Mayıs 1837'deki Rumeli seyahati sırasında Silistre başta olmak üzere Bulgaristan coğrafyasındaki birçok kasabanın sakini kiliselerine “Bulgarca konuşan piskoposların atanması”⁸³ için Sultan II. Mahmud'a dilekçe vermişlerdi. Bu dilekçeleri Vidin, Tırnova ve Filibe sakinlerinin talepleri ve dilekçeleri takip edecekti.

Neofit Hilendarski Bozveli (1785-1848) İlarion Makariopolski (1812-1875) gibi önde gelen iki din adamının 1840'lı yıllarda Bulgar Kilise hareketine rehberlik ve önderlik ettikleri görülmektedir. Bozveli, kariyerinin başlarında Sistova ve Kalofer'de rahip olarak görev yapmasının yanı sıra birçok Balkan köy ve kasabasında da etkili vaazlar vermişti.⁸⁴ Tırnova metropolitinin 1838'de hayatını kaybetmesinin ardından, tarihi Bulgar Krallığı'nın bu ortaçağ başkentinde bulunan ve Bulgarlar açısından son derece önem atfedilen bu makama göz dikecekti. Ancak Bozveli'nin beklentisi ve

⁸³ A. Ischirkoff, *La Macédoine et la Constitution de l'Exarchat bulgare (1830 à 1897)*, Lozan: Librairie Centrale des Nationalités, 1918, s.10-11.

⁸⁴ Ischirkoff, *La Macédoine*, s. 12-13.

arzusunun aksine Patrikhane aynı yılın Haziran ayında, etnik köken bakımından bir Rum olan Panaretos adında başka bir piskopos buraya atamıştı. Tırnova kentinin ileri gelenleri Bâbîâli'ye Panaretos'un atanmasını protesto eden bir yazı gönderirler. Patrikhane bu protestoya cevaben Tırnova'nın ileri gelenlerine maddi yardımda bulunmuş ve Ağustos 1840'ta Panaretos'un yerine başka bir Rum piskopos olan Neofit Byzantos'u getirme sözü vermişti.⁸⁵

Bozveli, Tırnova episkoposluğuna atanmak hususundaki umutlarını yitirince 1840'ta İstanbul'a yerleşmiş ve payitahttaki Bulgar cemaatinin Fener Rum Patrikhanesi'nin zecri hüküm ve eylemlerine karşı çıkması gerektiğini vurgulayan konuşmalar yapmıştı.⁸⁶ İstanbul'da bir Bulgar kilisesi inşa etme hayalinden bahseden ve payitahttaki Bulgar cemaatinin ileri gelenleri arasında çok sayıda destekçi bulacağını iddia eden⁸⁷ Bozveli, Patrikhane'ye karşı mücadelenin ve direnişin kurumsallaşması çabalarına öncülük etmişse de daha sonra Patrikhane'nin talebi üzerine 1841 yılında tutuklanarak Athos Dağı'na sürülmüştü.

Bozveli, daha sonra ruhani adıyla İlarion Makariopolski olarak tanınacak olan İvan Stoyanoviç Mihaylovski ile tanıştıktan sonra Osmanlı payitahtının Bulgarların Patrikhaneye karşı yürütecekleri mücadele için ideal bir merkez olacağı konusunda fikir birliğine varmışlardı.⁸⁸ Patrikhane karşıtı bir başka ruhban olan İlarion Makariopolski, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya Rum metropolitlerin ve alt seviyedeki ruhanilerin "zulümleri" ile ilgili resmi bir rapor sunmuştu. Mustafa Reşid Paşa'nın Patrikhane'den cevap mahiyetinde ayrıntılı bir rapor istemesine karşın, Bozveli ve Makariopolski, Fransız Büyükelçiliği için çalışan Polonyalı bir mülteci olan Michał Czajkowski liderliğindeki Polonyalı göçmenlerle işbirliği yaptıkları gerekçesiyle ikinci kez sürgüne gönderilmişlerdi.⁸⁹ Rusya o dönemde pan-Ortodoks politikaları desteklediği için, Rus diplomatlar da bu sürgün kararına destek vermiş, hatta İstanbul'daki Rus Büyükelçisi

⁸⁵ James Lindsay Hopkins, *The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship Between Church, Nation, and State in Bulgaria*, New York: East European Monographs, 2009, s. 109.

⁸⁶ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 134.

⁸⁷ Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport, Connecticut & Londra: Greenwood Press, 2001, s. 133.

⁸⁸ Hopkins, *The Bulgarian Orthodox Church*, s. 109-110.

⁸⁹ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 135.

Vladimir Pavloviç Titov, sürgün edilen Bulgar din adamlarını Polonya ve Fransa kaynaklı “komploların” destekçisi olmakla suçlamıştı.⁹⁰

Makariopolski, eylemlerinden pişman olduğunu belirten bir mektubu Patrikhane’ye gönderir. Bunun üzerine Makariopolski’yi affettiğini açıklayan Patrikhane, 27 Ekim 1848 tarihinde Makariopolski’nin serbest bırakılmasını talep eden bir dilekçeyi Selanik vilayetine göndermişti.⁹¹ Nihayet, Bozveli Haziran 1848’de sürgünde ölürken, Makariopolski iki yıl sonra Aynaroz’dan İstanbul’a dönebilmişti. 1850’de Osmanlı başkentine dönen Makariopolski bağlantı kurduğu Michal Czajkowski ya da ihtida ettikten sonra aldığı ismiyle Mehmed Sadık Paşa, Adam Czartoryski’nin de desteğiyle Rum din adamlarının suiistimallerini şikâyet etmek ve Bulgar cemaatinin kullandığı kiliselerde ayinleri Bulgarca yönetebilecek papazlar yetiştirilmesini talep etmek için Makariopolski’yi teşvik eder.⁹²

İstanbul’daki Bulgar cemaati, 19. yüzyılın ortalarında Kilise hareketinin yerelden çıkarak büyümesinde ve Patrikhane’den ayrı bir kilise kurulmasını isteyen bir harekete dönüşmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bu dönemde, Bulgar cemaatinin nüfus yoğunluğu nedeniyle⁹³ payitaht Bulgar milliyetçi hareketinin entelektüel merkezi haline gelmişti. *Tsarigradski Vestnik* [*İstanbul Gazetesi*]⁹⁴ adını taşıyan yayın 1849’da İvan Bogorov tarafından⁹⁵ İstanbul’daki ilk Bulgar gazetesi olarak kurulmuş⁹⁶; Bulgar Edebiyat Cemiyeti de 1857’de *Bulgarski Knijnitsi* [*Bulgar Kitaplığı*] dergisini yayımlamaya başlamıştı. Yine aynı dönemde İstanbul’da hem seküler hem de yabancı okullarda eğitim almış sınırlı bir aydın ve burjuva grubu, milliyetçi fikirlerle meşgul olacaktı. Milliyetçi fikirlerin yayıcıları olarak Bulgar aydınları bir yandan laikleşme talebinde bulunurlarken, diğer yandan, Bulgar Ortodoks nüfusunun Bâbiâli tarafından

⁹⁰ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 135.

⁹¹ BOA, A.} DVN., 42/10.

⁹² Volodymyr Poltorak, “Michal Czajkowski (Sadyk Pasha)’s Projects in The Ottoman Empire (1841-1872)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 35 (2020): 185-186.

⁹³ İstanbul’da yayımlanan *Bulgariya* gazetesi *Ünyat* hareketinin önde gelen savunucularından biriydi. Gazetenin genel yayın yönetmeni Dragan Tsankov, mevsimsel nüfus artışları nedeniyle Osmanlı başkentindeki Bulgar nüfusunun yaklaşık 50 bin kişiye ulaştığını ileri sürdü. Bkz. Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 136. Bulgar Knezliği’nin kurulmasından sonra Tsankov, prensliğin ilk liberal başbakanı olarak Bulgar siyasetinde öncü bir rol oynayacaktır.

⁹⁴ Söz konusu gazetede Bulgarların milli uyanışına yön veren yazılar da yayımlanmıştır. Yordan Hacikonstantinov imzalı “Bulgar Olmak” başlığını taşıyan bu nitelikteki yazılardan bir örnek için bkz. Ek II.

⁹⁵ İlber Ortaylı, “Osmanlı Bulgar Basını Üzerine Notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26 (1991): 7.

⁹⁶ Ersoy Hacısalihoğlu, “19. Yüzyıl İstanbul’unda Bulgar Tüccarlar ve Bulgar Cemaati”, s. 193.

ayrı bir millet olarak resmen tanınması ve bir milli kilisenin kurulması için mücadele etmişlerdi. Patrikhane, etnik kökene yani “kavmiyet”e dayalı bir ayrımın tüm imparatorlukta Ortodoks cemaat için zararlı olacağını ileri sürmekteydi. Patrikhanenin ana argümanı, aynı mezhebi paylaşan kavimler için “çoban” yani cemaati idare edecek papaz olarak tek ve kıdemli bir piskoposun atanması gerektiği idi. Aynı zamanda patrikhane Bulgar bağımsız kilisesinin diğer etnik gruplar için de bir emsal teşkil edeceği endişesini taşımaktaydı. Dahası, bağımsız bir Bulgar kilisesi Patrikhane için bir cemaat, prestij ve mali güç kaybı anlamına gelecekti.

1.4 “Gayr-i Ortodoks” Bulgarlar: Pavlikyanlar, Katolikler, Ünyatlar

Bulgarlar tarih boyunca farklı inançlara bağlı kalmışlardır. 9. yüzyıldan itibaren ise ekseriyetle Hristiyanlık inancının Ortodoks mezhebine girmişler ve bu inanç sistemi Bulgarların hem kültür hem de siyasi tarihleri üzerinde etkili olmuştu. Ancak Bulgarlar arasında Bulgarca konuşan ve Hristiyanlığın farklı mezheplerine inananlar da mevcuttu. Tezin Bulgar kilisesi meselesini tartışan bölümünün bu alt başlığında, bu farklı mezheplerden birine inanan Katolik Bulgarların tarihsel geçmişi ve bu topluluğu Katolikliğe yönelten koşullar ve bu şartların Bulgar meselesi bakımından yeri ve önemi ele alınacaktır.

Bulgarca konuşan topluluklar 9. yüzyılda Çar Boris döneminde Ortodoks olmuşlardır. Günümüzde kuzey Bulgaristan’da yer alan Preslav’da kurulan başpiskoposluk 927 yılında ayrı bir patriklik haline gelmiştir.⁹⁷ Daha sonra patrikhane Ohri’ye taşınmış, ancak 1018 yılında Bizans imparatoru II. Basil tarafından Ohri başpiskoposluğu resmen Konstantinopolis’te bulunan Rum Patrikhanesi’ne bağlanmıştı.⁹⁸

Yaklaşık bir yüzyıl sonra Bulgar Çarı İvan Asen, Tırnova’da patriklik kurmuş olsa da bölgedeki Osmanlı fetihleriyle birlikte Slavca konuşan nüfus Konstantinopolis Patrikhanesi’nin kontrolü altına girmişti.⁹⁹ Osmanlı birlikleri 1394’te Tırnova’yı ele geçirdiğinde Tırnova patrikliği lağvedilmiş ve Bulgarların Fener Patrikhanesi’ne

⁹⁷ Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. xlvii.

⁹⁸ Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 318.

⁹⁹ Richard von Mach, *The Bulgarian Exarchate: Its History and the Extent of its Authority in Turkey*, Londra: T. Fisher Unwin, 1907, s. 9-10.

bağlanacakları 1767 yılına kadar Ohri Başpiskoposluğu'nun bir parçası haline getirilmişti.¹⁰⁰

Tüm Bulgar episkoposluklarının Konstantinopolis'in doğrudan kontrolü altına girdiği zaman "Helenleştirme" süreci başlamıştı. Rumca zorunlu ayin dili haline geldi ve piskoposluk makamlarına sadece Rum kökenli ya da Rumlaşmış ruhbanlar atanmaya başlamıştı.¹⁰¹ Ancak 19. yüzyılda Bulgaristan'da ulusal bilincin uyanmaya başlaması ve Osmanlı Devleti'nde reformların uygulamaya konulması neticesinde 1830'lardan itibaren Osmanlı kayıtlarında ve resmi evraklarında bir "Bulgar" kategorisi ortaya çıkmıştı.¹⁰² 1856'da gayrimüslim tebaanın özgürlüğünü ve imparatorluk sınırlarında yaşayan Müslümanlarla eşitliğini temin eden Islahat Fermanı ilan edildiğinde Bulgar tebaanın ileri gelenleri ve temsilcileri kiliseleri için reform talep etmişlerdi. Bu dönem aynı zamanda Bulgarların milli kimliklerinin bilincine varmaları noktasında önemli bir aşama olarak görülmektedir. Ancak kilise sorununun çözümsüzlük sarmalına girdiği, Bulgar cemaatinin Bulgarca ibadet hakkını elde etmek konusunda ısrarcı olduğu ve Rum din adamları ile Bulgar cemaati arasındaki çekişmenin zirve yaptığı dönemde bir kırılma yaşanmıştır. Söz konusu kırılma neticesinde 19. yüzyılda Balkanlar'daki ve Osmanlı Devleti'ndeki güç ilişkileri, bağımsızlık yanlısı Bulgarlara ve bunların temsilcileri olan ileri gelen Bulgarlara Katolikliğe geçme seçeneğini sundu. Katoliklik mezhebinin kabul etme imkânı ciddi bir olasılık olarak ortaya çıkmıştı. Böylece Fransa'nın da desteğiyle hem Rum Patrikhanesi'nin hem de Rusya'nın hakimiyeti azalmış olacaktı.

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın yenilgisiyle birlikte Katolik ve Protestan misyonerler Osmanlı coğrafyası ve etrafında aktif hale gelmişlerdi.¹⁰³ Öte yandan Osmanlı yetkilileri Bulgar nüfusun yaşadığı yerlerde faaliyet gösteren misyonerlere engel olmamış ve hatta birçok defa işlerini kolaylaştıracak adımlar atmışlardır.

Katolik Bulgarların tarihi oldukça karmaşık olmakla birlikte, çoğunluğu Doğu Ortodoks Hristiyan olan Bulgar halkının kaderinin ayrılmaz bir parçasıdır. Güney Bulgaristan'daki Katoliklerin çoğunluğu Filibe ve Kuzey Bulgaristan'da ise Plevne ve

¹⁰⁰ Donald Attwater, *The Dissident Eastern Churches*, Londra: Geo. E. J. Coldwell Ltd., 1937, s. 140.

¹⁰¹ Attwater, *The Dissident Eastern Churches*, s. 140.

¹⁰² Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1985, s. 49.

¹⁰³ Elçin Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati: Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 95.

Tırnova bölgesinde yaşamaktaydı. Bulgaristan coğrafyası dışında yerleşik Katolik Bulgar toplulukları ise Banat (Romanya ve Sırbistan) ve Bükreş bölgesindeydiler.¹⁰⁴

1.4.1 Ünyatlar (Katolik Bulgarlar)

Balkan Yarımadası'ndaki ilginç bir dini gelişme de¹⁰⁵ Ortodoks dogmasının birkaç önemli ilkesinden ödün vererek Roma Katolikliği ile birleşmeyi kabul eden eski Ortodoks Hristiyanlardan oluşan Katolik Ünyat kilisesidir.¹⁰⁶

“Ünyat” terimi, Kutsal Makam ile birlik içinde olan herhangi bir Doğu Kilisesi üyesini ya da herhangi bir Doğu ayinine mensup bir Katolik'i tanımlamaktadır. Bu isim “Roma ile birleşmiş” kiliseyi ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁰⁷ Ünyatlar ise temelde Roma Katolik Kilisesi ile hiyerarşik olarak birleşmiş ve Roma'daki papanın yüce otoritesini tanıyan ancak Ortodoks Kilisesi'nin uygulamalarını sürdüren Ortodoks Hristiyanlardı.¹⁰⁸ Ortodoks dogma, ayin ve geleneklerinin çoğunu muhafaza etmeleri karşılığında bu Ortodokslar dört dogmatik inançtan ödün vermek zorunda kalmışlardı.

Ünyatizm'in en büyük siyasi avantajı, yerel kiliselerin 1850'ler ve 1860'larda öncelikle Fransa ve Habsburg İmparatorluğu anlamına gelen Katolik güçlerin diplomatik desteğini aramalarına izin vermesiydi.¹⁰⁹ Katolik Ünyatizm İstanbul'daki Patrik yerine Papa'yı tanımaktan başka bir şart olmaksızın dini özyönetim ve Slavca ayin yapma hakkını Bulgarlara sunmaktaydı.¹¹⁰ Böylece 1859'da Kılıkış¹¹¹ (günümüzde Yunanistan'daki Kilkis) sakinleri Ünyat olarak Katolik Kilisesi'ne katılma isteklerini ilan ettiler.¹¹²

¹⁰⁴ Neno Nedelchev, “Catholic Bulgarians and their Dialect”, *International Journal of the Sociology of Language* 179 (2006): 146.

¹⁰⁵ Will S. Monroe, *Bulgaria and Her People*, Boston: The Page Company, 1914, s. 221.

¹⁰⁶ Dennis P. Hupchick, “Uniate Church”, *Encyclopedia of Eastern Europe: From the Congress of Vienna to the Fall of Communism*, ed. Richard Frucht, New York & Londra: Garland Publishing, Inc., 2000, s. 703.

¹⁰⁷ Adrian Fortescue, *The Uniate Eastern Churches*, New York: Benziger Brothers, 1923, s. 1.

¹⁰⁸ Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 449.

¹⁰⁹ Crampton, *Bulgaria*, s. 73-74.

¹¹⁰ Thomas A. Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864-1872*, Madison: The State Historical Society of Wisconsin for the Department of History, University of Wisconsin, 1970, s. 22.

¹¹¹ Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati*, s. 97.

¹¹² Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 450.

Ünyatizm'in başlıca Bulgar savunucusu Dragan Tsankov'du. Varlıklı bir ailenin çocuğu olarak 1828 yılında Zıştovi'de dünyaya gelen Tsankov, kendisine verilen Dimitir ismini Yunanca olduğu için terk etmişti.¹¹³ Doğduğu kasabada aldığı ilk eğitiminin ardından Odesa'daki papaz okulunda eğitim görmüştü. Burada bir yıl kaldıktan sonra Kiev'e gitmiş ve 1848'de öğretmen olmak için Eflak'taki Galati'ye taşınmıştı.¹¹⁴ 1850'de Viyana'da ağabeyiyle birlikte Bulgarca gramerini Almanca olarak yayımladılar. Kısa süre sonra tekrar, Zıştovi'ye ve 1853'te de İstanbul'a taşındı. Tsankov 1855 baharında, Bebek'teki 1837 yılında açılmış olan Lazarist kolejinin müdürü olan arkadaşı Boré'ye Katolikliğe geçmek istediğini söylemişti.¹¹⁵ Eğitimden sonra kiliseye kabul edildi ve Bebek'te Bulgarca öğretmenliği yapmaya başladı.¹¹⁶ 1855'te Katolik Kilisesi'ne kabul edilmesi, Rusya'nın Kırım'daki yenilgisi ve İstanbul'daki Polonyalı mültecilerle olan bağlantıları, Bulgarların batıda destek aramaları gerektiği görüşünü güçlendirdi; Bulgarların Hristiyanlığa geçtikleri dönemde eski Bulgar çarlarının Roma ile anlaşmaya hazırlandıkları gibi, yeni bir çağın şafağına yaklaştıklarını uman çağdaş Bulgarların da aynı şeyi yapmaması için hiçbir neden olmadığını öne sürdü.¹¹⁷ Sonunda arkadaşı Eugene Boré'nin yardımıyla, İstanbul'a gelmeden önceki asıl amacının bir matbaa kurmak olduğunu fark etti ve St. Benoit Koleji'nin arazisinde bir matbaa kurmaya davet edildi.¹¹⁸ Tsankov'un din değiştirmesi İstanbul'daki Bulgarlar arasında da yankı uyandırmıştı.¹¹⁹

Ünyatizm, kilise mücadelesinin ivme kazandığı 1860'larda Bulgar topraklarına da nüfuz etmişti. 1859 yılına gelindiğinde, Rum patrikhanesinden duyulan

¹¹³ Crampton, *Bulgaria*, s. 74.

¹¹⁴ Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 441.

¹¹⁵ Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Londra: Cambridge University Press, 1983, s. 243.

¹¹⁶ Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati*, s. 94.

¹¹⁷ Crampton, *Bulgaria*, s. 74.

¹¹⁸ Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati*, s. 96.

¹¹⁹ Dragan Tsankov'un İstanbul'daki faaliyetlerinden sonraki hayatına bakıldığında, 1864-1873 yılları arasında Zıştovi, Rusçuk ve Niş'te Osmanlı yönetimi için çeşitli görevlerde bulunmuş ve Fransızca öğretmenliği yapmıştır. İstanbul'a döndüğünde yayıncılık alanında aktif olmaya devam etti. Türklere karşı 1876 Nisan Ayaklanması'ndan sonra Bulgar Eksarhlığı (Bulgar Ortodoks Kilisesi) tarafından Avrupa başkentlerini dolaşarak güçlerin Bulgarların durumu hakkındaki görüşlerini ölçmek ve Osmanlı yönetimi altındaki Bulgarların kötü durumuna dikkat çekmekle görevlendirildi. 1877-78 Rus-Türk Savaşı'na katıldı ve barıştan sonra Zıştovi, Tırnova ve Rusçuk vali yardımcılığına atandı. Daha sonra kurucu meclise seçildi ve Tırnova Anayasası'nın oluşturulmasına katıldı. Liberal Parti'nin ve daha sonra İlerici Liberal Parti'nin liderlerinden biri oldu. Ayrıca çeşitli bakanlık görevlerinde bulundu. (Mari A. Firkatian, "Tsankov, Dragan Kiriakov (Dimitr Gikov) (1828- 1911)", *Encyclopedia of Eastern Europe: From the Congress of Vienna to the Fall of Communism*, ed. Richard Frucht, New York & Londra: Garland Publishing, Inc., 2000, s. 697-698 ve Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 441).

memnuniyetsizlik ve Slav Hristiyanlarının geleneksel lideri Rusya'ya karşı duyulan hayal kırıklığı nedeniyle çok sayıda Bulgar Ortodoks kilisesine duyduğu bağlılık ve güveni yitirmeye başlamıştı. Dahası Rusya geçmişte Rum Patrikhanesi'ni desteklemiş ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Çarlığın Yunanistan'daki hedeflerine ulaşmasının ardından Bulgarları yalnız bırakmıştı.¹²⁰ Ayrıca Kırım Savaşı'ndaki yenilgisinin ardından uluslararası nüfuzunu büyük ölçüde kaybetmiş, Kırım'a Bulgarların yerleştirilmesini ve Osmanlı'nın Çerkesleri Tuna ovasına yerleştirme politikasına destekleyerek Bulgarların tepkisini çekmişti. Kırım Savaşı'nda Rus İmparatorluğu'nun aldığı yenilgi, özellikle şehirde Katolikliğe doğru yaygın bir hareketle sonuçlandı.¹²¹

Rum Patrikhanesi'ne karşı yürütülen muhalefet İstanbul'la sınırlı kalmadı. Makedonya'daki Bulgarlar da bölgedeki Katolik din adamlarıyla görüşmelere başlamıştı. Temmuz 1859'da Kilkiş'teki 10.000 Ortodoks Bulgar'ı temsil eden bir heyet Katolik ruhbanlara başvurarak Bulgarca ibadet etme haklarının tanınması karşılığında Katolik Kilisesi'ne bağlanmak taleplerini iletmışlerdi. Bu talep Roma'daki Katolik Kilisesi tarafından kabul edildi.¹²²

Bulgar bağımsız kilise mücadelesini yürüten isimler 1859 sonbaharı boyunca Katolik papaz (*Délégué Apostolique*) Brunoni'nin¹²³ ikametgâhını ve Ermeni Katolik patriği Hasun'un ofisini sık sık ziyaret etmişlerdi. Zira İstanbul'daki Ermeni Katolik cemaati de Bulgarların yürüttüğü mücadeleyi desteklemekteydi.¹²⁴ Bulgarların motivasyonu konusunda şüpheleri olsa da daha sonra İnancın Yayılması Cemaati'nden (*the Congregation for the Propagation of the Faith*) onların reddedilmemesi gerektiğine dair bir talimat almıştı. 12 Haziran 1859'da Papa'ya bir mektup göndererek onun koruması altına girmeyi talep ettiler.¹²⁵ Bazı Bulgarlar, papalık otoritesinin kabul edilmesini ve sultan tarafından tanınan Bulgar Katolik milletinin kurulmasını, İstanbul Patrikhanesi'nin kontrolünden çıkmanın en kolay yolu olarak görüyorlardı.

Piskopos İlarion Makariopolski ilk kez 1860 yılının Paskalya Ayini'nin yapıldığı Pazar gününde¹²⁶, Bulgar cemaatinin genel onayıyla ayin sırasında Patriğin adını

¹²⁰ Crampton, *Bulgaria*, s. 73.

¹²¹ Crampton, *Bulgaria*, s. 73.

¹²² Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 243.

¹²³ Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati*, s. 98.

¹²⁴ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 243.

¹²⁵ Crampton, *Bulgaria*, s. 75.

¹²⁶ Crampton, *Bulgaria*, s. 75.

anmamış ve bunun yerine Sultan'ın adını söylemişti.¹²⁷ Piskoposun bu hareketiyle Bulgarlar sembolik olarak Yunanlılardan bağımsızlıklarını ilan etmiş oldular. Bu hareket İlarion için, Patriği artık ruhani lider olarak tanımadığı anlamına geliyordu. Patrikhane, bunun üzerine İlarion ve aralarında Filibe Piskoposu Paisiy ve Veles Piskoposu Avksenti'nin de bulunduğu destekçilerini aforoz etmişti.¹²⁸

18 Aralık 1860 tarihinde İstanbul'daki cemaate mensup çok sayıda Bulgar Katolik Ünyat Kilisesi'ne katılmak için başvuru yaptı¹²⁹ ve kısa bir süre sonra çok sayıda Bulgar Katolik Kilisesi'ne girdi. Yosif Sokolski ve Makariyi Savov isimli iki ruhban ile birlikte 120 sivil, Başpiskopos Brunoni ve Patrik Hasun'a 2.000 isimlik bir dilekçe sunduktan sonra kabul edildiler. Dilekçede Bulgar çocuklarına anadillerini, yani Bulgarca'yı öğretmek, İstanbul'daki Bulgar cemaatini birlik içinde tutmak ve ayinleri Bulgarca yapmak gibi talepler iletilmişti.¹³⁰ Başvuruların kabulünün ardından cemaat ile kilisenin birleşme senedi okundu ve Papalık adına Bulgar Katoliklerin özerk bir konuma sahip olacakları açıklaması yapıldı.¹³¹ Ancak Rus Büyükelçisi Prens Aleksey Lobanov-Rostovski¹³² Hariciye Nezareti'ne "Ortodoks Bulgarlar adına" bu tür bir mezhep değişikliğini tanımadığını bildirmiş ve durumu protesto etmişti.

Osmanlı hükümeti, Bulgar Katolik hareketini başlangıcından beri takip etmiş ve Katolik tebaasının bir kısmının Papalık ile birleşmesinin aslında faydalı olacağına inanarak yoluna hiçbir engel koymamış; zira Roma'ya yönelmekle kendilerini Petersburg ve Atina'nın etkisinden kurtaracaklarını düşünmüşlerdi.¹³³ Rus elçisinin yukarıda belirtilen protestosunda da görülebileceği gibi bu tahmin doğrudu. Ancak Rus hükümetinin Ünyat hareketine tepki göstermesine neden olan sadece dinî duygular değildi. Roma Katolikliğinin yayılması, daha önce sadece Rusya'ya ait olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız nüfuzunu daha da arttırma eğilimindeydi.¹³⁴ Padişah kısa süre sonra Bulgar Katoliklerinin Rum Patrikhanesi'nin hakimiyetinden kurtulduğunu ve özerkliklerini tanıyan bir ferman yayınladı. Ünyat hareketinin, Bulgarların kendi

¹²⁷ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 20.

¹²⁸ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 20.

¹²⁹ Ahmed Refik, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 8 (85) (1341): 80-81.

¹³⁰ Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati*, s. 99.

¹³¹ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 244.

¹³² Crampton, *Bulgaria*, s. 75.

¹³³ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 244.

¹³⁴ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 23.

kiliselerini ve kültürel özerkliklerini güvence altına aldıklarını, bunun da istedikleri tek şey olduğunu, Ünyatizmin Bulgarlara tam bir zafer kazandırdığını ilan ettiler.¹³⁵ Makariyi dini lider, Tsankov ise Bulgar Katolik cemaatinin sivil lideri olarak atandı.

Başpiskopos Brunoni, mezhep değiştirenlere yardım etmek üzere bir “Bulgar” Birliği Komitesi kurdu. Fransız Büyükelçisi, Galata’da bir kiliseye dönüştürülen ve Sveta Troitsa¹³⁶ [Kutsal Üçlü] olarak adlandırılan bir evin kiralanması için fon sağladı. Papa IX. Pius, Bulgar birliğinin haberinden çok memnun oldu ve bunu kısa süre sonra Edirne, Manastır ve bugün Bulgaristan’ın Eski Zağra (Stara Zagora) kentine bağlı Kızanlık’tan gelen benzer mezhep değiştirme haberleri izledi. 21 Ocak 1861’de Papa Bulgarlara olan desteğini bir kez daha bildirdi ve ardından Nisan 1861’de Yosif Sokolski’yi¹³⁷ Sistine Şapeli’nde düzenlenen bir törenle¹³⁸ Katolik Bulgar cemaatinin başpiskoposu olarak atadı. Sokolski’nin Papa tarafından atanması ve tüm Bulgarların Başpiskoposu ve Patrik Vekili unvanıyla İstanbul’a dönmesinin ardından Sultan onu millet başı¹³⁹ yani Bulgar Ünyatların başı olarak tanıdı.¹⁴⁰ Ancak atanmasının üzerinden iki ay geçmeden Başpiskopos Sokolski ortadan kayboldu ve birkaç gün sonra Odesa’dan yazdığı bir mektup İstanbul’da yayımlandı. Mektupta, Ortodoks inancına geri dönmek için Rusya’ya gittiğini duyuruyor ve Bulgar Katoliklerini kendisini örnek almaya ve birliği terk etmeye çağırıyordu. Rusya’ya nasıl ve neden gittiği tam olarak açıklanmasa da başpiskoposun Sokolski’nin kaçırılmasından sorumlu olan Rus büyükelçisini ziyaret etmek için bir davet aldığı ve mektubun onun adına yazdırıldığı öne sürülen iddialardan biriydi.¹⁴¹ Bu olay

¹³⁵ Crampton, *Bulgaria*, s. 75.

¹³⁶ Macar, *İstanbul’un Yok Olmuş İki Cemaati*, s. 102.

¹³⁷ Yosif Sokolski, Dragan Tsankov ile birlikte, kilise mücadelesini çözmenin en iyi yolunun bu olduğunu düşünerek Katolik Kilisesi ile Birlik Yasası’nı imzalayan kişi. Asıl adı İvan Markov’dur ve Gabrova yakınlarındaki bir köyde doğmuştur. Troyan Manastırı’nda keşiş olmuş ve 1832’de Sokola yakınlarındaki manastırı (Sokolski adı buradan gelmektedir) kurmuştur. 2 Nisan 1861’de papa tarafından Katolik başpiskopos olarak takdis edildi. İki ay sonra gizemli bir şekilde ortadan kayboldu ve Odessa’da ortaya çıktı, burada Ünyat kilisesinden ayrıldı ve cemaatini de aynısını yapmaya çağırdı. Daha sonra Ruslar tarafından kaçırıldığı ve bunu yapmaya zorlandığı ortaya çıktı. Sokolski hayatının geri kalanını Kiev yakınlarındaki bir manastırda geçirdi ve 30 Eylül 1879 tarihinde öldü (Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 488).

¹³⁸ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 245.

¹³⁹ Crampton, *Bulgaria*, s. 75.

¹⁴⁰ Simeon Trayçev Radev, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi: Resneli Bulgar Bir Talebenin Hatıraları 1879-1898*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 41. Ünyat cemaatinin resmîyet kazanmasının ardından Edirne’de bir Katolik Bulgar Lisesi açılmıştır (Radev, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi*, s. 41). Söz konusu okul hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Fahri Türk, “Edirne Bulgar Cemaati ve Polonya Azınlık Okulu ‘Polak Mektep’”, *Belleten*, 268 (2009): 705-720.

¹⁴¹ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 245.

imparatorluk merkezindeki Ünyatizmi olumsuz yönde etkiledi. Kısa bir süre sonra Ünyat din adamlarının çoğu Galata'daki Ünyat kilisesinden ayrılarak Ortodoksluğa geri döndüklerine dair kamuoyuna bir açıklama yaptı.¹⁴²

Roma, Katoliklerin Ortodoksluğa geri dönmesi sorununa bir çözüm bulmak için Latin Katolik bir Bulgar olan Filibeli Petır Arabaciyski'yi cemaatin başına atadı.¹⁴³ Arabaciyski İstanbul'a geldiğinde Sultan'dan berat almıştı. Ancak Latin ayinindeydi, dahası Doğu ayininde olmayı sevmiyor ve reddediyordu, hatta Efkaristiya ayinini Roma ayininde kutluyordu. Ardından binlerce Ünyat eski inançlarına geri döndü. Bu olay üzerine, Rus tebaasından Malaçinski, Arabaciyski'ye vekil olarak atandı, ancak cemaatin Rus ve Panslavist karşıtı üyeleri bu atamaya karşı çıktılar ve bir yerlinin atanması için direndiler. Sonunda Roma Bulgar cemaatiyle anlaştı ve Bulgar rahip Rafael Popov Bulgar Ünyatlarının yeni reisi olarak tayin edildi.¹⁴⁴

Bulgar nüfusunun önde gelen isimlerinde bile Ünyat Kilise hareketine karşı bir muhalefet vardı. Muhaliflerden biri olan Georgi Rakovski, *Dunavski Lebed* adlı gazetesini, eski dostu Tsankov ile karşılıklı hakaretler neticesinde Ünyatizm karşıtlığının sözcüsü haline getirdi. “Son [19.] yüzyılın kendini ne batıya ne de doğuya teslim etmeyen tek büyük Bulgar figürü” olan Rakovski, Bulgarlar arasında birliğin elzem olduğu bir dönemde Ünyatizm hareketinin Bulgar ulusunu böleceğinden korkuyordu. Ayrıca Bulgar Ünyatlarının batılı güçler tarafından Rus ve Panslav karşıtı bir araç olarak kullanıldığına inanıyor ve neden Helenleşmeden kaçtıktan hemen sonra Latinleşme riskini göze aldıklarını soruyordu.¹⁴⁵ Daha az tanınmış birçok Bulgar da aynı fikirde olup yeni kilisenin gelenekle temelden bir kopuş olduğunu düşünüyorlardı. Onlar için inanç hala etnik köken ya da milliyetten çok daha önemliydi ve Ortodoks cemaati içinde ayrı bir Bulgar Kilisesi hayallerini gerçekleştirmek için tanınma gerçekleşinceye kadar beklemeye hazırdılar.¹⁴⁶

Mart 1870'te Rus diplomatik hamlelerinin desteğiyle Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması Ortodokslar için özerkliği güvence altına almış ve Bulgarların Katolikliğe geçişlerinin en önemli nedenlerinden birini ortadan kaldırmıştı. Böylece Bulgaristan

¹⁴² Crampton, *Bulgaria*, s. 76.

¹⁴³ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 246.

¹⁴⁴ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 246.

¹⁴⁵ Crampton, *Bulgaria*, s. 75.

¹⁴⁶ Crampton, *Bulgaria*, s. 75.

özerk olduktan sonra Ünyat Bulgarların çoğunluğu artık Katolik olmaya gerek olmadığına inandığı için topluluğun dörtte üçü Ortodoksluğa geçmişti.¹⁴⁷

1884'ten 1894'e kadar Bulgarca ibadet yapan Katolik cemaati, Osmanlı hükümeti ve Yunan hiyerarşisinin Makedonya ve Trakya'da tutunduğu bölgelerde kayda değer bir büyüme yaşadı. Bu dönemde Bulgarların yaşadığı 60 köy¹⁴⁸ Roma'nın kontrolü altındaydı. Piskoposları, Popov'un yerine Ekim 1876'da atanan Nil İzvorov adında Ortodoksluktan dönme biriydi.¹⁴⁹ İzvorov, Bulgarca ibadet yapan Katolik cemaatinin bu bölgede yayıldığı yıllarda “Katolik olmanın Bulgar olmaktan vazgeçmek olduğunu” savunan Bulgar eksarhının saldırısına uğradı. Eksarhın mesajı hem İzvorov'u hem de Ünyatların bir kısmını etkilediği için Ortodoks Kilisesi'ne geri döndüler. Aynı geçiş Selanik'te de yaşanmış, Katolik köylerin çoğu ve onların mezhep değiştiren Bulgar piskoposu Lazar Mladenov Ortodoks olmuştu. Bu olaydan sonra Katolik Bulgar cemaatinin nüfusu hem İstanbul'da hem de Trakya'da azalmaya başlamıştı.¹⁵⁰

1.5 Stefan Bogoridi ve Bulgar Kilisesi Mücadelesindeki Yeri

1850'lerde Osmanlı payitahtındaki Bulgar cemaatinin önde gelen isimlerinden olan Stefan Bogoridi, İstanbul'da bir Bulgar Kilisesi inşa edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Slavca konuşan Ortodoks Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak 1775 yılında Kotel'de doğan Bogoridi, Bükreş'teki Prenslik Akademisi'nde eğitim görmüştü.¹⁵¹ Osmanlı bürokrasisinde İstefanaki Bey olarak tanınmış, 19. yüzyılın ilk on yıllarında hem Bâbüâli'de hem de İngiliz Büyükelçiliği'nde tercüman olarak görev yapmıştı.

Başkentteki en önemli Rum Ortodoks ileri gelenlerinden biri olan Bogoridi'nin hem bir Osmanlıcı vizyonu ve hem de bir Rum kimliği vardı. Bogoridi'ye göre Osmanlıcılık taraftarı olmak onun için Rum Ortodoks kültürünü reddetmek gerekmiyordu. Aynı zamanda Patrikhane ile yakın bağları olan Bogoridi güçlü kişiliği ve Osmanlı yönetim çevresiyle olan bağlantıları ile 1859'daki ölümüne kadar Osmanlı

¹⁴⁷ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 247.

¹⁴⁸ Frazee, *Catholics and Sultans*, s. 247.

¹⁴⁹ Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati*, s. 114.

¹⁵⁰ Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati*, s. 124.

¹⁵¹ Christine M. Philliou, *Bir İmparatorluk Biyografisi: İhtilaller Çağında Osmanlı Yönetimi ve Fenerliler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022, s. 61-62.

Devleti'nin Ortodoks cemaatleri arasındaki etnik temelli bölünmeyi engellemeye çalışmıştır.

Bogoridi, Aralık 1832'de Sisam Prensi olarak atandıktan sonra 1833'te Mustafa Reşid Paşa'nın maiyetine girmiş¹⁵² ve 1840'ların sonunda Sultan Abdülmecid'in yakın çevresindeki isimlerden birisi olarak Osmanlı başkentindeki Bulgar cemaatinin lideri olmuştur.¹⁵³ İngiliz Büyükelçiliği'ndeki eski görevi sayesinde 1842'den 1857'ye kadar İstanbul'da görev yapmış olan İngiliz büyükelçisi Stratford de Redcliffe ile kurduğu yakın ilişkiden yararlanmıştı. Stefan Bogoridi'nin Mustafa Reşid Paşa tarafından Bulgar Bağımsız Kilisesi hareketini benimsemesi için seçilmiş olması muhtemeldir. Eylül 1849'da İstanbul'da bir Bulgar kilisesi kurulması için Bâbîâli'ye ilk başvuruyu yapan isim Bogoridi idi. Dilekçesinde, İstanbul'da yaşayan Bulgarların Rumca yapılan ayini anlayamadıklarını belirterek ayini Kilise Slavcası ile yapabilecekleri ayrı bir kilisenin kurulmasını talep etmiş; ancak başvurusu Bâbîâli tarafından reddedilmişti.¹⁵⁴

Bogoridi bu süreçte, zengin bir Bulgar tüccar ve aynı zamanda Rus yanlısı bir siyasetçi olan Aleksandır Ekzarh ile Bulgar Kilisesi'nin yerinin belirlenmesi konusunda rekabete girecekti. Eski Zağra'da doğan Ekzarh, ilkokulu memleketinde okuduktan sonra eğitimine İstanbul'daki bir Rum Ortodoks cemaatine ait bir okulda devam etmiş ve Bükreş Patriklik Akademisi'nin yanı sıra sırasıyla Budapeşte, Viyana ve Münih'te eğitimini sürdürmüştü. 1838'de Paris'teki Osmanlı Sefareti'nde göreve başladığında Fransız idarî çevreleriyle yakın temaslar kurmuş ve Balkan Hristiyanlarının durumu hakkında görüşmeler yapmıştı.¹⁵⁵ 1849'da Osmanlı Devleti'ne geri döndükten sonra *Tsarigradski Vestnik*'teki yazılarında bağımsız bir Bulgar Kilisesi'nin kurulmasını teşvik etmişti. Bogoridi, İstanbul'daki Bulgar cemaatinin bir ruhban evi inşa etmek için arazi satın almasını önerirken¹⁵⁶, Aleksandır Ekzarh Rus Büyükelçiliği'nin desteğiyle Unkapanı semtinde bazı evlerin satın alınabileceğini savunuyordu.¹⁵⁷ Ancak Bogoridi,

¹⁵² Philliou, *Bir İmparatorluk Biyografisi*, s. 259; Leman Ergenç, "Bâbîâli'de Bulgar Asıllı Bir Diplomat", *Belleten* 233 (1998): 70-71.

¹⁵³ Ergenç, "Bâbîâli'de Bulgar Asıllı Bir Diplomat," s. 73.

¹⁵⁴ BOA, A.} AMD., 10/80.

¹⁵⁵ Akşin Somel, "Aleksandır Ekzarh ve 19.-20. Yüzyıllarda Avrupa'ya Giden 'Bulgar Yolları'", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2 (Güz 2005), s. 210.

¹⁵⁶ Nikola Evt. Sapunov, *Dnevnik po sigradjaneto na pivrata bulgarska tsirkva v Tsarigrad*, Veliko Tırnovo: İzdatelstvo PİK, 1999, s. 164-168.

¹⁵⁷ Somel, "Aleksandır Ekzarh," s. 209-217.

kilisenin inşası için Fener semtindeki evini bağışlayarak Ekzarh'ın önerisini boşa çıkarmış olacaktı.

Bogoridi, Bâbîâli'ye ikinci kez bir dilekçe yazarak İstanbul'daki Bulgar cemaatinin ayrı bir kiliseye sahip olması gerektiğini savunmuştu.¹⁵⁸ 1849 yılında Sultan Abdülmecid, Fener semtinde bir papaz evi inşa edilmesine izin verdi. Bu dini kurumun mütevellî heyeti, ruhban evine komşu bir *metoh*¹⁵⁹ inşa etmek için teklifte bulundu. Bu teklif, İstanbul'daki Bulgar cemaatinin yasal temsilcisi olan *Obština*'nın ve onun danışma kurulunun kurulmasıyla sonuçlandı.¹⁶⁰ Sultan'ın izniyle inşa edilen yapı 23 Ekim 1849'da Sveti (Aziz) Stefan adına takdis edilerek ibadete açılmışsa da hala başında Patrikhane'nin bulunduğu "Konstantinopolis Piskoposluğu"nun bir parçası halindeydi.

Rum Patrikhanesi Sveti Stefan Kilisesi'ne etnik olarak Bulgar olan bir piskopos tayin eder. Avusturya İmparatorluğu'nda doğmuş bir ruhban olan Stefan Kovaçeviç, Ağustos 1851'de Bulgar Kilisesi'nin piskoposu olarak takdis edilmişti. Bunun üzerine Patrik VI. Antim Kovaçeviç'i Trabzon'a sürgüne göndererek Patara metropoliti Polykarpos'u Sveti Stefan Kilisesi'ne atamıştı. Ancak bu atama da Bulgar cemaatinin sert eleştirileri ve boykotuyla karşılaşır. Sonunda Patrikhane, Bogoridi'nin Makariopolski ile Patrik VII. Kiril arasındaki arabuluculuk rolü nedeniyle Kasım 1858'de Makariopolski'yi bu kilisenin *in partibus* (koltuğu olmayan) piskoposu olarak göndermeye karar vermişti.¹⁶¹

Bu arada, Edirne Vilayeti dahilindeki Bulgarca konuşan Ortodoks topluluklar Bâbîâli'ye, Edirne despotunun "Edirne Vilayeti köylerindeki Hristiyan toplulukların çoğunun Bulgar milletiyle meskûn olmasına ve Rumca konuşan Hristiyanların Edirne çevresinde birkaç bin kişiyle sınırlı olmasına rağmen" kiliselerde ayinlerin sadece Rumca yapılmasını zorunlu kıldığından şikâyetçi olmuşlardı. Bâbîâli, Şubat 1858'de Makariopolski'nin papazlığa atanması ve Edirne'deki soruşturmanın ardından metropolit piskopos ile Bulgarca konuşan topluluklar arasındaki gerilimin azaltılması için bir

¹⁵⁸ Ersoy Hacısalihoğlu, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bulgar Tüccarlar ve Bulgar Cemaati," s. 189.

¹⁵⁹ Metoh: Sveti Stefan Kilisesi'nin karşısında bulunan, inşaatı 1850'de tamamlanan, içinde mektep, matbaa ve Kudüs'e hacca giden Bulgarların konaklayabileceği odalar bulunan üç katlı kâgir yapı. Bkz. Hristo Brizitsov, *İstanbul'dan Mektuplar: Bulgar Gazetecinin Gözüyle 1932'de Şehir*, çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016, s. 109.

¹⁶⁰ Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*, s. 133.

¹⁶¹ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 140.

soruşturma başlatmıştı.¹⁶² Patrikhane ile İstanbul'daki Bulgar cemaati koalisyonu ve taşradaki diğer Bulgar papazlar arasında kısa bir süre için de olsa dostane ilişkiler hüküm sürmüştü. Bu durum, 1859'da Filibe ve Edirne kiliselerinde yapılan ayinlerde Eski Kilise Slavcasının kullanılmasına izin verilmesiyle neticelenecekti.¹⁶³

Bununla birlikte anlaşmazlıklar devam edecek ve aralarında dört Bulgar delegenin de bulunduğu Ortodoks (Rum) millet meclisi, kilise sorununu çözmek amacıyla 1858 yılında İstanbul'da toplanacaktı. Bu kongrede Bulgar temsilciler metropolitlerin cemaat tarafından seçilmesini ve maaşlarının da yine cemaat temsilcileri tarafından belirlenmesini talep ederlerse de bu istekleri reddedilmişti. Şubat 1860'ta Tırnova ve Ohri'deki Ortaçağ'dan kalan patrikhanelerinin yeniden kurulmasını isterler; ancak bu talepleri de kilise kanunlarına uygun olmadığı gerekçesiyle Patrikhane tarafından reddedilir.¹⁶⁴ Bu nedenle, İstanbul'daki Bulgar cemaati ile Patrikhane arasındaki “yakınlaşma” uzun süreli olmamıştı.

Tuna Bulgaristan'ı, Trakya ve Makedonya bölgelerinden Bulgar cemaatinin ileri gelen 33 ismi Eylül 1860'ta Uzuncova Panayırı'nda bir araya gelirler. Toplantının ardından yüzlerce zanaatkâr tarafından imzalanan ve İstanbul'daki Rum Patriği'ni artık dini liderleri olarak tanımayacaklarını beyan eden resmi bir raporu Bâbiâli'ye sunmuşlardı.¹⁶⁵ Bunun yerine Makariopolski'nin Bulgar kilise hiyerarşisinin lideri olarak tanınmasını talep ederler. Patrik VII. Kiril, tepkiler nedeniyle aynı yıl istifa etmek zorunda kalır. Patriklik seçimleri ise Tırnova, Vidin, Niş ve Samokov piskoposluklarında protesto edilir.

İstanbul'da Bulgar Kilisesi'nin açılmasından sonra Bulgar Bağımsız Kilise hareketi yeni bir aşamaya girecekti. Bogoridi'nin liderliği sırasında Patrikhane ile Bulgar cemaati arasındaki ilişkiler yumuşamıştı. Osmanlı bürokrasisindeki eski görevi ve Fenerli aileler arasındaki prestiji nedeniyle Ortodoks Hristiyanların etnik temelli bir şekilde siyasi olarak parçalanmasını önlemenin yollarını aramıştı.¹⁶⁶ Ancak taşralı Bulgarların taleplerinin sürmesi ile 1850'lerin sonunda Bulgar milliyetçisi entelektüeller ve din

¹⁶² BOA, HR. MKT., 227/32, lef 2.

¹⁶³ Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*, s. 137-138.

¹⁶⁴ Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*, s. 138.

¹⁶⁵ Ahmed Refik, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi”, s. 78.

¹⁶⁶ Philliou, *Bir İmparatorluk Biyografisi*, s. 269-261.

adamları, Balkan piskoposluklarına bu vilayetlerdeki Bulgar ayinlerini yönetmek üzere Bulgar piskoposların atanması konusuna odaklanmıştı.

1.6 Kriz Yılları: 1859-1864

Bogoridi'nin Ağustos 1859'da ölümünün ardından 1859 ile 1864 yılları arasındaki dönem, Patrikhane ile İstanbul'daki Bulgar cemaati arasında sert bir rekabetin ortaya çıktığı bir evre olarak gösterilebilir. Patrik II. Yoakim'in seçilmiş olmasına rağmen, patriğin otoritesi Bulgarların yaşadığı bölgelerdeki hiçbir piskoposluk tarafından tanınmamıştı. Yoakim'in ayinlerde Bulgarcanın yaygın olarak kullanılmasını ve bazı piskoposluklara Bulgar piskoposların atanmasını önermesine rağmen, Bulgar önde gelen din adamları ve meslekten olmayan kişiler yeni seçilen patrikle uzlaşmayı reddetmişlerdi.¹⁶⁷

Nisan 1860'taki Paskalya ayinleri sırasında Bulgar cemaatinin Patrikhane'ye meydan okumasının ardından İstanbul'daki Bulgar Ortodoks cemaatinin önde gelen laik ve ruhani üyelerinden oluşan geçici bir karma komisyon kuruldu. İlarion Makariopolski, Velesli Avksenti Veleşki ve Paisiy Plovdivski komisyonun dini üyelerini temsil ederken, hepsi de önde gelen tüccarlar olan Hristo Tıpçileshtov, Nikola Hacı Minçooğlu ve Geşeoğlu laik üyeler olarak seçildiler. Ancak bu başarıları ve kazanımları kısa sürecek ve Patrikhanenin sürekli talepleri nedeniyle bu üç piskoposun üç farklı şehre sürgün edilmesiyle sonuçlanacaktı.¹⁶⁸ Konstantinopolis, İskenderiye, Antakya ve Kudüs patriklerinin katıldığı 1861'de toplanan Kilise Meclisi, Piskopos Makariopolski'yi aforoz etmişti.¹⁶⁹

Bâbîâli, Şubat 1861'de Patrikhane'ye gönderdiği bir emirle Bulgar unsurunun daha yoğun olarak yaşadığı piskoposluklara Bulgarca konuşan ruhbanların atanmasını talep etmişti. Bu kararname Bulgar cemaatleri arasında karmaşık tepkilere yol açmıştı. Taşra cemaatleri talimatı takdir ederken, İstanbul'da ikamet eden Bulgarlar Patrikhane'den Makariopolski, Avksenti ve Paisiy adlı üç piskoposun sürgüne gönderilmelerinin engellenmesini talep etmiş; ayrıca, 1861 yılında İstanbul'daki Bulgar

¹⁶⁷ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 20-21.

¹⁶⁸ Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*, s. 138.

¹⁶⁹ Hopkins, *The Bulgarian Orthodox Church*, s. 118-119.

cemaati “Hıristiyan Bulgarların Dini Cemaati” adı altında Patrikhane’den bağımsız olacak özerk bir temsilci organ kurulması çağrısında bulunmuştu.¹⁷⁰ Patrikhane doğal olarak bu talebi engellemiştir. Yine de bu ret, Bulgar din adamları ve entelektüellerinin Haziran 1861’de Osmanlı başkentinde “Bulgar milleti ayrı bir patrik nasb olunmasını istida etmek üzere”¹⁷¹ Bulgar şehirlerinin her birinden temsilcilerin yer aldığı ulusal bir meclis açma düşüncesini pratiğe geçirecekti.

Bu dönemde Balkan vilayetlerindeki Slavca konuşan Ortodoks cemaatleri arasında Grekofon piskoposlara karşı bir tür direniş hareketi ortaya çıkmıştı. Nisan 1860’ta Veles’teki Ortodoks cemaatinin Slavca konuşan ileri gelenleri yeni atanan piskopos Meletios’u kovdu. Yerli Hıristiyan nüfusun Patrikhane tarafından atanan ruhbanlara karşı bu düşmanca tavırları, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa’nın Balkan vilayetlerini ziyaretini tetikleyecek ve bu gezi sırasında piskoposlar ile Slavca konuşan eşraf arasındaki çatışmalar Osmanlı devlet adamları tarafından fark edilecekti. Varna ve Şumnu kasabalarında yapılan protestolar sırasında Rumca yazılmış *hagiografiler* ve İnciller tahrip edildi. Kocabaş Anastas örneğinde olduğu gibi, yerel eşraf bu hareketi yönlendirdi ve Rumca dinî metinlerin Slavca olanlarla değiştirilmesini talep etti.¹⁷²

Sadrazamın gezisinden sonra İstanbul Patrikhanesi’nin takındığı yeni tavır neticesinde Rum ve Bulgar cemaatleri arasındaki çatışmalar 1865 yılına gelindiğinde yumuşamaya başlamıştı. Patrikhane iyi niyet gösterisini bir adım daha ileriye götürmüş ve Bulgarların şikâyetlerinde ileri sürdükleri meseleler kanıtlandığı takdirde, önleyici tedbirler almak için girişimlerde bulunmayı taahhüt etmişti.¹⁷³

1.7 Kilise Meselesi, Rus Büyükelçisi İgnatyev ve İstanbul’daki Faaliyetleri

Rus bürokratlar ve diplomatlar arasında Slavların siyasi birliğini teşvik etmeyi amaçlayan Pan-Slavist etki 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra artacaktı. 1860’lı yıllar boyunca Rus politikaları, Rus bürokrasisi içinde yeni ortaya çıkan Pan-Slavist fikirlerin destekçilerinin

¹⁷⁰ Ischirkoff, *La Macédoine*, s. 18.

¹⁷¹ BOA, A. MKT. UM., 477/15.

¹⁷² Yonca Köksal & Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 234-236.

¹⁷³ BOA, Y.EE, 112/24.

etkisiyle dönüşmeye başladı. 1856'da Kırım Savaşı'ndaki ağır mağlubiyetten sonra milliyetçilik ve Pan-Slavizm, Rus dış politikasında çok daha belirgin bir hale gelecekti. Rus Çarlığı'nda Pan-Slavist hareketin gelişmesini takiben St. Petersburg ve Moskova bu hareketin merkezleri haline gelmişti. Pan-Slavizm tutarlı bir ideoloji olmamasına rağmen, Rusya'daki farklı gruplar tarafından manipüle edildi. Rus sanayicileri, yabancı ürünler için daha yüksek gümrük tarifeleri ve vergiler talep etmek amacıyla bunu etkili bir araç olarak gördüler. Rus Ortodoks Kilisesi, Katolikliğin Rus Çarlığı sınırları içindeki etkilerini sınırlandırmak için bürokrasideki Pan-Slavist devlet adamlarıyla yakın temas kurdu. Buna karşılık Rus entelektüeller de kiliseyi, St. Petersburg'un Almanlaşmış oligarşisine vurmak ve Rusya'daki yarı feodal yapıları kurtarmak için bir sopa olarak kullandılar. Ancak Pan-Slavist eğilimler Rus politikasına yön veremedi ve 1870'lere kadar hep küçük bileşenler olarak kaldı. Çar ve diğer önde gelen muhafazakârlar bile milliyetçi manipülasyonlara karşı savunmasız olduğu için, Rus muhafazakârlığı milliyetçileri ve Pan-Slavistleri bastıramadı.¹⁷⁴

Kırım Savaşı Rus yayılmacılığına büyük bir darbe vurmuş olmasına rağmen, on yıl içinde Osmanlı topraklarında Rus nüfuzu yeniden canlandı. Ancak Rus diplomatlar, İngiliz donanmasının Boğazları işgal etme riskinden korkuyorlardı. Savaşın ardından Osmanlı başkentinin yeni Rus büyükelçisi Apollinariy Petroviç Buteniev, St. Petersburg'daki Rus Dışişleri Bakanlığı'ndan "Konstantinopolis Ekümenik Patrikhanesi" ile ilgili bir talimat aldı. Bu talimatta büyükelçiye Doğu Ortodoks kiliseleriyle, özellikle de İstanbul Patrikhanesi ile ilişkilerin sürdürülmesi öneriliyordu. Ayrıca, eski İngiliz büyükelçisi Canning ve Mustafa Reşid Paşa'nın Kırım Savaşı sırasında Moskova Patrikhanesi'nin reformlarını ve Büyük Petro zamanından beri dikte edilen yeni uygulamaları bahane ederek Moskova Patrikhanesini aforoz etmesi için İstanbul Patrikhanesi içindeki bazı grupları kışkırttıklarının altı çiziliyordu. Rus diplomatlar 1850'lerde Bulgar din adamları ve entelektüelleri tarafından yeni bir kilise kurumu için ilk talepler ortaya çıktığında, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hristiyanların geleneksel koruyucusu olma iddiasını takip ederek Ortodoks cemaatini parçalamak istemediler. Bu nedenle Bulgar Kilisesi hareketini ilk aşamalarında desteklemediler.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 9-10.

¹⁷⁵ Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*, s. 138.

1864'ten 1877'ye kadar İstanbul'daki Rus Büyükelçisi olan Nikolay Pavloviç İgnatyev, Bulgar Eksarhlığı'nın kuruluş sürecinde öne çıkan şahsiyetlerden biriydi. Petersburg'da yüksek mevkili aristokrat bir ailenin çocuğu olarak 1832 yılında dünyaya gelmiş ve prestijli askerî okullarda eğitim görmüştü. Kırım Savaşı sırasında Baltık cephesinde görev yapmış ve mütarekeden sonra anlaşma görüşmeleri için Paris'te bulunmasına rağmen Londra'daki Rus Büyükelçiliği'ne askerî ataşe olarak atanmıştı.¹⁷⁶ Dışişleri Bakanlığı'ndaki görevi sırasında Dışişleri Bakanı Aleksander Gorçakov ile anlaşamadı. Gorçakov ve hizbi, temel argümanı tüm Avrupa anlaşmazlıklarının kıta çapında müzakereler yoluyla çözülmesi olan bir anlaşmazlık çözümü sistemi olan Avrupa Konseyi kavramına bağlıydı ve bu barışçıl dönemin Rus Çarlığı'ndaki ekonomik iyileşmeye ve iç reformlara katkıda bulunacağını iddia ediyordu.¹⁷⁷

1861 yılında gayretli bir yayılmacı ve kararlı bir Pan-Slav olan İgnatyev, Asya Departmanı'nın başına getirildi. Aslen Rus Dışişleri Bakanlığı'nın bir parçası olan bu dairenin politikaları, ideolojik yönelimi açısından Dışişleri Bakanlığı'ninkilerden önemli ölçüde farklıydı.¹⁷⁸ Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu tutum farklılığının nedeni kısmen Slav kökenli personeliydi. Bakanlıkta Baltık Almanları çoğunlukta iken, departman personelinin çoğu Rus veya Balkan kökenlilerden oluşuyordu. Dahası, Rus Çarı II. Aleksander, Asya Departmanı'nın önemini artırmış ve departmanı Orta Asya topraklarını yönetmekle görevlendirmişti.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik politikaları 1860'larda revizyonist eğilimler taşıyordu. İgnatyev 1864 yılında İstanbul'a Rus büyükelçisi olarak atandığında Osmanlı Devleti ile ilgili üç hedef belirlemişti. İlk olarak Paris Antlaşması'nın Karadeniz ve Besarabya'nın bırakılmasıyla ilgili maddelerinin yeniden gözden geçirilmesi, diplomatik kanallar aracılığıyla Boğazlar üzerinde Rus etkisinin sağlanması ve son olarak da Balkan Slavları ve Rusya, Doğu Sorunu'nda talep edilen çözüme ulaşmak için çalışmalarıydı. Son hedefine ulaşmak için Balkan Yarımadası'ndaki Slav proto-devletlerini, yani Sırbistan ve Karadağ'ı Rus uydularına dönüştürmek için mücadele etti. Ateşli bir Pan-Slavist olmasına rağmen, Pan-Slavist fikirleri Rus yayılmacı projeleri için

¹⁷⁶ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 4.

¹⁷⁷ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 8.

¹⁷⁸ Denis Vovchenko, *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856-1914*, Oxford: Oxford University Press, 2016, s. 133.

araçsallaştırmaya çalıştı. Dolayısıyla Batılı liberalizm ve milliyetçilik ideolojileri onun baş düşman algısını karakterize ediyordu.

İgnatyev İstanbul'a Rus elçisi olarak atandığında, Osmanlı başkentindeki Bulgar ulusal hareketinde üç hizip oluşmuştu. İlk grup, muhafazakâr bir yaklaşıma sahip olan ve geçimlerini genellikle ticaret ve tarımdan sağlayan "Yaşlılar" olarak biliniyordu. Bu parti Bulgar sosyo-ekonomik elitlerinin, yani büyük burjuvazi ve çorbacıların belkemiğini oluşturuyordu. İkinci grup ise "Gençler" olarak adlandırılan ve genellikle yabancı üniversitelerde eğitim görmüş küçük burjuvazinin üyeleri idi. Bu grup, muhafazakâr yaşlıların aksine devrim ve bağımsızlık için doğrudan eyleme eğilimliydi. Yaşlı ve Genç gruplar arasında klasik bir "babalar ve oğullar" ilişkisi hüküm sürüyordu. Üçüncü grup, 1860'ların sonunda önde gelen bir Osmanlı bürokratı ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye üyesi olan Gavril Krısteviç ve *Vreme* gazetesini yayımlayan ve tanınmış bir gazeteci ve yazar olan Todor Burmov tarafından yönetilen "İlimliler" idi.¹⁷⁹

"Yaşlılar" grubunun çoğunluğunu oluşturan Çorbacılar, millet-i Rum'un bir parçası olarak Rum kültürünü günlük yaşamlarında güçlendirmek isteseler de "oğulları" Rum kültürel hegemonyasını yıkmak için eğitim kurumlarını manipüle etmişlerdi. Gençlerin siyasi eylemler için başlıca merkezleri Bükreş, Belgrad ve Odessa iken, "Yaşlılar" İstanbul'daki Bulgar yeni zenginlerinin ve elitlerinin çoğunu oluşturuyordu. Bu durum, 1856'da Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından hali vakti yerinde kırsal elitlerin ve tüccarların, yani "çorbacı"ların Balkan vilayetlerinde Bâbıâli'nin müttefiki olmaya devam etmesine yol açtığı için önemliydi. Ayrıca da Kırım Savaşı'ndan sonra küçük burjuvazi ve küçük esnafın Bulgar Bağımsız Kilise hareketine destek vermesine yol açmıştı. Bâbıâli ile bu toprak sahibi elitler arasında karşılıklı bir bağımlılık olduğu gibi, her ikisi de Rusya'nın Pan-Slavist politikalarının ve yeni ortaya çıkan milliyetçi entelektüellerin yarattığı tehdidi fark etmişti. Bu nedenle, çorbacılar "Türk boyunduruğu" döneminde milliyetçi aydınlar tarafından hor görülmüş ve işbirlikçi olarak değerlendirilmişti. Bu sosyal grup, Bulgar yazarlarının eserlerinde vatanseverlikten yoksun işbirlikçiler olarak tasvir edilmişti.

Hem "Genç" hem de "Yaşlı" grupları, kilise sorununun milliyetçi hareket için önemli bir bileşen olduğu görüşüne sahipti. Sırasıyla *Gayda* ve *Makedoniya* adlı

¹⁷⁹ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 46.

gazetelerinde bu görüşü daha fazla savunmak için bir platform oluşturdular ve her iki grup da bölünme ve ayrılık fikrini savundu.¹⁸⁰ Radikallerin lideri ve İstanbul'daki Filibe piskoposluğunun temsilcisi Stoyan Çomakov, İgnatyev'e karşı çıkma cüretini göstermiş ve Çomakov'u kilise sorununun çözümünde bir rakip olarak gören Rus büyükelçisi tarafından istenmeyen adam ilan edilmişti.¹⁸¹

1860'ların ortalarında Rum ve Bulgar elitleri arasındaki dini çatışma yoğunlaştığında, İgnatyev her iki tarafın da desteğini kazanmaya çalışmış; ayrıca "asi" Bulgar din adamları ile İstanbul Patrikhanesi arasında arabuluculuk da yapmıştı. Bu motivasyonla 1865'te sürgündeki üç piskoposun, Avksenti, Paisiy ve Makariopolski'nin geri dönmesi için patriklikten izin almış ve Bâbîâli'nin teşvikiyle iki taraf arasındaki müzakereler yeniden başlamıştı.

Taşrada, Bulgarca konuşan Ortodoks toplulukların Rumca konuşan piskoposlara yönelik tepkileri 1860'ların ikinci yarısında da devam etti. Patrikhanenin 1865 yılında Vidin piskoposluğuna Rumca konuşan bir piskopos ataması nedeniyle öfkeli kitleler toplanarak kiliseye saldırdı. Patrik III. Sofroni Nisan 1865'te, Tırnova, Loveç, Sistova ve Şumnu'daki Rumca konuşan piskoposları Bulgarca konuşan piskoposlarla değiştireceğine dair İgnatyev'e söz verdi.¹⁸² Gerçekten de 1866 yılına gelindiğinde, Rumca konuşan tüm metropolit piskoposlar çoktan Tuna Vilayeti'nden ayrılmış ya da sınır dışı edilmiş, Patrikhane'nin bölge üzerindeki kontrolü sona ermişti. Böylece, Makaripolski'nin Tırnova'nın yeni piskoposu olarak tanınmasının yanı sıra, Bâbîâli Ağustos 1867'de Niş ve Samokov'a Slavca konuşan iki piskoposun tayinlerine dair beratları vermişti.¹⁸³

Patrik Sofroni, Bulgar din adamları ve aydınlarının direnişi ve Osmanlı başkentindeki diplomatik manevralar nedeniyle istifa etmek zorunda kaldığında patriklik makamı için Rus çıkarlarına faydalı olabilecek yeni bir aday aramaya başlayan İgnatyev, Rus düşmanı ve Fransız diplomatların müttefiki olarak görülen II. Yoakim'in adaylığını

¹⁸⁰ İliya Todev, *D-r Stoyan Çomakov (1819-1893): Jivot, delo, potomtsi*, Cilt I, Sofya: Akademično izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2003, s. 585.

¹⁸¹ Todev, *D-r Stoyan Çomakov*, s. 583.

¹⁸² Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 33.

¹⁸³ BOA, C. ADL., 71/4255.

da engellemiş ve 1835'ten 1840'a kadar patriklik makamında oturmuş olan VI. Gregorius'un Şubat 1867'de yeni Ortodoks Patriği olarak seçilmesinde etkili olmuştu.¹⁸⁴

İgnatyev çağdaşı Avrupalı diplomatların yazılarındaki iddialarının aksine hiçbir zaman Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Kilisesi'ni bölmek istememiş, ancak Slav dostlarını desteklemeye çalışmıştır.¹⁸⁵ Ortodoks Patriği VI. Gregorius İgnatyev'in teşvikiyle 1867 yılında Bulgar Kilisesi sorununun çözümü için bir proje ileri sürmüştü. Bu proje, gelecekteki Bulgar kilisesinin Patrikhane'ye ve onun Tuna'nın kuzey kıyılarından Balkan Dağları'na kadar uzanan yasal yetki alanına nominal bir bağımlılığını öngörüyordu. Bu dini kurum Vidin, Niş, Köstence, İvraca [Vratsa], Sofya, Lofça, Samokov, Rusçuk, Tırnova, Preslav, Silistre ve Varna piskoposluklarından oluşacaktı. Çok etnili nüfusu nedeniyle Filibe, Patrikhane'nin yetki alanında kalmaya devam edecekti. Bununla birlikte, proje ne Makedonya ve Trakya'daki karma piskoposluklar sorununa ne de Bulgar Kilisesi'nin gelecekte İstanbul'daki konumuna, yani imparatorluk başkentindeki Bulgar cemaatini hakları sorununa çözüm getirebildi.¹⁸⁶ Çomakov liderliğindeki aşırılık yanlıları İstanbul'daki Bulgar cemaatine hakim oldukları için Patriğin önerisi reddedildi. Radikallerin, Ohri merkezli ve sadece Tuna Bulgaristan'ını değil, Makedonya ve Trakya'yı da kapsayan özerk bir kilisenin yeniden kurulması yönünde talepleri vardı. Bâbîâli de İstanbul'daki Rus büyükelçisi tarafından teşvik edilen bir uzlaşmayla karşılaşmak istemiyordu.¹⁸⁷

1867 yılı Mart ayının sonunda kendilerini “Bulgar milleti rüesası” olarak adlandıran İstanbul'daki Bulgar cemaatinin ileri gelenleri Bâbîâli'ye gönderdikleri Fransızca kaleme alınmış bu dilekçede, Bulgar milletin yedi yıldır diğer milletlerle eşit bir statüye sahip olmak için mücadele ettiğini vurgulamışlardı. “Her milletin kendine özgü bir dini otoriteye (irade-i ruhaniye) sahip olması gerektiği için, bu otoritenin kendi mezhep ilkelerine uygun olarak eğitim vermekle görevlendirildiğini” iddia etmiş ve ayrıca Bulgar nüfusunun Rumlardan fazla olmasına rağmen Osmanlı Rumlarının baskısından kurtulmak için Bâbîâli dışında hiçbir siyasi otoriteye başvurmama niyetinin altını çizmişlerdi.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 151.

¹⁸⁵ Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*, s. 138.

¹⁸⁶ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 83-84.

¹⁸⁷ N. P. İgnatiev, *Zapiski (1875-1878)*, Sofya: İzdatelstvo na oteçetsveniya front, 1986, s. 16-17.

¹⁸⁸ BOA, HR. TO. 448/78, lef 2.

Bu siyasî atmosferde, bazı ılımlı Bulgar milliyetçileri 1867 yılının başında Ortodoks Slavlar ve Müslümanlar arasında ikili bir monarşi kurulmasını öngören bir plan önerdiler. Bu teklif muhtemelen Avusturya-Macaristan'daki 1867 *Ausgleich*'ından (Uzlaşma) esinlenmiş olup Abdülaziz'in hem Osmanlı sultanı hem de Bulgar çarı olmasını öngörüyordu. Buna göre, oluşturulacak bir Bulgar ulusal meclisi, çoğunlukla Slavca konuşan Hristiyanların yaşadığı vilayetlerde Abdülaziz'i temsil edecek bir genel vali seçecekti. Ayrıca, Yunan yayılmacı ideolojisi *Megali İdea*'ya karşı bir bariyer oluşturmak için sultana ayrı bir öneri sunuldu. Nihayetinde, bağımsız bir Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin kurulması bu dilekçede açıkça talep edilmişti.¹⁸⁹

1867'de ayrıca, Fransız ve Rus diplomatlar Osmanlı Devleti'nde yapılacak ıslahatlar için birkaç farklı reform planı önerdiler. Fransız planı, milletler için yaygın eşit hakların uygulanmasını ve millet sistemindeki dini etkinin daraltılması yoluyla imparatorluktaki tüm halkların kaynaşmasını; Osmanlı devlet adamlarının itiraz ettiği Rus planı ise devletin özerk bölgelere ayrılmasını öngörüyordu. Fuad Paşa, İgnatyev ile görüşmesinde bu planı "Etats désunis de Turquie"nin temeli olarak tanımlamıştı. Geriye dönüp bakıldığında, Rus saldırganlığı karşısında İngiliz ve Fransız desteğine güvenen Tanzimat döneminin önde gelen Osmanlı devlet adamları Mehmed Emin Âli ve Fuad paşalar için ilk plan çok daha uygulanabilir olurdu. Bununla birlikte, Fransa'nın 1871'de Prusya birlikleri tarafından yenilgiye uğratılmasının Avrupa güç dengelerinde yarattığı köklü değişim nedeniyle Bâbıâli'yi Büyük Güçlerle ilişkilerini yeniden gözden geçirmeye zorlarken, Rusya'nın da Paris Antlaşması'nın Karadeniz'de bir Rus donanmasının bulunmasını yasaklayan maddelerini tek taraflı olarak feshetmesine olanak sağladı.

1870'lerin başında Osmanlı devlet adamları payitahtta iki gruba ayrılmıştı. Âli ve Fuad paşalar İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin yardım ve desteğine güvenirken, Mahmud Nedim Paşa, İgnatyev ile yakın bir temas kurmuştu. Bu yakın ilişki Osmanlı başkentinde bir sır değildi ve Rus diplomatlarla olan dostane bağları nedeniyle Osmanlı payitahtının diplomatik çevrelerinde kendisine "Nedimov" lakabı takılmıştı. Bu dostane

¹⁸⁹ Bulgarian Student Association in New York City, *Pages From Bulgaria's Life: Year Book for 1924-1927*, New York: The Bulgarian Student Association, 1927, s. 29.

ilişkiler büyük olasılıkla hem Sadrazam hem de Hariciye Nazırı olan Mehmed Emin Âli Paşa'nın politikalarına karşı duyulan karşılıklı düşmanlığa dayanıyordu.¹⁹⁰

Rusların kilise meselesindeki ataletine içermiş olan Yunan diplomatlar Slavları baş düşmanları olarak gördükleri ve Balkanlar'da bir Slav komplosundan korktukları için Yunan milliyetçi çevrelerinde Slav karşıtı duygular yükselmekteydi.¹⁹¹ İgnatyev, Yunan diplomatlar ve entelektüeller arasındaki bu ateşli Slav karşıtı duygular nedeniyle, politikasını pan-Ortodoksluktan pan-Slavizme kaydırmak zorunda kalmıştı.¹⁹²

Büyük Güçler, Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında savaş olasılığını gündeme getiren Girit Krizi'ne müdahale etmeye karar verdi. Bâbıâli de bu statükocu tedbirden dolayı memnun olmuş ve kilise meselesine odaklanmaya heveslenmişti. Osmanlı devlet adamları böylece 1869 yılında Âli Paşa'nın başkanlığında konuyu araştırmak üzere meslekten olmayan altı üyenin de yer aldığı karma bir komisyon kurulmasına karar verdi. Komisyonda Rum cemaatlerini Aleksandır Karatodori Paşa, Fotiadis Bey ve Hristos Vitos ve Bulgar tarafında da Stoyanoviç, Hacı İvanko ve Gavril Kristeviç temsil etmekteydi.¹⁹³ Bu komisyon, Ekümenik Patrikhane'ye bağlı 74 piskoposluğun bölünmesini öngören bir proje hazırladı. Yunanca konuşan metropolit piskoposlar 37, Bulgarca konuşan piskoposlar 25 ve Sırpça konuşan piskoposlar da dört piskoposluğu kontrol edecekti. Sekiz piskoposlukta ise karma rahipler bulunacaktı. Bununla birlikte, müstakbel Bulgar kilisesinin toprak genişliğine ilişkin sorular, görüşmelerin önündeki en büyük engel olarak müzakereleri tıkamıştı.¹⁹⁴

Osmanlı başkentinde adeta çifte görev yürütmekte olan İgnatyev, bir yandan Bulgar elitlerini teselli etmeye çalışırken diğer yandan da onların Ortodoks Patrikhanesi ile olan bağlarını koparmamaya çalışmaktaydı. Zira ulusal bir kilisenin kurulması Ortodoks dünyasında bir skandal yaratacaktı. İgnatyev'e göre, Rumca ve Slavca konuşan din adamları arasında öngörülen yabancılaşıma sadece inananları rahatsız etmekle kalmayacak, aynı zamanda Avrupalı diplomatların da ilgisini çekecekti. Öte yandan Katolik ve Protestan propagandasının etkisini engellemek için mücadele etti. Gerçekten

¹⁹⁰ Demet Karasu, "Mahmud Nedim Paşa (1818-1883)", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019), s. 12.

¹⁹¹ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 156.

¹⁹² Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 118-122.

¹⁹³ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 156.

¹⁹⁴ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 106-107.

de tarafsız bir duruş sergilemeye çalıştı ve kilise birliğinin kararlı bir destekçisi olarak kalırken aynı zamanda Bulgar ulusal hareketinin de destekçisi oldu. İgnatyev'e göre, Bulgarca konuşan halklar Rusya'nın Balkanlardaki en büyük müttefikleriydi. Dolayısıyla Bulgar desteği, bu siyasi atmosferde Rusya'nın bölgesel emelleri için vazgeçilmezdi.¹⁹⁵

1.8 Eksarhlığın Kuruluşu, 1870

Bâbiâli, Rusya'nın kilise sorununun çözümüne yönelik girişimleri sonuçsuz kalınca soruna müdahale etmişti. Sadrazam Âli Paşa, bir anlaşmaya varmak için iki tarafı da davet etti. Bâbiâli'nin tüm çabalarına rağmen Patrikhane ile İstanbul'daki Bulgar cemaati bir anlaşmaya varamadı.¹⁹⁶ Bulgar ruhaniler, Bulgar Kilisesi'ni yeniden kurma niyetlerini ifade ederek istifalarını Ekümenik Patrikhane'ye sundular. Bâbiâli, çatışmanın son aşamasında resmi olarak Ekümenik Patrikhane'ye bağlı bir Bulgar dini otoritesi olan Eksarhlığın kurulmasına izin verdi ve 11 Mart 1870 tarihli bir fermanla millet-i Rum'dan farklı olarak Bulgar milletin varlığını tanıdı. Bulgar Kilisesi'nin bağımsızlığını tanıyan fermanla belirlenen ilkeler ve temel noktalar aşağıdaki gibidir:

İmparatorluğunun tüm sadık tebaası ve sakinleri, din ve inançlarının uygulanması açısından da tam ve kalıcı bir güvenliğe sahiptir. Meselenin çözüme kavuşturulması amacıyla müzakere ve görüşmeler sonucunda aşağıdaki kararlara varılmıştır:

i) Bulgar Eksarhlığı adı altında aşağıda belirtilen tüm piskoposlukları ve diğer yerleri kapsayan özel bir ruhanî mezhep kurulacak ve Ortodoks Bulgarlara ait tüm dinî konularda yetki sahibi olacaktır.

ii) Bu mezhebin metropolitleri arasında rütbesi en yüksek olana Eksarh unvanı ve Bulgar Sinodu'nun başkanlığı verilecek ve bu başkanlık onun şahsına bağlı olacaktır.

iii) Eksarhlığın dahilî ruhanî idaresi Bâbiâli'nin onayına tabi olacak; tüm ayrıntıları özel yönetmeliklerle belirlenecektir, ki bu yönetmelikler Ortodoks Kilisesi'nin kuralları ve inanç ilkeleriyle uyum içinde olacaktır. Bu düzenlemeler, patriğin Eksarhlığın işlerine ve özellikle de piskoposların ve eksarhın seçimine doğrudan ya da dolaylı olarak müdahale etmesini engelleyecek şekilde hazırlanacak ve Eksarh seçimi gerçekleşir

¹⁹⁵ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 156-158.

¹⁹⁶ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 157.

gerçekleşmez, Bulgar Sinodu, kilise kanonlarının gerektirdiği onay mektuplarını gecikmeden hazırlayacak olan patriği bilgilendirecektir.

iv) Sultanın beratıyla atanan eksarh, kilise kanonlarına uygun olarak ayinlerde İstanbul Rum Patriğinin adını anacak ve Eksarh olarak atanmaya layık görülen kişinin seçimi için kanon hukukunun gerektirdiği adımları atmadan önce hükümetinin görüşü ve onayı alınacaktır.

v) Eksarh, mevcut düzenlemelere göre sahip olduğu tüm konularda doğrudan yerel makamlara ve gerektiğinde Bâbîâli'ye başvuracaktır.

vi) Eksarhlık Sinodu, Ortodoks inancıyla ilgili olan ve görüş alışverişi ve karşılıklı destek gerektiren konularda Ekümenik Patriğe ve onun Sinoduna başvuracak ve Ekümenik Patrik gerekli yardımı sağlamak ve istenen cevapları vermek için acele edecektir.

vii) Bulgar Eksarhlığı Sinodu, kilisenin kullanımı için gerekli olan kutsal yağlar için İstanbul Rum patriğine başvuracaktır.

viii) Patrikhane'nin piskoposları, başpiskoposları ve metropolitleri, Bulgar Eksarhlığı'nın bölgelerini herhangi bir engelle karşılaşmadan dolaşabilirler; aynı ayrıcalık, Konstantinopolis Patrikhanesi'ne ait piskoposluk bölgesiyle ilgili olarak Bulgar piskoposları, başpiskoposları ve metropolitleri için de geçerlidir. İş amacıyla vilayet merkezinde ya da hükümet merkezi olan herhangi bir yerde geçici olarak ikamet etme özgürlüğüne sahiptir, ancak ruhanî yetki alanlarının sınırları dışında bir sinod toplayamaz; ruhanî yetki alanlarına tabi olmayan Hristiyanların işlerine karışamaz ve yerel piskoposun rızası olmadan kutsal ayin düzenleyemezler.

ix) Kudüs Manastırı'nın Kudüs Patrikhanesi'ne bağlı ve Kudüs Patriği'ne tabi olması gibi, Fener'deki Bulgar Manastırı ve bitişiğindeki Bulgar Kilisesi de Bulgar Eksarhlığı'na bağlı olacaktır. Eksarh, görev icabı İstanbul'a çağırıldığında bu mekanda ikamet etme yetkisine sahiptir. Başkente gelişi ve dinî kurallarını uygulaması ile ilgili her konuda Kudüs, İskenderiye ve Antakya patriklerinin benzer durumlarda izledikleri yolu izleyecekti.

x) Bulgar Eksarhlığı'nın ruhanî yargı yetkisi [dâire-i ruhâniyyesi] Rusçuk, Silistre, Şumnu, Tırnova, Sofya, Vratsa, Lofça, Vidin, Niş, Şehirköy, Köstendil, Samokov metropolitlik piskoposluklarını kapsayacaktı. Ayrıca Varna (Varna kasabası ve Köstence'ye kadar Karadeniz kıyısında bulunan ve sakinleri Bulgar olmayan yaklaşık 20

köy), Ahyolu [Anchialo/Pomorie] ve Misivri [Mesemvria/Nesebır] kasabaları hariç Simno [Sliven] ilçesi [sancak]; sahildeki köyler hariç Süzebolu [Sozopol] kazası; Stanimaka kasabası ve bölgesi, Koklina [Kuklen], Vodina, Arnavutköy, Panaya, Baçkovo, Velestitza köyleri ve Baçkovo, Agios Anargiros, Agia Paraskevi ve Agios Georgios manastırları hariç Filibe [Plovdiv] bölgeleri de Eksarhlığı'nın “dâire-i ruhâniyyesi” altında bulunacaktı.

Harita 1: Bulgar Eksarhlığı'nın “Dâire-i Ruhâniyyesi” Altındaki Yerler (Crampton, *Bulgaria*, s. 22)

-----	Piskoposluk Sınırları
----	Bulgar Eksarhlığı'nın Sınırları

Filibe kentindeki Panaya mahallesi Bulgar Eksarhlığına ait olacaktı, ancak mahalle sakinlerinden Bulgar Kilisesi ve Eksarhlığına tabi olmak istemeyenler tercihleri konusunda tamamen özgür olacaklardı. Yine Bulgar Eksarhlığı'nın “dâire-i ruhâniyyesi”nin ayrıntıları patrik ile Eksarhlık arasında dinî gelenek, ilke ve yönetmeliklere uygun olarak kararlaştırılacaktı. Yukarıda belirtilenler dışındaki yerlerdeki Ortodoksların tamamı ya da en az üçte ikisi ruhani işlerinde Eksarhlığa tabi olmak isterlerse, istediklerini yapmalarına izin verilecek; ancak bu izin yalnızca nüfusun

tamamının veya en az üçte ikisinin talebi üzerine veya bu onay ile mümkün olacaktı. Bu gerekçeyi kullanarak halk arasında anlaşmazlık ve karışıklık çıkarmaya kalkışan herkes yasalara göre kovuşturulup cezalandırılacaktı.

xi) Yasal olarak Patrikhane'ye bağlı olan ancak Bulgar Eksarhlığı bölgesi içinde yer alan manastırları etkileyen kurallar o zaman kadar olduğu gibi gözetilecek ve uygulanacaktır. Yukarıdaki hükümler, tarafların meşru taleplerini karşıladığı ve meydana gelen üzücü anlaşmazlıklara son vermeyi hesapladığı için hükümet tarafından kabul edilmiştir. Bu hükümler gelecekte kanun hükmünde olacak ve işbu kararname, herkesin bu kanuna aykırı hareket etmekten ya da hükümlerinden ayrılmaktan kaçınması yönündeki resmi irademizi kanıtlamak için yayımlanmıştır.¹⁹⁷

1870 tarihli bu ferman, Patrik Gregorios'un 1870'te Bulgarlara özerk bir kilise sahibi olmayı vaat eden, ancak hiyerarşide Patrikhanenin üstünlüğünün altını çizen projesinden farklı bir yapı ve kiliseler arasında ilişki biçimini öngörmekteydi. Ayrıca, ferman Bulgar cemaatine bir eksarh seçme hakkı tanımış ve böylece, Bulgar Ortodoks Hristiyanlarının ayrı bir *ethnos* yani bağımsız bir etnik unsur olarak tanınması da mümkün olmuştur.¹⁹⁸

Fermanın maddelerine yakından bakıldığında Bulgar Kilisesi hareketinin liderlerinin önemli haklar elde ettiği görülmektedir.¹⁹⁹ Kararnamenin üçüncü maddesi Bulgar Eksarhlığı'nın *otosefal* statüsünü vurguluyor ve İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin işlerine karışamayacağını belirtiyordu. Dördüncü maddedeki, seçilen

¹⁹⁷ Eksarhlık Fermanı için bkz. BOA, Y. EE. KP., 1/10; Fermanın Fransızca tercümesi için bkz. TNA., FO. 881/3578.

¹⁹⁸ Hopkins, *The Bulgarian Orthodox Church*, s. 126-127. Fermanın ilanının ardından İstanbul'daki Bulgar cemaatinin önde gelen isimleri "kilise meselesinin çözümü için gösterdiği gayretleri ve lütfu için şahsen kendisine bütün Bulgar milletinin şükranı ve minnettarlığını dile getirmek" üzere Sadrazam Âli Paşa'yı ziyaret etmişlerdi. Ruhani Meclis Başkanı Lofçalı İlarion sadrazamın "uzun ömrü ve sıhhati" için niyazlarını bildirmişti. Sadrazam da fermanın Bulgar milletinin bütün umutlarını karşılamadığının farkında olduğunu belirttikten sonra konuşmasını şu sözlerle tamamlamıştı: "Ancak hiçbir devlet, hatta en medenisi de tebaasının taleplerini tamamen ve bir kerede değil, ama aşama aşama karşılar, o da bahşedilen hakların ve nimetlerin bilgece kullanıldıklarına kani olduktan sonra. Hükümet size bir inci sundu, onu lekelemekten veya çamura düşürüp ezmekten koruyun" (Hristo Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018, s. 211 ve Hristo Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, Sofya: Dirjavna pečatnitsa, 1927, s. 89).

¹⁹⁹ İstanbul'daki Bulgarlar fermanın ilan edildiği haberini alır almaz kutlamalara başlamışlar hatta gayda eşliğinde sokaklarda hora oynamaya başlamışlardır. Ruhani Meclis Başkanı Lofçalı İlarion da katıldığı kutlamalarda "Artık Rum ruhanî esaretinden kurtulduğumuza göre, kilisemizi o denli iyi düzenleyeceğiz ki, öteki Ortodoks milletler hatta Rumlar da bizi kıskanacaklar. Daha sonra da milletimizin siyasi bağımsızlığı için mücadele edeceğiz" sözlerini sarf etmiştir (Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla*, s. 210 ve Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, s. 86).

eksarh için Bâbîâli'nin onayının gerekliliği, millet sistemi içindeki genel bir hükmün tekrarıydı. Dokuzuncu madde, İstanbul'daki Bulgar kilisesinin Bulgar Eksarhlığına ait olacağını ve Eksarhın istediği zaman orada ikamet edebileceğini ilan ediyordu. Böylece bu yeni durum Eksarh'a eşit haklardan yararlanması imkânı veriyordu. Ancak Eksarhhane'nin merkez binasının yeri bir soru olarak kaldı ve kararnamede yeri belirlenmedi.²⁰⁰

Fermanın en kritik maddesi olan onuncu madde, Eksarhlığın Tuna vilayetindeki 15 piskoposluğu kontrol etmesini öngörüyordu. Bununla birlikte, bu madde, Patrikhane ile ihtilaflı bölgelerde bir piskoposluk bölgesinin sakinlerinin üçte ikisinin Eksarhlığa katılmayı onaylaması halinde Eksarhlığın ek piskoposluklar kazanabilmesine imkân sağlıyor; başka bir deyişle, bir bölge Eksarhlığa bağlanmak istediğinde bölge sakinlerinin üçte ikisinin oyunu gerektiriyordu.²⁰¹

Bu fermanın kilise ilkeleri ve kilise kanonuyla uzlaşmaz olduğunu ileri süren ve kararnameyi tanımayı kesin bir dille reddeden Patrik VI. Gregorius ve Kutsal Sinod'un²⁰² itirazı Bâbîâli tarafından dikkate alınmamış, bunun üzerine patrik, hükümete istifa etme niyetini bildiren bir haber göndermişti.²⁰³ Ancak Âli Paşa, patriğin istifasını kabul etmedi ve Patrikhane'deki yönetiminden dolayı Bâbîâli'nin memnuniyetini bildirmişti. Hatta Rum Ortodokslar “Kendimizi Slavlara kaptırmayacağız, çocuklarımızı Bulgarlaştırmayacağız!” şeklinde bağırarak İstanbul sokaklarında gösteriler yapmışlardı.²⁰⁴

Fermanın ilanı taşra düzeyinde de yankı uyandırmıştı. Edirne'deki İngiliz konsolosu Blunt, 23 Mayıs tarihli bir yazıyla İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Henry George Elliot'a, bu kararnamenin yerel Ortodoks cemaati arasında çatışmalara ve Edirne'deki Patrikhane destekçileri arasında tepkilere, hatta öfkeye neden olduğunu bildirmekteydi:

²⁰⁰ BOA, Y.A.HUS., 333/6.

²⁰¹ BOA, Y.A.HUS., 377/92.

²⁰² Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 163.

²⁰³ Patrik VI. Gregorius'un öfkesi sadece Bâbîâli'yi hedef almaz. Öyle ki, Bâbîâli nezdinde resmen tanınan Bulgar milletini temsilen gönderilen dört üye Patriklik makamına bir ziyarette bulunmuş, Patrik ise misafirlerinin haiz oldukları sıfatı duyunca “ne Bulgar milleti ve ne Bulgar temsilcileri zırvalıyorsunuz siz? Ben böyle bir milleti ve temsilcilerini tanımıyorum. Sizi elçi olarak değil, şahıslar olarak kabul ettim bütün bu konuştuklarınız boş iş” şeklinde sinirle cevap vermişti (Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla*, s. 214 ve Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, s. 95).

²⁰⁴ B. H. Sumner, “Ignatyev at Constantinople II”, *Slavonic and East European Review*, 33 (11) (Nisan 1933): 570-571.

“İç bölgelerdeki muhabirlerim, Bulgar şehirlerinin ve köylerinin genel olarak İmparatorluk Fermanını minnettarlık ve sevinçle karşıladıklarını ve halkın coşkusunun kendisini çeşitli şekillerde ifade ettiğini, en gösterişlisinin de Sultan’ın tasvirinin kiliselerde ve diğer kamu kurumlarında sergilenmesi olduğunu bildiriyorlar. (...)

Bulgarlar, İmparatorluk Hükümeti’ne mutlu bir güven duyarken ve neredeyse tamamen dini işlerini düzenlemeye odaklanmışken, bu bölgelerdeki Hristiyan nüfusun bir kısmını oluşturan Rumlar, Sultan’ın fermanını hoşnutsuzlukla, hatta öfkeyle karşıladılar; hükümlerinin işleyişi altında Bulgarların elde edeceği siyasi üstünlüğü yoğun bir kıskançlık ve dehşetle izliyorlar ve bu önlemi gelecekteki büyüklük umutlarına yönelik ölümcül bir darbe olarak görüyorlar. Din adamları ve önde gelen kişiler, Ortodoks Kilisesi’nin kutsal haklarının ve ayrıcalıklarının ihlal edildiği ve ayaklar altına alındığı feryadını yükseltmekte ve Bulgarlarla olan bu anlaşmazlığı yetkili bir şekilde çözebilecek olanın Osmanlı Hükümeti değil, çeşitli Ortodoks Kiliselerinin temsilcilerinden oluşan genel bir Konsey olduğunu savunmaktadırlar. Hükümetin aldığı tedbire karşı çıkmaları, İstanbul Patrikhanesi’nden gelen ve tüm Rum kiliselerinde alenen okunan pastoral bir talimatla teşvik edilmiş ve cesaretlendirilmiştir.”²⁰⁵

Bazı Bulgar din adamlarının bağımsız bir kilise talepleri başladığında hem Rus hem de Osmanlı devlet adamları, Osmanlı Devleti’ndeki mezhep bakımından özerk topluluklardan biri olan Rum milleti içinde herhangi bir bölünme görmek istemiyorlardı. Bu bölünme bir yandan Rusya için İstanbul Ekümenik Patrikhanesi’nin gücünün zayıflaması anlamına gelebilirdi. Öte yandan, Osmanlılar Rumca konuşmayan diğer Ortodoks toplulukların taleplerinden endişe duyuyordu.

1.9 Kiliseler Arasında Uzlaşmaya Yönelik Çabalar

1870’te Bulgar Eksarhlığı’nın kurulmasına ilişkin fermanın ilan edilmesinden sonra bile iki taraf arasında bir uzlaşma arayışını sürdüren İgnatyev, o sırada Patrik VI. Gregorius’un Haziran 1871’de emekliye ayrılması üzerine ve uzlaşma sağlama amacıyla patrik seçimlerine tekrar müdahale etmekten çekinmedi. Daha önce 1845’ten 1848’e ve 1853’ten 1855’e kadar iki dönem İstanbul Patriği olarak atanmış olan, Eylül 1871’de

²⁰⁵ TNA., FO. 881/3578, Edirne’deki İngiliz konsolosu John Blunt’tan İstanbul’daki İngiliz büyükelçisi Henry Elliot’a.

tekrar patrik seçilen VI. Antim, Osmanlı payitahtındaki Ortodoks cemaatlerin lehine olacak şekilde Bulgar Eksarhlığı'nın gelişimi için gerekli olan uzlaşmayı sağlamak amacıyla İgnatyev'in desteğiyle derhal Bağımsız Bulgar Kilisesi hareketinin temsilcileriyle temasa geçti.²⁰⁶ Antim, görüşmeler boyunca fermanın onuncu maddesinden vazgeçilmesini istedi ve Eksarhlığın sabit sınırlara sahip olması gerektiğini savundu. Eksarhlığın hakimiyet kuracağı toprakların sınırları konusu müzakerelerdeki ana meseleydi. Bulgar tarafı 35'ten fazla piskoposluk talep ederken, Antim, Eksarhlığı, Tuna vilayetiyle sınırlayan 11 piskoposluk önerdi. Bu müzakerelere sadece Rumca konuşan bir grup piskopos değil, aynı zamanda Çomakov liderliğindeki Aşırılıkçılar da itiraz etti. Bu iki grup da müzakerelerin sekteye uğramasında önemli bir rol oynadı. Dolayısıyla uzlaşmanın imkânsızlığı çok kısa sürede fark edilmişti.

İgnatyev, Ortodoksluğu Osmanlı Hristiyan toplulukları için siyasi bir çimento olarak gördüğü ve Balkanlardaki Rum ve Slav toplulukları arasındaki barışçıl ilişkilerin Rus politikaları açısından çok önemli olduğu için, bu iki grubu uzlaştırma arayışına girdi. Ancak Ortodoks birliğini koruma hedefi, kişisel diplomasinin tüm araçlarını kullanmasına rağmen başarısız oldu. Yine de ikinci hedefinde, yani Bulgar ulusal hareketinin desteklenmesinde başarılı oldu.

Patrikhane ile Bulgar Eksarhlığı taraftarları arasında bir uzlaşma sağlanamadı. Epifani Yortusu'ndan bir gün önce, 5 Ocak 1872'de Çomakov, Slaveykov ve Tıpcılıştov'un başını çektiği Konstantinopolis Bulgar cemaati, Patrikhane'nin otoritesini tanımadıklarını bir kez daha ilan etti. Ekümenik Patrikhane, taleplerini Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'ya verdiği bir takrir ile formüle etti. Patrikhane, bu notada Ortaköy mahallesindeki yasadışı meclisin dağıtılmasını ve Sveti Stefan Kilisesi'nde görev yapan üç Bulgar piskoposun İstanbul'dan uzaklaştırılmasını istedi. Bâbîâli, bunun üzerine 6 Ocak 1872'deki Epifani kutlamalarında Bulgarca ayin yönettikleri için İlarion Makariopolski, İlarion Lovçanski ve Panaret Plovdivski adlı üç piskoposu sürgüne gönderdi.

Bulgar Din Adamları ve Ruhaniler Karma Konseyi, Bâbîâli'nin kendi çalışmalarına duyduğu sempatinin farkında olarak İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'nin müdahalelerinden önce görevini mümkün olduğunca erken tamamlamak zorundaydı.

²⁰⁶ Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*, s. 165.

Kurul, 23 Şubat 1872’de Portakaloğlu bahçesinde yaptığı ilk toplantının ardından, Mart 1870’te Eksarhlığın kurulmasından bu yana boş olan ilk Bulgar Eksarhı olarak İlarion Lovçanski’yi (Lofçalı İlarion) seçti.²⁰⁷ İlarion, İstanbul’daki Bulgar kilisesinde ayin başlatmak için Patrik VI. Antim’e üç kez başvurmuş olmasına rağmen, her seferinde patrik tarafından reddedilmişti.

Makedonya’daki piskoposluk makamlarının elde edilmesi meselesinde yaşanacak mücadele dikkate alındığında Bâbîâli üzerindeki Patrikhane etkisiyle rekabet edebilmek için Eksarhhane’nin merkezini İstanbul’da tutması gerekmektedir. Bu amaca yönelik olarak, Ortaköy semtindeki Portakaloğlu bahçesi, Temmuz 1872 tarihli bir fermanla Eksarhhane binasının inşa edilmesi için Bulgar milletine tahsis edilmişti.²⁰⁸ Bu ferman ile Eksarh’ın İstanbul’da ikamet etme hakkı teyit edilmiş oldu.

Eksarhlık Fermanının ilanından beş yıl sonra, 22 Eylül 1875 tarihinde Bulgar Eksarhlığı’nın idaresi için hazırlanan 52 sayfalık bir talimatnameye göre, ilk eksarh Karma Konsey tarafından seçilecekti. Eksarhhane talimatnamesinin ikinci bölümünde belirtildiği üzere eksarh olmak isteyen adayların aşağıda işaret edilen şartları taşımaları gerekmektedir:

1. Osmanlı uyruklu olmak,
2. Doğuştan Bulgar olmak,
3. Kırk yaşından büyük olmak,
4. Edebî ya da tercihen dinî eğitim almış olmak,
5. Ortodoks inancının kiliselerine ve bu özel kiliseye evrensel saygı duymak,
6. Bir piskoposluk bölgesini en az beş yıl boyunca hatasız yönetmiş olmak,
7. Erdemli bir barış ve masum bir zafer için Kilise’nin eserlerini yüceltmenin yanı sıra söz ve eylemleri anlamak ve bilgeliğiyle övgüye değer olmak,
8. Halkın ve devletin dürüstlüğüne, samimiyetine ve güvenine sahip olmak.²⁰⁹

Talimatname ayrıca sinod üyelerinin piskoposlar tarafından dört yıllığına seçilmesini öngörmekteydi. Patrikhanenin itirazları üzerine, bir toplantı daha düzenleyen

²⁰⁷ Eser, *Nationalist Schism in the Empire*, s. 167.

²⁰⁸ BOA, İ. MTZ. (04), 5/115.

²⁰⁹ BOA, HR. SYS., 1775/3, lef 4.

Karma Konsey ve Rus elçiliği tarafından desteklenen ve birçok Yunan papazına bağlı olan Vidin metropolit piskoposu I. Antim'i Bulgar Ortodoks cemaatinin dini lideri olarak seçti. I. Antim, 5 Mart 1872'de "Ortodoks mezhebinin kurallarına uygun olarak Ortodoks Patrikhanesine eski bağlılık içinde olan Bulgarlar için eksarh unvanlı ruhani lider" (*mevadd-ı mezhebiyede Rum Patrikhanesine merbutiyet-i kadimesi içinde Bulgarlar için eksarh nâmıyla bir reis-i ruhanî*)²¹⁰ olarak atanmıştı. Bu olay, Bulgar Eksarhlığı'nın Bâbîâli tarafından resmen tanınması anlamına geliyordu. I. Antim, 21 Nisan'da Bulgar Eksarhı olarak tanınmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmek üzere Bâbîâli'yi ziyaret etti. Ancak Patrik VI. Antim, yeni seçilen eksarhın unvanından feragat etmesi ve kendisini yeniden Vidin metropoliti olarak adlandırması gerektiğini belirterek I. Antim'i eksarh olarak takdis etmeyi reddetti; ayrıca, Eksarhlığın "Haemus Eksarhlığı" olarak anılması gerektiğini ekledi. Aziz Kiril ve Metodiy'in isim günü olan 24 Mayıs 1872'de Eksarh I. Antim, Fener'deki Bulgar kilisesindeki ayinde Eksarhlığın bağımsızlığını ilan etti. Bu eylemi nedeniyle Patriklik Sinodu I. Antim'in dini itibarını elinden aldı ve İlarion Lovçanski ile Panaret Plovdivski'yi aforoz etti.²¹¹

Ağustos 1872'de Doğu kiliselerinin dört patriği (İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs) ve Kıbrıs başpiskoposundan oluşan büyük bir sinod, Eksarhist hareketi bir filetizm, yani "Mesih'in Kilisesi'ndeki ırklar arasındaki ayrım, anlaşmazlık, kavga, kıskançlık ve bölünmeler" olarak kınamıştır.²¹² Patrikhanenin bu eylemleri İstanbul'daki Bulgar cemaatini öfkeliendirdi. Eksarhlık, imparatorluk başkenti ve Makedonya vilayetlerindeki piskoposluklar üzerindeki etkisini artırmaya çalıştı. Eksarh, 25 Mayıs 1872'de Tırnova ve Samokov piskoposluklarının metropolitlerini atamış ve 28 Mayıs'ta Filibe ve Niş metropolitlerini de takdis etmişti. Osmanlı makamları, 1872 Haziran ayında Kumanova, İvranya, Pazarcık, Kızılağaç ve Hasköy (Haskovo) civarındaki köylerde Eksarhlık tarafından idare edilen kiliselerin açılışına izin verdi ve bu siyasetini ilerleyen dönemde de sürdürdü.²¹³

²¹⁰ BOA, İ. HR. 334/21486, lef 5.

²¹¹ Zina Markova, *Bilgarskata ekzarhiya 1870-1879*, Sofya: İzdatelstvo na bilgarskata akademiya na naukite, 1989, s. 49-50.

²¹² Paschalis Kitromilides, "‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans", *European History Quarterly*, 2 (19), (1989):181-182.

²¹³ BOA, C. ADL., 7/488.

Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması, Osmanlı Devleti'nin son döneminde bir dizi siyasî ve askerî çatışmaya yol açan Makedonya Sorunu'na zemin hazırlamıştı. Başka bir deyişle, Patrikhane ve Eksarhhane taraftarları arasındaki dini rekabet kisvesi altındaki bu milliyetçi çatışmanın en kötü etkileri, başta üç Makedon vilayeti olan Kosova, Manastır ve Selanik olmak üzere nüfusu bir hayli karışık olan bölgelerde hissedilmişti. Bu çatışmanın ruhanî yönü, muhtemel toprak taleplerini teyit etme ihtiyacının gölgesinde kalmıştı.

Osmanlı makamları, Makedonya'daki piskoposluklar için Ortodoks nüfusun Patrikhaneyi mi yoksa Eksarhlığı mı tercih ettiğini belirlemek amacıyla plebisit yapılmasını şart koşmuştu. Üsküp ve Ohri, Bâbîâli'nin I. Antim'in itirazını dikkate aldığı iki istisnai Makedon şehriydi. Yukarıda görüldüğü gibi, kararnamenin 10. maddesi uyarınca, piskoposlukların sakinleri Eksarhlığa mı yoksa Patrikhaneye mi bağlı olduklarına kendileri karar vereceklerdi. Bu piskoposluklarda Ulahlar da Bulgar Eksarhlığı'na katılmayı tercih etmişlerdi. Ohri'deki Ortodoks Hristiyanların üçte ikisinin Eksarhlık davasını desteklediğini iddia eden bazı Ortodoks Hristiyan ileri gelenleri, Temmuz 1872'de şehirlerine Eksarh tarafından bir piskopos atanması için Bâbîâli'ye bir dilekçe göndermiş ve hükümet de bu isteği kabul etmişti.²¹⁴

Eksarh I. Antim oylamanın ardından Edirne, Manastır, Ohri, Selanik ve Üsküp piskoposluklarına Bulgar metropolit piskoposların atanmasını Bâbîâli'den talep etti. Bâbîâli, Tuna vilayetini Bulgarca konuşan ruhbanlara emanet etmiş olsa da Osmanlı taşra yöneticileri Eksarhhane taraftarı piskoposları Makedonya piskoposluklarına atamaktan kaçındı. Eksarhlığın takip ettiği yayılmacı politikalara güvenmeyen Bâbîâli, Üsküp ve Ohri'nin Eksarh piskoposlarının unvanlarını vermekten imtina etmişti. Edirne, Selanik ve Manastır vilayetlerindeki Bulgarca konuşan Ortodoks cemaatleri, fermanın 10. maddesinin uygulanması için Bâbîâli'ye ve Edirne vilayeti Bulgar milleti temsilcilerine başvuruda bulunmuştu.²¹⁵ Edirne'deki Bulgar cemaati arzlarında “Rum Patrikhanesi vekillerinin entrikası eseriyle köylerimiz rahipsiz ve kilisesiz ve mektepsiz bulunarak”

²¹⁴ BOA, C. ADL., 40/2439.

²¹⁵ Yapılan oylama neticesinde Bulgar Eksarhlığı'na geçme lehinde oy kullananlar çoğunlukta çıkmıştı. Bkz. Ek XI.

ifadelerini kullanarak kendi bölgelerinde çalışan tek bir rahip, aktif bir kilise ve bir okul bile olmadığını iddia etmişlerdi.²¹⁶

Gerçekten de Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması Ortodoks doktrin ve uygulamalarına bir yenilik getirecekti. Eksarhlık tarafından ortaya atılan modernist meydan okuma karşısında Patrikhane'nin temel argümanı, ekümenik Ortodoks aleminin kaderinin tek bir etnik grup veya ırka indirgenemeyeceğiydi. Bununla birlikte, Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasıyla Ortodoks aleminde ilk kez aynı siyasi yapıda, yani Osmanlı Devleti'nde etnik kimliğe dayalı ayrı bir dini kurum kurulmuş olacaktı.

Bulgar bağımsızlık idealini savunanlar için Kilise ve kilisenin bağımsızlığı meselesi milli idealleri gerçekleştirmek bakımından önemlidir. Zira cemaate liderlik edebilecek seküler aristokrasi ve ticaret burjuvazisi, geleneksel bağları, aldıkları eğitim ve yaşam tarzları bakımından Bulgar milliyetçilerinin tam karşıtı olarak Helenleşmiş bir durumdaydılar. Bulgarca'yı gündelik yaşamda kullanan ve Bulgarca ibadet etmek isteyen alt sınıftan gelenler ve genç kuşaklar ise Bulgar bağımsızlığının asli unsurları olarak görülmektedirler. Helenleşmiş olarak görülen “eski” kuşak görüşlerini *Vreme* [Zaman] gazetesi, bağımsızlık taraftarı “genç” kuşak ise *Gayda* ve *Makedoniya* gazeteleri aracılığıyla yaymaktaydılar. Petko Slaveykov ve Doktor Stoyan Çomakov'un başını çektiği bağımsızlık taraftarı entelektüeller, Rum Patrikhanesi'nden bağımsız bir Bulgar Kilisesi'ni tesis etmenin yanı sıra *elviye-i selase*'de mukim Bulgarları da kilisenin, yani Bulgar milletin bir parçası yapmak ve de Bulgarları Rusya'nın etkisinden çıkarmak amacındaydılar. Ancak Bulgar kilise mücadelesinin başında Rusya, Bulgar cemaati ile Patrikhane arasında aynı zamanda Patrikhanenin de mevcudiyetini ve bütünlüğünü bozmayacak şekilde bir uzlaşmaya varılması düşüncesini savunmaktaydı. Rusya'nın mesele hakkında görüş beyan etmesinin ardından anlaşmazlığa Yunanistan hükümeti de dahil olur ve bağımsız bir Bulgar kilisesinin kurulması ile birlikte Bulgaristan coğrafyasında Bulgar kilisesinin ruhanî nüfuzu altında kalacak Rum nüfusun asimilasyona ya da zorunlu göçe maruz kalacağı endişesini dillendirmeye başlar. Yunanistan'ın yanı sıra Sırbistan da tarihsel olarak kendisine ait bulunduğunu iddia ettiği Peç [İpek] Patrikliği ve Ohri Başpiskoposluklarının yeniden ihyasına taraftar olduğunu ifade eder. Tüm bu siyasi konumlanışlar ve hamleler esasında Bulgar siyasi bağımsızlığı

²¹⁶ BOA, HR. TO. 459/92, lef 1-2.

amacının ilk adımı olan kilise meselesinin 1870’li yıllara gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin iç meselesi olmaktan çıkarak uluslararası bir sorun haline geldiğini göstermektedir.

Bulgar Kilisesi meselesinin nihai bir çözüme kavuşmaksızın belirsizliğini korumasından hoşnutsuz olan Sadrazam Âli Paşa başkanlığındaki hükümet, sorunu nihayete erdirmek üzere 1869 yılı ortalarında Rum ve Bulgar cemaatlerinin temsilcilerinden müteşekkil bir komisyon kurulması talimatını verir. Komisyonun hazırladığı program metni Âli Paşa’ya ve Patrikhane’ye sunulur. Patrikhane, onaya sunulan programda kurulması öngörülen Bulgar Eksarhhanesi’nin “dinî ve idarî statü”süyle ilgili maddelerine itiraz etmekle ve bu maddelerin düzeltilmesini istemekle beraber metinde belirtilen maddeleri kabul ettiğini bildirir.²¹⁷ Patrikhanenin talebini reddeden Bulgar temsilcilerin itirazları ise Bâbîâli nezdinde yankı bulacak ve hükümet sorunu tek başına çözüme kavuşturma kararı alacaktır. Meclis-i Vükelâ’nın meselenin her iki tarafının arzu ve isteklerini gözeterek tespit ettiği maddeler Sultan Abdülaziz’e sunulur ve padişahın 11 Mart 1870 tarihli fermanıyla Bulgar Eksarhhanesi resmen kurulur.²¹⁸ Nitekim ferman 1867’de Patrik VI. Grigorios’un ve 1869’da Gavril Krısteviç’in layihalarındaki talepler üzerine bina edilmişti.²¹⁹

Bağımsız Bulgar Kilisesi’nin tesis edilmesiyle birlikte Bulgar ulusal planının ilk aşaması gerçekleşmiş bir sonraki adım olan bağımsız Bulgar devletinin kuruluşu için önemli bir merhale aşılmıştı. Payitahtta elde edilen kazanımdan alınan güç ve motivasyon doğrultusunda Bulgaristan’da 1860’lı yıllardan itibaren hız kazanan çetecilik faaliyetleri yoğunlaşacak ve Osmanlı kuvvetleri ile komitacılar arasındaki çatışmalar şiddetlenmeye başlayacaktı.

²¹⁷ Koyuncu, “Bulgar Eksarhlığı”, s. 95-96.

²¹⁸ BOA, Y.A.HUS. 333/6; 377/92.

²¹⁹ Crampton, *Bulgaria*, s. 77.

İKİNCİ BÖLÜM

1867-1875 ARASINDA BULGARİSTAN'DA MEYDANA GELEN HADİSELER

2.1 1867 Sırp-Bulgar Protokolü

19. yüzyılın ikinci yarısı hem Avrupa'da hem de Osmanlı Devleti'nde birçok yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına tanıklık eder. Genel bir istikrarsızlık hali tüm Avrupa'yı etkisi altına almaya başlar. 1866'da Avusturya ve Prusya arasındaki muharebeler söz konusu değişiklik ve “eski kıta”daki istikrarsızlığın ana kaynakları olarak zuhur eder. 3 Temmuz 1866 tarihinde gerçekleşen Königgrätz Muharebesi'nin ardından Prusya ile Avusturya arasında 23 Ağustos 1866'da Prag'da barış antlaşması imzalanmıştı. Prag Barış Antlaşması uyarınca Avusturya, 1815 Viyana Kongresi sonrasında oluşturulan Alman Konfederasyonu'ndan ayrılmış ve konfederasyon ikiye bölünmüştü. Bu bölünme neticesinde Main Nehri'nin kuzeyinde bulunan devletler Prusya'nın liderliğinde birleşmişler ve güneydeki devletler de ayrı bir konfederasyon teşkil etmişlerdi. Schleswig ile Holstein toprakları Prusya'ya bırakılırken Avusturya da Venedik'i İtalya'ya terk etmişti.

Sadova'da alınan mağlubiyet ve Alman Konfederasyonu'ndan çıkarılması Avusturya'nın siyasî düzeninde köklü değişiklikler meydana getirmişti. Savaş sonrası kendi içindeki Macarlar başta olmak üzere farklı etnisitelerin hoşnutsuzlukları ve isyanları Viyana yönetiminin reformlar yapmasını zorunlu kılmıştı. Mart 1867'de gerçekleştirilen Avusturya-Macar Uzlaşması (*Ausgleich*) neticesinde devletin adı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu şeklinde değiştirilmişti. “Çifte Monarşi” ya da “Tuna Monarşisi” olarak da adlandırılan bu sistem çok geçmeden Osmanlı Devleti'nde de yankı bulacaktı. Öyle ki Avusturya-Macaristan sisteminde etkilenen ve ilham alan Bulgar temsilciler Sultan Abdülaziz'e benzer bir model teklifinde bulunmuşlardı. Bu teklife göre sultan, Osmanlı tahtında oturmakla birlikte sembolik olarak Ortaçağ Bulgar Çarlığı'nın başkenti Veliko Tırnovo'da taç giyecek ve Osmanlı sultanı olmasının yanı sıra Bulgar Çarı unvanını da haiz olacaktı.

Orta Avrupa'nın haritası yeniden şekillenmekteyken doğu Avrupa'da da sınırlar yeni biçimler almak üzereydi. Rusya ve Rus *slavofilleri* gözlerini Balkanlara, Rumeli'nin Slav halklarına çevirirler. Tam da bu dönemde Sırbistan *knezi* Mihailo Obrenoviç'in önerisiyle, ileride Osmanlı Devleti ile yapılması muhtemel bir savaşın ardından tesis edilmesi planlanan Sırpların ve Bulgarların tek bir devlet çatısı altında bir araya gelecekleri devletin tasarısı gündeme gelir.²²⁰ Zira 1840'lı ve 1860'lı yıllar özellikle Habsburglara ve Osmanlılara karşı yürütülecek ulusal kurtuluş mücadeleleri neticesinde teşkil edilecek çok milletli federasyonlar fikrinin son derece revaç bulduğu bir dönem olarak öne çıkmaktadır.

Bulgarların da taraflarından biri olduğu ittifaklar sürecinin başlamasına etki eden faktörlere bakıldığında 19. yüzyılda Sırp halkı ve idarecileri arasında güç kazanan irredentist ve Pan-Sırbist fikirlerin öne çıktığı görülmektedir.²²¹ Sırbistan Hariciye Nazırı İliya Garaşanin'in [İlija Garaşanin] 1844 yılında kaleme aldığı *Načertanije* [Naçertaniye/Taslak] başlıklı metin esas olarak Sırb Knezliği'nin takip etmesi gereken dış politikayı sistematik bir şekilde ortaya koymayı amaçlar. *Taslak* esasen tarihsel olarak Sırp toprakları olduğu iddia edilen bölgelerin, yani Makedonya, Kosova, Bosna ve Hersek topraklarının ele geçirilmesi ideali üzerine temellendirilmiş²²² olup Balkanlarda Sırpların liderlik edeceği bir Güney Slav devleti teşekkülü idealini takip etmektedir. Nitekim Sırb Knezliği'nin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki şartları göz önüne alındığında söz konusu idealin bizatihi Sırbistan tarafından gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı görülür. Bunun üzerine Knez Obrenoviç ve Garaşanin hem uluslararası siyasî-askerî koşulların avantajını kullanmak hem de Osmanlı Devleti'ne yalnız başına galebe çalamayacağını farkında olarak Avrupa'nın Büyük Güçleri'nin müdahalelerini temin etmek üzere Balkanlarda kendileri gibi Osmanlı egemenliğinden ayrılmak amacını güden siyasî oluşumlarla birlikte hareket etmek hedefine yönelmişlerdi.²²³

Obrenoviç'in önderliğinde teşkil edilecek bir federasyon fikrin somutlaşmadan daha önce, 19. yüzyılın başından itibaren Balkan coğrafyasında yaşayan farklı milletleri ve etnik grupları federatif bir yapı altında, eşit haklara sahip olmaları ilkesini ön planda

²²⁰ Crampton, *Bulgaria*, s. 77.

²²¹ Selim Aslantaş, "Birinci Balkan İttifakı, 1866-1868", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (2012): 182.

²²² Jelavich, *Balkan Tarihi I*, s. 363-364.

²²³ Aslantaş, "Birinci Balkan İttifakı, 1866-1868," s. 182-183.

tutan çeşitli tasarılar ortaya atılmıştı. Tüm Balkan milletlerinin tek bir siyasî çatı altında özerklik statüleri muhafaza edilecek şekilde birleştirmeye yönelik idealler geriye doğru takip edildiğinde 1830 yılında gerçekleşen Polonya İhtilâli'nin önderlerinden olan Adam Czartoryski'nin henüz Leh ihtilâlcisi sıfatını kazanmadan önce Rus Çarlığı'nda bakanlık hizmetinde iken Çar'a sunduğu bir layihada daha yüzyıl başında Napoléon'un Avrupa'daki seferlerinin hızla devam ettiği sırada ifade ettiği görülmektedir. Czartoryski'yi de bu tasarımı geliştirme konusunda etkileyen maruf bir Pan-Slavist ve Sırp ordusunda görevli bir subay olan František Zach/Franjo Zah'ın fikirleri olmuştur.²²⁴ Czartoryski'nin layihasında ifade ettiği, Napoléon'un Rusya'ya yönelik ilerleyişini durdurmak amacıyla güneydoğu Avrupa'da bir Balkan Slav Devleti kurulması fikri Rusya idarî mahfillerinde dikkate değer bulunur. Czartoryski, Çarlık hizmetinden ayrıldıktan sonra tasarısını bu sefer Rusya'nın Balkanlara doğru yayılma politikası karşısında konumlandırmak suretiyle tadil edecek ve savunacaktı.²²⁵

Balkan coğrafyasındaki federasyon tasarılarından bir diğeri ise Velestinli Rigas'ın [Rigas Pheraios] *Rumeli, Küçük Asya, Akdeniz Adaları ve Eflak-Boğdan Sakinlerinin Yeni Siyasî İdaresi* başlıklı eserinde ifadesini bulmuştu. Rigas, sınırlarını ifade ettiği topraklarda yaşayan halkları Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı bir isyana davet eder ve ayaklanmanın başarılı olması durumunda isyana katılan tüm unsurların kendi "birleşmiş ve bölünemez mahiyetteki "Helenik Cumhuriyeti"ni kurmalarını salık verir. Bu yeni cumhuriyetin resmî dilinin Yunanca olması öngörülürken, sınırları dahilinde yaşayan tüm unsurların Hristiyan, Müslüman ve Yahudi gibi din ve Slav, Türk ya da Rum gibi etnik köken ayrımı yapılmaksızın eşit yurttaşlar olarak kabul edilecekleri ilan edilir.²²⁶

Yine 19. yüzyılın eşit haklara sahip milliyetlerin temsili ilkesini ön planda tutan federalist organizasyonlardan bir diğeri 1865 yılından Demokratik Şark Federasyonu ismiyle teşekkül eder. Mazzini'nin siyasî görüşlerinin etkisinde olan ve Atina, İstanbul, Belgrat, Bükreş ve Sofya'da temsilcilikleri bulunan bu grup anti-monarşist bir politika

²²⁴ Aslantaş, "Birinci Balkan İttifakı, 1866-1868," s. 182.

²²⁵ Özhan Kapıcı, "Slav Birliğinde Balkan Birliğine: 1866-1868 Birinci Balkan İttifakı ve Rus Dış Politikasında Balkanlar Çıkmazı", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 28 (2015): 78-79.

²²⁶ Loukianos Hassiotis, "The Ideal of Balkan Unity from a European Perspective (1789-1945), *Balkanica* XLI (2015): 211-212.

takip etmiş ve Rigas'ın idealindeki gibi ulusal kurtuluş savaşları neticesinde eşitlik ilkesi üzerine teşkil edilecek bir federasyon öngörmüştü.²²⁷

Bu planın ihtimal olarak ortaya çıkması 1866 yılı güzünde Sırbistan'ın Karadağ ile Çetine'de imzaladıkları ve Karadağlılar ile Sırların büyük bir Sırp devletinde birleşmelerini öngören²²⁸ ve yine Sırbistan'ın 1867 senesi Ağustos ayında Aşağı Avusturya bölgesindeki Vöslau'da Yunanistan ile akdedilen antlaşmalar neticesinde olacaktı. Sırp-Yunan antlaşmaları uyarınca muhtemel bir taksim durumunda Sırbistan Bosna ve Hersek'i, Yunanistan ise Epir ve Teselya'yı topraklarına katacaktı.²²⁹ Yine 19. yüzyıla hakim olan millî birlik tasarıları, İtalyan Birliği'nin (*Risorgimento*) gerçekleşmesi, İtalyan Birliği'nin fikir babası olan Giuseppe Mazzini'nin milliyetçi ideolojiyi farklı milletleri ve bölgeleri kapsayacak federatif organizasyonların çatısı altında pratikte birleştirmesi²³⁰ ve Kont Cavour ile III. Napoleon'un Avrupa'da attıkları adımlar Obrenoviç'in bu tahayyülünü tetikleyen hadiseler olmuştu.²³¹ İtalyan birliğinin oluşumunda Piyemonte'nin oynadığı rolü üstlenmekte olan Sırbistan'ın²³² Balkanların inisiyatifi doğrultusunda ardı ardına gerçekleştirilen ittifaklar Rusya'nın da dikkatini çekmiş ve Çarlık idaresi Balkanlardaki ittifak teşebbüslerini destekleme yönünde bir siyaset takip etme kararı almıştı.²³³

Aynı dönemde Osmanlı idaresinden tam manasıyla ayrılmak amacıyla olan Sırp temsilciler ve bağımsız bir Bulgaristan tesisi için hem ülke dahilinde hem de sürgünde mücadele eden Bulgar komitacıları uzlaşma halindeydiler. Asırlardan beri sınırdaş olarak yaşayan ve aynı zamanda birbirleriyle anlaşmazlık içinde olan iki halk “ortak düşman” belledikleri Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmek amacıyla bir antlaşma imzalayacaklardı. Söz konusu birlikteliğin zihinsel arka planını ise bölgede otokton halk olmak iddiasını ileri süren İlliryalılık düşüncesi ve Rusya etkisiyle beslenen Slav-kardeşliği fikri teşkil etmekteydi. Sırbistan ve özellikle Belgrad, Bulgar bağımsızlığı için faaliyet gösteren ihtilâlcilerin buluşmaları ve örgütlenmeleri bakımından önemli bir

²²⁷ Hassiotis, “The Ideal of Balkan Unity,” s. 215.

²²⁸ Kapıcı, “Slav Birliğinde Balkan Birliğine,” s. 85-86.

²²⁹ Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı*, s. 216-217.

²³⁰ Hassiotis, “The Ideal of Balkan Unity,” s. 215.

²³¹ *Pages From Bulgaria's Life*, s. 21.

²³² Elena Hadžinikolova, “L'Idée d'Union Bulgaro-Serbe pendant les Années 60-70 du XIXe Siècle dans les Memoires des Hommes Politiques Liberaux Serbes”, *Études balkaniques* 1 (1994): 15.

²³³ Kapıcı, “Slav Birliğinde Balkan Birliğine,” s. 99.

merkez haline gelmişti. Zira hareketin liderlerinden Georgi Sava Rakovski, ihtilâl ve millî bağımsızlık fikirlerinin etkisiyle Belgrad'a gitmişti. Burada 1 Eylül 1860 tarihinde *Dunavski Lebed* [*Tuna Kuğusu/Дунавски Лебед*] gazetesini yayımlamaya başlamış, aynı zamanda da Birinci Bulgar Lejyonu'nu²³⁴ [*Първа Българска Легиа*] örgütlemişti.²³⁵ Lejyon'un amacı Sırbistan ve Osmanlı Devleti arasında çıkması muhtemel bir savaşta Bulgaristan topraklarına girerek Bulgar ahalinin isyan etmesini sağlamaktı. Rakovski'nin Belgrad'dan yaptığı çağrıya Vasil Levski'nin yanı sıra Bulgaristan ihtilâl hareketinde ön planda yer alacak ve birçoğu o sırada Romanya'da sürgünde bulunan Stefan Karaca, Vasil Drumev, Dimitır Obști [Nikolov] ve Matey Preobrajenski gibi isimler karşılık verir ve yaklaşık 600 kişiyle birlikte Birinci Bulgar Lejyonu'nu oluştururlar. Osmanlı askerî birliklerinin Belgrad Kalesi'nde bulunmasına karşı Haziran 1862'de başlatılan isyanın (Belgrad Hadisesi) Osmanlı kuvvetlerince bastırılması üzerine örgüt Sırp hükümetinin de desteğini kaybeder, lejyon dağıtılır ve üyeleri 21 Eylül 1862'de sınır dışı edilirler.²³⁶

Sırp-Bulgar birlikteliğinin teşkili ve birlikteliği için çaba gösteren Rakovski'nin Ekim 1867'deki ölümünün ardından sürgündeki Bulgar ihtilâlcilerin öncülüğünde Bulgar Hayır Cemiyeti²³⁷ kurulur. Cemiyetin esas gayesi Rusya başta olmak üzere tüm *slavofiller*le bağlantı kurmak ve bu ilişkiler neticesinde Bulgaristan'ın bağımsızlığını temin etmektir. Ancak Rusya, Bulgar Hayır Cemiyeti ve mensuplarını öncelikle Obrenoviç'le ilişki kurmaları ve hedeflerine Belgrad hükümetinin desteğiyle ilerlemeleri doğrultusunda yönlendirmişti. Öyle ki, Rus Çarlığı'nın İstanbul'daki elçisi İgnatyev, diğer tüm politik mahfillerle olduğu gibi, Sırbistan'ın İstanbul'da bulunan temsilcisi Jovan Ristić ile de yakın temas halinde olup Bulgar delegelerin atacakları her adımdan haberdardı.²³⁸ Aynı zamanda Rus hariciyesinde görevli diplomatlar da Osmanlı Devleti'nin askerî ve malî bakımdan mevcut koşulları dikkate alındığında olası bir savaşta bir araya gelip güçlerini birleştirerek birlikte hareket etmeleri durumunda

²³⁴ Çalışmamda zikredilen, Balkanlarda 19. yüzyılda ortaya çıkan ve hızla yayılan millî bağımsızlık ideali ile hareket eden isyancı örgütlerin isimlerini mevcut literatürde yerleşmiş hâlleriyle kullanacağım.

²³⁵ Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, s. 184.

²³⁶ Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, s. 185; Mercia MacDermott, *The Apostle of Freedom: A Portrait of Vasil Levski Against a Background of Nineteenth Century Bulgaria*, Londra: George Allen and Unwin Ltd., 1967, s. 74-77.

²³⁷ Cemiyetin Siyasî Programı için bkz. Ek XXI.

²³⁸ Kapıcı, "Slav Birliğinde Balkan Birliğine," s. 93.

Osmanlıları kolaylıkla mağlup edeceklerine dair Balkanlardaki Slav kardeşlerine son derece güven duymaktaydılar.²³⁹

Knez Obrenoviç ve İliya Garaşanin başlangıçta Bulgarlarla yapılacak bir ittifak hususunda mütereddittiler. Zira, ittifak görüşmelerinin yürütüldüğü sırada Sırp liderleri nazarında Bulgarlar ve özellikle de Bulgar köylüleri pasif, dağınık ve millî bağımsızlık mücadelesi vermek konusunda çekingen olarak görülmekteydi. Üstelik Bulgar Hayır Cemiyeti temsilcilerinin ne ölçüde Bulgar ahalinin bütününün görüş ve ideallerini yansıttıklarına dair de şüpheler vardı.²⁴⁰ Yine de cemiyetin mensuplarına ittifak görüşmesi yapmak üzere imkân sağlanmıştı. Bulgar bağımsızlık hareketinde yer alan Mihaylov yaşananları şu cümlelerle aktarmaktadır:

“Hristo Georgiev’in başkanlık ettiği Bükreş’teki komitenin bir parçası olduğum için çok şanslıydım. Bu yıl boyunca [1867 yılı] ülkemizin özgürlüğü düşüncesi Rusya’nın ve Sırbistan’ın diplomatik temsilcileri Baron Offenbergl ve Magazinoviç’in inisiyatifiyle içimizde yaşamaktaydı. Gelecekteki hürriyetimizi hazırlamak, takip edilecek yolu tespit etmek üzere Bulgaristan’ın bütün büyük şehirlerinden Sırbistan’la yakın ilişkiler kurmamızı temin edecek temsilciler davet edilmişti. Zira doğrudan destek vermesi halinde tüm Avrupa’nın tepkisini çekmekten endişe eden Rusya bize yapacağı yardımları Sırbistan üzerinden aktaracağını açıkça belirtmişti.”²⁴¹

5-7 Nisan 1867 tarihleri arasında Bulgar Hayır Cemiyeti’ne mensup Rusya ve Romanya’daki Bulgar siyasî göçmenlerinin oluşturduğu 75-80 civarında temsilcinin de katılımıyla Sırp heyeti ile Bükreş’te bir toplantı yapılır ve ardından protokol hazırlanır.²⁴² On iki maddeyi havi protokolün dibacesinde Bulgaristan, Trakya ve Makedonya topraklarında yaşamakta olan Bulgarların varlıklarını ispat edip Osmanlı Devleti’nden ayrılma ve bağımsız olma arzuları belirtilmekte ve söz konusu arzularını hayata geçirmek

²³⁹ Kapıcı, “Slav Birliğinde Balkan Birliğine,” s. 95. Rus diplomatlar Balkanlardaki Slav kardeşlerine güveniyor olsalar da bölgedeki milletlerin kaderini sadece kendilerine bırakmak hususunda kararsızlık içindedirler ve Rusya’nın ihtiyaç halinde Balkanlarda meydana gelecek hadiselerle müdahil olabileceği mesajının belirgin bir şekilde gösterilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Ancak yine de Kırım Savaşı sonrasında siyasî konjonktürü nedeniyle askerî müdahalede bulunmaktan kaçınmaktadırlar. Bu husus da Rusya’nın 1860’lı yıllardaki Balkanlara yönelik politikasındaki ikircikli durumu ortaya koymaktadır (Kapıcı, “Slav Birliğinde Balkan Birliğine”, s. 100-101).

²⁴⁰ Ioannis Papadrianos, “The First Balkan Alliance (1860-1868) and the Bulgarians”, *Balkan Studies* 42 (2001): 18.

²⁴¹ *Pages From Bulgaria’s Life*, s. 27.

²⁴² Valeri Katsunov ve diğer., *İstoriya na Bilgariya v dati*, Sofya: İztok-Zapad, 2017, s. 258.

üzere komşuları Sırbistan ile birlikte hareket edeceklerini açıklanmaktaydı. Bu ortaklığın gerekçesi ise milliyet, inanç, coğrafi konum bakımından yakınlık ve millî çıkarların aynılığı üzerinden ifade edilmektedir.²⁴³ Bulgarların Trakya ve Makedonya topraklarına yönelik hedef ve iddialarının milletlerarası bir belgede belirtilmesi bir manada gelecekteki birçok diplomatik müzakeredeki anlaşmazlıkların ilk kıvılcımı olmuştur.²⁴⁴

Resmî adı *Sırp-Bulgar (Bulgar-Sırp) Politik İlişkilerinin Programı ya da Onların Kalbi Antlaşması*²⁴⁵ olan protokole göre, Sırp ve Bulgarların kuracakları siyasî birlik Yugoslav Krallığı ismini taşıyacaktı. Tasarlanan Yugoslav Krallığı Sırp ve Bulgaristan, Trakya ve Makedonya topraklarının teşkil ettiği Bulgar ülkelerini kapsayacak; mevcut Sırp Prensi Mihailo Obrenoviç yeni kurulacak hükümetin başında yer alacak; Yugoslav Krallığı'nın tek bir bayrağı olacak ve bayrakta her iki milletin sembolleri de bulunacaktı. Aynı durum ileride darp edilecek paralarda da geçerli olacak ve tasarlanan devlette aynı dil ailesinden olan Sırpça ve Bulgarca resmî olarak kullanılabilirdi. Ancak memurlar mensup oldukları milletin ve hakim oldukları dilin konuşulduğu bölgelerde görevlendirileceklerdi. Mevcut Sırp kanunları ve hukuk sistemi Yugoslav Krallığı'nda geçerli olacak; ayrıca hem mevcut yasalar hem de gelecekte yürürlüğü konulacak kanunlar Bulgarcaya da tercüme edilecekti. Hristiyanlığın Ortodoks mezhebi yeni devletin resmî dini olacak ve inanç serbestliği ilkesi benimsenecekti. İki halkın ruhanîlerinden müteşekkil *Sinod*, din işlerinden sorumlu olacak ve rahipler mensubu oldukları ve dilini konuştukları millete hizmet edeceklerdi. Aynı zamanda hükümetin başı *Sinod* üyelerini tasdik edecek ve her iki milletin temsilcilerinden teşekkül eden bakanlar kurulu devlet reisini seçecekti. Sırbistan'da o sırada mevcut olan sistem uyarınca nüfus miktarına dayalı temsil sistemi geçerli olacak ve Yugoslav Krallığı'nın başkenti meselesi temsilcilerin oyları ile kararlaştırılacaktı. Ruhanîlerin reisi ve *Sinod* üyeleri devamlı surette başkentte bulunacaklardı. Bulgar delegelerin Sırplarla bir çatı altında birleşme hedefiyle üzerinde anlaştıkları proje aynı zamanda ileride gerçekleşmesi muhtemel olan Osmanlılara karşı savaşın ana hatlarını da tespit etmekteydi. Çizilen çerçeveye göre

²⁴³ *Pages From Bulgaria's Life*, s. 27.

²⁴⁴ Papadrianos, "The First Balkan Alliance," s. 20.

²⁴⁵ Aslantaş, "Birinci Balkan İttifakı, 1866-1868," s. 191. Protokolün Latinize edilmiş orijinal Sırpça başlığı şu şekildedir: "Program političkog Odnosa Srbo-Bugara (Bugaro-Srba) ili njihov srdačan Sporazum". Protokolün başlığında iki milletin isimlerinin her iki şekilde de takdim-tehir edilerek yazılması müzakerelerde ve antlaşma metninde eşitlik prensibinin dikkate alındığı intibahı vermektedir.

silahlı mücadele dağlarda “haydut çeteleri/komiteler” öncülüğünde başlatılacak ve köylüler ile sivil halkın bu öncülere destek olması için hazırlıklar yapılacaktı.²⁴⁶ Böylelikle dar ve kısıtlı yapısı olan çeteler kitlesel bir ayaklanmayı başlatma imkânına sahip olabileceklerdi.

Bu protokolün hayata geçirilmesi için o sırada Bükreş’te ikamet eden yedi temsilciden oluşan bir komite seçilecekti. Komitede yer alan isimler: Hristo Georgiev, Dr. Georgi Atanasoviç, Mihail Koloni, Dr. Dimitır Protiç, Stefan İvanov, Georgi Nikolopulo ve Dimitır Gikulesku’ydu.²⁴⁷ Protokolün yedi kişilik komite ve Sırp hükümetinin onayından sonra geçerlilik kazanacağı kararlaştırılmıştı.²⁴⁸ O sırada İstanbul’da Sultan Abdülaziz’le görüşen ve Belgrad’a dönüşünde Sırbistan Hariciye Nazırı İliya Garaşanin [İlija Garaşanin] aracılığıyla protokolden haberdar olan Obrenoviç varılan anlaşmayı sözlü olarak tasdik ettiğini bildirir. Bakan Garaşanin, bunun üzerine Bulgar Hayır Cemiyeti temsilcilerine protokolde yer alan maddeleri kabul ettiklerini bildiren 22 Mayıs 1867 tarihli bir mektup kaleme alır.²⁴⁹ Sırbistan’ın Bükreş’teki temsilcileri aracılığıyla protokol metninin içeriğinden haberdar olduğunu ifade eden Garaşanin’e göre maddeler arasında Sırbistan’ın itirazını gerektirecek bir nokta yoktu.²⁵⁰ Ancak Garaşanin, metin Sırp hükümeti tarafından da kabul edilmekle birlikte yine de üzerinde uzlaşılan antlaşmanın tüm Bulgarların ortak görüşü mü yoksa Bulgar Hayır Cemiyeti gibi dar kapsamlı bir örgüte mensup kişilerin bir planı mı olduğu konusunda şüphe duymaya devam edecekti.²⁵¹ Sırbistan’ın Yunan devleti ile yürüttüğü müzakerelerde paylaşımı bahis konusu olan toprakların Bulgarlarla yapılan görüşmelerde Bulgar etki alanına bırakılacak yerlerle çakışıyor olması hem Bulgarların hem de Yunanların hak iddiasında bulunması da yine Garaşanin’i üzerinde uzlaşılan protokolün uygulanabilirliği ve geçerliliğine dair tereddüde düşürmüştü.²⁵²

Osmanlı Devleti’nin “Bulgar meselesi”nin önemli köşe taşlarından biri olan bu protokol Bulgarların Osmanlı idaresinden ayrılmak için takip ettiği silahlı mücadele

²⁴⁶ Kapıcı, “Slav Birliğinde Balkan Birliğine,” s. 88.

²⁴⁷ Katsunov ve diğer., *İstoriya na Bulgariya v dati*, s. 258-259.

²⁴⁸ *Pages From Bulgaria’s Life*, s. 27-28.

²⁴⁹ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Wisconsin: George Banta Publishing Company, 1944, s. 94

²⁵⁰ *Pages From Bulgaria’s Life*, s. 28-29.

²⁵¹ Papadrianos, “The First Balkan Alliance,” s. 19.

²⁵² Papadrianos, “The First Balkan Alliance,” s. 20.

programının yanı sıra, attığı diplomatik ve siyasî adımları göstermesi bakımından da dikkate değer bir vesikadır.

Protokol, Sırp- Bulgarların kendi aralarındaki ilişkiler ve Balkan yarımadasının tarihi açılarından da yorumlanmalıdır. Zira Sırp-Balkan protokolü, gerçekleşmesi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde mümkün olabilecek Yugoslav konfederasyonunu öngörmektedir. Bir diğer dikkate değer nokta iki halkın eşit bir şekilde temsil edilmek üzere kendi iradeleriyle yeni egemenlik bölgeleri tespit etmiş olmalarıdır. Bu hususla bağlantılı olarak protokolün hazırlanmasına ilişkin yapılabilecek son ancak belki de en önemli çıkarım Sırbistan'ın öteden beri kendisinin de üzerinde egemenlik hakkı iddia ettiği Osmanlı Devleti'nin Selanik ve Manastır vilâyetleri ile Kosova Vilâyeti'nin Üsküb Sancağı'nı içine alan "vilayât-ı selâse", yani Osmanlı Makedonyası'nı Bulgar toprağı olarak kabul etmesi ve protokolde de belirtildiğı gibi, muhayyel ve muhtemel Bulgaristan'ın sınırları içinde yer almasına itiraz etmemesi olacaktı. Elbette şu nokta da bilhassa vurgulanmalıdır ki, protokolün tespit edildiğı tarihlerde Sırbistan'ın henüz Osmanlı Makedonyası'na yönelik talepleri ve egemenlik iddiaları tam manasıyla biçimlenmemişti. Yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra bölgede hakimiyet kurmaya çalışırken ileri sürecekleri argümanları ve iddiaların tam tersi olmak üzere vilayât-ı selâse nüfusunun çoğunlukla Bulgarca konuşan ahaliden mürekkep bulunduğunu resmî kanallardan dahi kabul etmektedirler. Hatta Miloş S. Milojeviç 1889'da *Srpstvo* dergisinde yayımlanan hatıratında aynı dönemde Makedonya'da Sırp nüfus bulunduğunu söylediğinde Sırbistan'da sürgüne gönderilmek ya da akıl hastanesine kapatılmak tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını yazmıştı.²⁵³

Bulgar Hayır Cemiyeti'nin Sırbistan hükümeti ile akdettiğı protokol, esasında Sırbistan'ın Balkanlardaki yeni hükümetlerle imzaladığı ittifak antlaşmalarından sadece biriydi. İlk olarak Karadağ ile varılan ittifak uzlaşmasını Yunanistan ve Bulgar temsilcilerle oluşturulan ittifaklar takip etmişti. Sırbistan son olarak 1 Şubat 1868'de Memleketeyn temsilcileriyle Bükreş'te bir dostluk antlaşması imzalar.²⁵⁴ Balkan ittifakına yönelik varılan antlaşmanın ve hazırlanan protokollerin esas öncelikleri Osmanlı yani Müslüman hakimiyetinde yaşayan Hristiyanları özgür kılmak ve yine farklı devletlerin tebaası olarak yaşamakta olan halkları bir araya getirmek, bir güney Slav

²⁵³ *Pages From Bulgaria's Life*, s. 29.

²⁵⁴ Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı*, s. 217.

devleti çatısı altında birleştirmekti.²⁵⁵ Ancak Sırbistan prensi Mihailo Obrenoviç'in 10 Haziran 1868 tarihinde Belgrad'da uğradığı suikast neticesinde hayatını kaybetmesi üzerine 1866-1868 yılları arasında imzalanan ittifak ve dostluk antlaşmaları hükümsüz kalmıştı. Mihailo Obrenoviç'in yerine geçen Milan'ın böyle bir siyasî birlik idealine sahip olmaması, yine Garaşanin'in Kasım 1867 tarihinde bakanlık görevinden alınmasıyla Sırbistan'ın önderlik ettiği federasyon fikrinin ideoloğu ve müzakerecisinin sahneden çekilmesi ve Sırbistan'ın tasarladığı ittifak projesini hayata geçirebilecek maddî olanaklarla, politik ve askerî güçten yoksun oluşu uzun yıllar emek verilen ittifak projesinin gündemden kalkmasına sebep olmuştu.²⁵⁶

Prens Mihailo Obrenoviç'in ölümü Osmanlı ve Avrupa tarihi bakımından da yeni bir perdenin açılması sonucunu doğurmuştu. Rusya Kırım Savaşı'ndan sonra çekildiği bölgeye bu defa yanında yeni bir müttefikle girmeye niyetlenir. Gelecekte iş birliği yapacağı yeni müttefik Bulgaristan olacaktı. 1870'ten itibaren sivil ve ruhanî Bulgar temsilcileri Bâbîâli'den kilise ve siyasî statü bakımından taleplerde bulunurken Rusya'nın desteğini her daim arkasında hissedecek²⁵⁷ ve pazarlık unsuru olarak kullanacaklardı.²⁵⁸

2.2 1867 Memorandumu

1867 yılında merkezi Bükreş'te bulunan Gizli Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi siyasî hedeflerini gerçekleştirebilmek amacıyla Sultan Abdülaziz'e hitaben bir muhtıra neşretmişlerdi. Sultanın Bulgar komitacılarına yönelik henüz o tarihte nispeten müsamahakâr tutumu ve komite mensuplarının Avrupa hükümetlerinin Bulgar meselesinin halli doğrultusunda doğrudan müdahalelerini umuyor olmaları bu muhtıra metninin hazırlanması ve ilan edilmesine yol açmıştı.

1866 yılında yayımladığı bir broşür ile Osmanlı Devleti'nden özerklik talep eden komite, 1867 senesinin Mart ayına gelindiğinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi “çifte monarşi”li Türk-Bulgar devleti kurulması isteğinde

²⁵⁵ Kapıcı, “Slav Birliğinde Balkan Birliğine,” s. 103.

²⁵⁶ Aslantaş, “Birinci Balkan İttifakı, 1866-1868,” s. 193.

²⁵⁷ Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, s. 4.

²⁵⁸ Aynı yıl, Sırp-Bulgar Protokolü'ne benzer bir birleşme çabasının Bulgarlar ile Romanya arasında yapılacağına dair bir istihbarat Rus raporlarında kaydedilmiştir. Bkz. Ek IV.

bulunacaktı.²⁵⁹ Komite adına Pandeli Kisimov tarafından hazırlanan metin kurulacak düalist Türk-Bulgar devleti dahilinde Bulgarlara siyasî özerklik ve kilise otonomisi öngörmekteydi.²⁶⁰ Zira komite yöneticilerinin fikrine göre Bulgar meselesinin çözümü bu formülün uygulanması neticesinde gerçekleşebilecekti.²⁶¹

Rusya'nın resmî mahiyet taşıyan ve Fransızca olarak yayımlanan *Le Nord*²⁶² gazetesinde de Avrupa hükümetlerine ve kamuoyuna da tesir etmeyi amaçlayarak neşredilen metin söz konusu özerkliğin temel ilkelerine işaret eden 15 maddeden ve otonomi kazanması öngörülen Bulgar kilisesine ilişkin ek 6 maddeden oluşmaktaydı. Sultan Abdülaziz'e hitaben “çok merhametli efendimiz ve babamız”²⁶³ ifadesiyle başlayan muhtıra metninde dikkate değer bir husus talep edilen maddeleri işaret etmezden evvel Bulgar tebaanın Osmanlı Devleti'ne ve Osmanlı sultanına ne denli kuvvetli bağlar ile bağlı olduğunun belirtilmesidir.

Millî ve meşrutî bir hükümet talebiyle başlayan muhtıra metninin ikinci maddesinde Bulgaristan'ın taşra bölgelerinde yaşayan Bulgar ahalinin de dahil olacağı Bulgar Krallığı adıyla bir devlet haline gelmesi gerektiği belirtilir. Muhtıra metninin Osmanlı Arşivi'nde bulunan tercümesinde ise Fransızca metinde geçen *mémoire* kavramı “muhtıra” yerine “istida” şeklinde kullanılmıştı. Tercümede “Bulgar Komitesi Tarafından Devlet-i Aliyye'ye Gönderilen İstidalarının Tercüme-i Mealidir” başlığı kullanılmış, yine Fransızca metinde ifade edilen “krallık” kavramı ise “padişahlık” kavramı ile karşılanmıştı.²⁶⁴ Muhtıranın hem içerik hem talep bakımından en dikkat çekici unsurlarından olan üçüncü maddede ise kurulacak Bulgar Krallığı'nın politik olarak

²⁵⁹ Avusturya ve Macaristan arasında kurulan siyasî birlik örneğinin doğrultusunda 1867 senesinde ve takip eden yıllarında farklı Bulgar heyetleri ve temsilcileri tarafından “çifte monarşi” biçiminde idare biçimleri önerilmesi normal olarak değerlendirilebilir. Ancak Bulgar tebaanın ve temsilcilerinin bu yöndeki talepleri 19. yüzyılın ilk yarısında dahi görülmüştür. 1843 yılında Aleksandır Ekzarh hem Bâbiâli'ye hem de Avrupa'nın büyük devletlerinin temsilcilerine bir dilekçe göndermiş ve bu dilekçede Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında bir konfederasyon kurulmasını önermiştir. (Sotel, “Aleksandır Ekzarh,”: 210).

²⁶⁰ Katsunov ve diğer., *İstoriya na Bulgariya v dati*, s. 258.

²⁶¹ M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999), s. 23.

²⁶² *Le Nord* ya da 1 Temmuz 1855 tarihindeki kuruluşunda taşıdığı başlıkla *Le Journal du Nord* Kırım Savaşı'nda Rus Çarlığı'nın Avrupa kamuoyunda kaybettiği prestiji yeniden kazanması hedefiyle tesis edilmiş ve resmî nitelikte bir gazetedir. Brüksel'de neşredilmeye başlamasında karşın 1863 yılında dönemin Rusya Hariciye Nazırı Aleksandre Gorçakov'un da muvafakatiyle Paris'e taşınan gazete altı yıl sonra, 1869 yılında tekrar Brüksel'e geri dönecek ve yayın hayatına Paris-Brüksel arasında devam edecektir (*Le Figaro*, 3 Ağustos 1893, s. 1).

²⁶³ *Le Nord*, 26 Mart 1867.

²⁶⁴ BOA, HR.MKT., 572/62.

Osmanlı Devleti'ne bağlı olması, Osmanlı hükümdarı Sultan Abdülaziz başta olmak üzere, Osmanlı tahtına oturacak haleflerinin aynı zamanda Bulgar kralı olarak da tanınacağı, ancak mevcut hükümdarın Osmanlı sultanı unvanının yanına “Bulgar Kralı” unvanını katması gerektiği vurgulanır. Dördüncü maddede, Osmanlı sultanının Bulgar kraliyet tacını da takmak üzere yine kurulması amaçlanan meclisin tayin edeceği Bulgar Krallığı'nın başkentlerinden birine gelmesi talep edilmektedir. Krallığın ne şekilde yönetileceğinin tespit edildiği beşinci maddeye göre, meclisin seçeceği ve aynı zamanda da Osmanlı sultanı tarafından onaylanacak bir kral naibi Bulgar krallığını idare edecekti. Arşivde yer alan tercüme beşinci bendin çevirisi ile sona ermektedir. Kalan maddelerin neden tercüme edilmediği hususu merak uyandırıcıdır. Zira sonraki maddeler kurulması umulan yeni Bulgar devletinin askerî, dinî ve hukukî veçheleri üzerine yoğunlaşmaktadır.

Bulgar krallığını idare edecek naibin haşmetli sultandan sonra devletin başı olması, yönetim ve yürütme işleriyle ilgilenmesi hususu altıncı maddede belirtilmekte, yedinci maddede ise naibin krallığı bir kurul yardımıyla yönetmesi gerekliliğine işaret edilerek söz konusu kurulun seçilme şartları zikredilmektedir. Millî meclisin seçilme şeklini ortaya koyan sekizinci maddede ileride hazırlanacak bir seçim yasası uyarınca meclisteki temsilcilerin halk tarafından oy çokluğu ile seçilecekleri belirtilmektedir.²⁶⁵

Devletin resmî inancı 9. maddede Hristiyanlığın Ortodoks mezhebi olarak belirtilir. 10. madde adalet sisteminin işleyişine işaret ederken 11. madde Bulgar krallığının ordu sistemini düzenlemektedir. Bu maddeye göre ordu komutanları ile birlikte orduda görev yapacak papazların da Bulgar olması şart koşulmaktadır. Yine bu şart muvacehesinde Bulgar tebaa arasında Rum kilisesi ve ruhanîlerine yönelik karşıtlığın şiddeti de görülebilmektedir. Ordunun kullanacağı sancakların bir yüzünde imparator armasının öteki yüzünde ise Bulgaristan'ın arması kabul edilen aslan figürünün olacağı ifade edilmektedir. Yine aynı maddede sonraki yıllarda birçok başka etnik gruptan Osmanlı tebaalarının taleplerinde de şahit olunacağı üzere, söz konusu Bulgar ordusunun Osmanlı Devleti'nin yalnızca Avrupa'da yer alan topraklarında görev yapacağı belirtilmektedir. Muhtıranın 12. maddesinde Bulgar Krallığı'nın Osmanlı Devleti merkez hazinesine yıllık olarak vergi ödemesi ve vergi miktarının yıllık bütçede gösterilmesi gerektiği yer almaktadır. 13. maddede ise Bulgarcanın krallığın resmî dili olacağı ifadesi

²⁶⁵ Millet Meclisinin kuruluşu ve özellikleri hakkındaki alt maddeler için bkz. Acaroğlu, *Bulgaristan Türkleri*, s. 25.

bulunmaktadır. Bu madde henüz siyasî bağımsızlık elde etmemiş ve bu hedefinden uzakta olan bir yapının esasında kültürel olarak kendisini ne denli ayrı bir yerde konumladığına ilişkin dikkat çekici bir örnektir. Nitekim tam bu noktada belirtilmesi gereken husus, esasında *düalist* sistemi destekleyen politik figürlerin ve onların yayın organlarının dahi ilkelerinde istikrar sahibi olmadıklarıdır. Zira çifte monarşi taraftarlarından bir grubun neşretmekte oldukları *Makedoniya* gazetesi talep edilen siyasî hakların elde edilmesi karşılığında halkın en kutsal hazinesi olan Bulgarca'nın bile feda edilebileceğini ve Türkçe'nin kurulacak yeni *düalist* yapının resmî dili olarak kalmasını kabul etmeye hazır olduğunu beyan eder.²⁶⁶

Muhtıranın 14. maddesi her türlü medenî ve siyasî hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması ilkesini işaret ederken son madde olan 15. maddede ise kent ve köy belediyelerinin çıkarılacak özel bir yasa uyarınca merkezî idareye bağlı olmaksızın yerel işleri görebilmelerine imkân sağlayacak kendi kurullarının ve meclislerinin olması gerektiğini belirtmektedir. Memorandum metnine Bulgar kilisesinin otonom statüsünü ve işleyişini işaret eden altı maddelik bir ilave yapılmıştı.²⁶⁷

Gizli Komite'nin kaleme aldığı memorandum ve metindeki taleplerin Bulgar tebaanın Osmanlı Devleti'ne bağlılığının devam etmesinin ön koşulu gibi sunulduğu dikkati çeker. Zira metinde bu yargıyı destekleyecek ifadeler yer almaktadır:

“Bulgarların Osmanlı tahtına bağlılığının sürdürülmesi için özgür bir anayasaya dayalı, siyasal ve dinsel özerkliğinin ilanı gerekir; Osmanlı sultanı unvanına bir de Bulgar kralı unvanı eklenmelidir. İlkine ortaya atılan bu istekler, devletin politikasına ve çıkarlarına aykırı görünebilir, ancak biz bunların genellikle Osmanlı Devleti, özellikle Bulgar halkına büyük yararlar sağlayacağına inanıyoruz.

Osmanlı Devleti'ndeki öteki ulusların düşünce ve emelleri artık gizli bir şey değil. Birileri Bizans İmparatorluğu'nu ihyaya çalışır, ötekilerse topraklarını genişletmeye bakar. Bulgar halkına özgürlük vadedenler var, ama biz kendi kralı unvanını da taşıyacak olan sultanların koruyuculuğunda bir özerkliği daha semereli buluruz.”²⁶⁸

²⁶⁶ “Siedinenieto na Istočnite narodi”, *Makedoniya*, nr. 48, 30 Kasım 1871, s. 1.

²⁶⁷ Memorandumda Bulgar Kilisesi hususunda yer alan maddelerin içerikleri ve tam tercümeleri için bkz. Acaroğlu, *Bulgaristan Türkleri*, s. 26.

²⁶⁸ Acaroğlu, *Bulgaristan Türkleri*, s. 27.

Muhtırayı kaleme alanlar devletin bütünlüğünün muhafazası, “Hristiyanların zaten kurtulmuş olacakları” için dış müdahale tehdidinin ortadan kalkması, hatta böylelikle “Şark Meselesi”nin çözülmesi için kendi paylarına düşen görevleri yaptıklarını ifade etmektedirler. Böylelikle de muhtıranın kabul edilmemesi durumunda meydana gelecek hadiselerin sorumluluğundan kendilerini azade kılacaklarını düşünürler. Zira memorandumu hazırlayanlara göre sultana iletilen metin “Bulgar halkının gerçek isteklerinin bir ifadesidir”²⁶⁹.

Bulgar tebaanın kabul edilmesi halinde statülerini Müslüman tebaa ile hukukî olarak eşitlemekle birlikte, belki de kendileri açısından daha da önemli görülen husus asırlardan beri rekabet içinde bulundukları Rum cemaatine karşı üstünlük kuracak olmalarıdır. Bulgar tebaaya yeni bir kanunî statü vermesi ve diğer unsurlara anayasal olarak üstünlük kurması maksadını güden muhtıra şu ifadelerle nihayet bulmaktadır:

“Sonuç olarak, Majeste İmparatorun sadık tebaaları, Bulgar halkının gerçek organı olarak, altı milyon Bulgarın adına, dört yüzyıllık çile adına, adalet ruhu ve 19. yüzyıl gelişmesi adına, Haşmetli İmparatorumuzun şan ve şerefi için Osmanlı İmparatorluğu’nun kurtuluşu için Bulgar halkının isteklerinin yerine getirilmesini istiyoruz, o zaman hep bir ağızdan bağırabiliriz: Yaşasın Majesteleri Haşmetli İmparator Abdülaziz Han, Osmanlıların Sultanı, Bulgarların Çarı!”²⁷⁰

İstanbul’daki “haşmetli Sultan Abdülaziz’e” hitaben sunulan muhtıra saray tarafından yanıtsız bırakılmış, adeta görmezden gelinmişti. Üstelik dönemin Hariciye Nazırı Fuad Paşa imparatorluk topraklarında sadece Türkler ve Bulgarlar yaşamadığı, birçok farklı etnik unsurun da bulunmasından dolayı bu teklifi yapan isimleri “bencil ve toy insanlar” olarak tanımlamıştı.²⁷¹ Siyasî varlığı ve hedefleri saray ile politik pazarlıklar yürütmek mesabesinde olan Gizli Komite yayımladığı muhtıranın üzerinden bir yıl geçtikten sonra faaliyetlerine son verecekti. *Düalist* modeli benimseyen ve Osmanlı Devleti’nin siyasî varlığının sürmesi taraftarı olan Bulgar komitacılar İstanbul ve saray

²⁶⁹ Acaroğlu, *Bulgaristan Türkleri*, s. 29.

²⁷⁰ Hristo Hristov & Nikolay Gençev, *Bilgarsko Vizrajane: Hristomatiya po İstoriya na Bulgariya: Çast II*, Sofya: Nauka i İzkustvo, 1969, s. 332.

²⁷¹ Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, s. 292-293. Fuad Paşa’nın ifadelerinin tamamı için bkz. Ek III.

tarafından teveccüh görmediklerini idrak ettiklerinde Rusya ve panslavist politika taraftarı haline gelirler.

2.3 Bulgar İsyanı'nın Düşünsel ve Örgütsel Lideri: Vasil Levski (Vasil İvanov Kunçev)

Bulgar isyan ve bağımsızlık hareketinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Vasil İvanov Kunçev—maruf olduğu Levski²⁷² adı aslında kendisine Georgi Sava Rakovski tarafından verilen bir lakaptır ve “aslan gibi” manasına gelmektedir- 6 Temmuz 1837²⁷³ tarihinde Karlova/Karlı-ova kentinde İvan Kunçev ve Gina Karaivanova-Kunçeva çiftinin ikinci çocukları olarak dünyaya gelir.²⁷⁴ Mevcut literatürde 1837 yılına tarihlenen doğumu hakkında tereddüde düşüren birkaç veri mevcuttur. Bunlardan ilki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir fotoğrafın arkasında yer alan ifadelerdir.²⁷⁵ Bükreş'te çekildiği düşünülen ve 1872 yılına tarihlenen bu fotoğrafın aynı zamanda peşinde oldukları Levski'yi yakalamalarına kolaylık sağlaması için Osmanlı zaptiyelerine dağıtılmış olması muhtemeldir.

19 Şubat 1873 tarihinde idam edilen Levski'nin yakalanmasının ve cezasının infazının kısa bir süre öncesine tarihlendirilen fotoğraf arkasındaki yazı müşahade edildiğinde Osmanlı makamlarının muhtemelen yanlış bir istihbarat neticesinde aranmakta olan maznunun yaşını 35 ya da 36 olması gerekirken yanlışlıkla “yirmi beş ve yirmi altı” halinde yazıldığı düşünülebilir. Ancak Levski'nin Osmanlı mahkemesinde beyan ettiği ifadesinde kimlik tespiti yapılırken kendisine adı, baba adı, mesleği ve doğum yeri ile birlikte yaşı sorulduğunda kendisi de 25 Zilkade 1289 [24 Ocak 1873] tarihinde 26-27 yaşında olduğunu belirtir.²⁷⁶ Levski'nin doğum tarihi kabul edilen yıl ile

²⁷² Bulgar isyan hareketinin yürütülmesinde Vasil Levski'nin yanı sıra Georgi Sava Rakovski, Lyuben Karavelov, Hristo Botev, Georgi Benkovski gibi isimler de bulunsa da ayaklanmanın fikir babası ve ayrılık amacını taşıyan örgütlerin kurulmasında öne çıkan isim Levski olduğu için tez çalışmasında bu ismin eylemleri değerlendirilmektedir.

²⁷³ Jülyen takvime göre 6 Temmuz 1837 şeklinde verilen doğum tarihi günümüzde kullanılmakta olan Gregoryen takvime dönüştürüldüğünde 18 Temmuz 1837 olacaktır. İvan Undjiev, *Vasil Levski: Biyografiya*, Sofya: İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1980, s. 35.

²⁷⁴ MacDermott, *The Apostle of Freedom*, s. 17.

²⁷⁵ “Karlova kasabalı olup el-ân kasaba-i mezbûrede validesi bulunan Lefski Vasil Diyakon'un resmidir[.] Merhumun bıyığının altında ve üst çenesinde olan bir diş dışarı doğru olduğundan dudağı kalkıkça ve sarı bıyıklı orta boylu ve mâ'î gözlü yirmi beş ve yirmi altı yaşında olduğu...” BOA, A.} MKT. UM. 1241/11. Söz konusu fotoğraf ve arkasındaki yazı için bkz. Ek VIII.

²⁷⁶ OAK 268/68, Dok. 71, no. 1.

arşiv belgelerinin işaret ettiği bilgi on yıllık bir farkı ortaya koymaktadır. Bulgarca literatürde Levski'nin doğduğu yıl konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır. Yalnızca Levski hakkında en kapsamlı biyografilerden birini kaleme almış olan İvan Unciev, Levski'nin çağdaşları da dahil olmak üzere, biyografisini hazırlayan yazarların eserlerini inceleyerek söz konusu tarihin Jülyen takvime göre 26 Haziran mı yoksa 6 Temmuz mu olduğu meselesini tartışmaktadır.²⁷⁷ Bu meseleye kolaylıkla cevap bulmak mümkün değilse de yine de sorunun sorulması gereklidir.

Karlova'da eğitimine başlayan Vasil, babasını kaybetmesi üzerine aynı zamanda bir ruhban olan dayısı Hacı Vasili'nin himayesine girmişti. Vasil'in kilisede yetişmesini ve yine kilisede görev yapmasını isteyen dayısı, sesi güzel olan Vasil'in dönemin tanınmış kilise mugannilerinden Rayno Popoviç'ten ders almasını sağlar.²⁷⁸ 1855 yılında Hacı Vasili, Hilendar Manastırı'ndan gelen talimat üzerine Eski Zağra'ya gider. Eğitimine bu şehirdeki kilisede devam eden Vasil, 1858'de Sopot'taki Aziz Spas [Свети Спас] Manastırı'nda ruhbanlığa adım atarak *diyakon*²⁷⁹ unvanını kazanır ve Diyakon İgnatij ismiyle vazifesine başlar.²⁸⁰ Sonrasında ruhbanlık görevine devam etmese de bu unvanı yaşamının sonuna dek bir mahlas gibi kullanacaktı.

2.3.1 Vasil Levski'nin İhtilâl ve İsyan Faaliyetleri

Levski, 1862'de Georgi Sava Rakovski'nin ihtilâl ve millî bağımsızlık fikirlerinin etkisiyle Belgrad'a gider. Burada 1 Eylül 1860 tarihinden beri *Dunavski Lebed* [Tuna Kuğusu/Дунавски Лебед] gazetesini yayımlamakta olan Rakovski, Vasil'in Belgrad'a ulaştığı tarihte Birinci Bulgar Lejyonu'nu²⁸¹ [Първа Българска Легия – Pırva Bılgarska Legiya] teşkil etmekteydi. Lejyon'un amacı Sırbistan ve Osmanlı Devleti arasında çıkması muhtemel bir savaşta Bulgaristan topraklarına girerek Bulgar ahalinin isyan etmesini sağlamaktı. Rakovski'nin Belgrad'dan yaptığı çağrıya Vasil Levski'nin yanı sıra

²⁷⁷ İvan Undjiev, *Vasil Levski: Biyografiya*, Sofya: İzdatelstvo na Bılgarskata Akademiya na Naukite, 1993.

²⁷⁸ MacDermott, *The Apostle of Freedom*, s. 34-35.

²⁷⁹ Diyakon, Türkçe'de *diyakos* olarak da kullanılır. Hristiyanlık'taki üç büyük din adamı hiyerarşinin piskoposluk ve rahiplikten sonra gelen en alt aşamasıdır. Diyakoslar kilisede *sakramentleri* idare etmek dışındaki genel işleri görürler ve rahiplerin yardımcısı pozisyonundadırlar (Mehmet Aydın, "Hristiyanlık," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1998, XVII, 352).

²⁸⁰ MacDermott, *The Apostle of Freedom*, s. 40.

²⁸¹ Çalışmada, Balkanlarda 19. yüzyılda ortaya çıkan ve hızla yayılan millî bağımsızlık ideali ile hareket eden isyancı örgütlerin isimlerini mevcut literatürde yerleşmiş hâllerıyla kullanılacaktır.

Bulgaristan ihtilâl hareketinde ön planda yer alacak ve birçoğu o sırada Romanya’da sürgünde bulunan Stefan Karaca, Vasil Drumev, Dimitır Obști [Nikolov] ve Matey Preobrajenski gibi isimler karşılık verirler ve yaklaşık 600 kişiyle birlikte Birinci Bulgar Lejyonu’nu oluştururlar. Osmanlı askerî birliklerinin Belgrad Kalesi’nde bulunmasına karşı başlatılan isyanın, yani Belgrad Hadisesi’nin Osmanlı kuvvetlerince bastırılması üzerine örgüt Sırp hükümetinin desteğini de kaybeden lejyon dağıtılır ve üyeleri 21 Eylül 1862’de sınır dışı edilirler.²⁸²

Lejyon’un dağılmasının ardından kısa bir süre Eflak topraklarına geçen Vasil Levski, Karlova’ya geri döner.²⁸³ Ancak dayısı Hacı Vasil’in ihbarı üzerine Osmanlı makamlarınca Filibe’de tutuklanarak hapsedilir. Mahpus kaldığı yaklaşık üç ayın sonunda Dr. Raško Petrov ile Rusya’nın Filibe’deki konsolos vekili Nayden Gerov’un aracılığıyla serbest bırakılır.²⁸⁴ Hapisten çıkan Levski önce 1864 senesinin Paskalyası’nda dinî görevini terk eder. Mayıs 1864’ten Mart 1866’ya değin Karlova yakınlarındaki Voynyagovo’da öğretmenlik ve mugannîlik yapar.²⁸⁵ Öğretmenlik yaptığı esnada baskı altında oldukları iddiasındaki Bulgar ahaliyi himaye eder ve yerel komiteler oluşturur. Bulgar ahali arasındaki faaliyetlerinin hem yerel güç sahipleri olan *çorbacıları* hem de mahalli idarecileri rahatsız etmesi üzerine kuzeydoğuya yani Dobruca bölgesine gider. 1866 senesi bahar aylarından 1867 baharına değin Tulça yakınlarındaki Eniköy/Yeniköy ve Kongas’ta [bugün Romanya sınırlarında bulunan Mihail Kogălniceanu ilçesi] öğretmenlik yapacaktı.²⁸⁶

Gittiği yeni yerlerde de komitacılık faaliyetlerine başlayan Levski, o sıralarda Yaş’ta bulunan Rakovski’yi 1866 yılı Kasım ayında ziyaret eder. Tuna nehrinin ötesinde Bulgaristan haricinde ihtilâl planları yapan ve Eflak’taki Bulgar topluluğunu Osmanlı idaresine karşı isyana teşvik etmeye çalışan Panayot Hitov (1830-1918) ve Filip Totyu (1830-1907) faaliyet yürütmekteydi. Levski, “isim babası” Rakovski’nin referansı ve yönlendirmesiyle Hitov’un çetesinde “alemdarlık” vazifesini üstlenir.²⁸⁷ Bölgedeki tüm çetelerin reisi olan Hitov’un önderlik ettiği çete 28 Nisan 1867 gününün gecesinde

²⁸² MacDermott, *The Apostle of Freedom*, s. 74-77.

²⁸³ Zahari Stoyanov, *Vasil Levski Dyakonit: Çerti on jivota mu*, Filibe: İzdatelska kıışta “Hermes”, 2017, s. 61-62.

²⁸⁴ Undjiev, *Vasil Levski*, s. 58-59.

²⁸⁵ Undjiev, *Vasil Levski*, s. 60-62.

²⁸⁶ Stoyanov, *Vasil Levski Dyakonit*, s. 82-83.

²⁸⁷ Undjiev, *Vasil Levski*, s. 74.

Tutrakan'dan Tuna nehrini aşarak Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda bulunan Deliorman bölgesine geçmek istemişse de Osmanlı birlikleriyle giriştikleri birkaç ay süren müsademeler neticesinde Sırbistan'a çekilmek durumunda kalmış²⁸⁸; Levski de Panayot Hitov ile birlikte Belgrad'a gitmişti.²⁸⁹

Sırbistan'ın merkezine geçen mağlup çete üyeleri Sırp hükümetinin desteği ve göz yumması neticesinde İkinci Bulgar Lejyonu'nu oluşturmuşlardı. Hastalığı nedeniyle bir süreliğine lejyonun faaliyetlerine katılamayan Levski, bu süre içinde eylemlerini yetersiz bularak Nisan ayında lejyondan ayrılmıştı. Mayıs-Haziran 1868'de bugün Romanya sınırlarında bulunan Turnu Măgurele'ye gider ve yeni bir komite teşkil etmeye çalışır. Aynı yılın Haziran ve Temmuz aylarında Bükreş'te Hacı Dimitir ile buluşur. Romanya'dan geri döndüğünde ise Sırbistan üzerinden Bulgaristan'a geçmeye çalışırken Zayçar/Zayeçar'da yakalanarak bir müddet tutuklu kalır.²⁹⁰ Tutukluluğunun ardından 1868 senesi kışında Bulgaristan ihtilâl hareketinin bir diğer sembol ismi Hristo Botev ile tanışır ve Bükreş'te birlikte çalışır.²⁹¹

Ülke dışında sürgün hayatı sürdürerek gerçekleştirilen eylemlerin “ihtilâl” faydası olmadığına karar veren Levski, Bulgaristan'daki belli başlı kasaba ve şehirleri dolaşarak ahaliye ve özellikle köylülere isyan fikrini aşılamaaya çalışır. 1869 yılının Mayıs ayında Bükreş'e giderek ve burada Lyuben Karavelov'la²⁹² birlikte çalışarak Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi'ni²⁹³ [*Български Революционен Централен Комитет – Bilgarski Revolyutsionen Tsentralen Komitet*]²⁹⁴ kurar. Bulgaristan içinde aktif bir örgüt hayalini ve planını gerçekleştirmek üzere 1870 senesi Mayıs ayında Bükreş'ten ayrılır.²⁹⁵ Bulgaristan'a geldiğinde Lofça (Loveç) merkez olmak üzere Dahilî İhtilâl Örgütü'nü (*Вътрешна Революционна Организация – Vıtreşna Revolyutsionna Organizatsiya*) kurar. Örgütün lideri Vasil Levski olmakla birlikte Birinci Bulgar Lejyonu'nda da beraber

²⁸⁸ Panayot Hitov'un çetesinin hareketlerini gösteren harita için bkz. Harita II.

²⁸⁹ Undjiev, *Vasil Levski*, s. 75-80.

²⁹⁰ Crampton, *Bulgaria*, s. 89; Undjiev, *Vasil Levski*, s. 99.

²⁹¹ Undjiev, *Vasil Levski*, s. 109.

²⁹² Lyuben Karavelov (1834-1879), Bulgar komitacıları arasında eylemciliğinin yanı sıra düşünceleri ve organizasyon becerileri ile de öne çıkmış bir isimdir. Bulgarların “siyasî özgürlük” talepleri ile ulus olma fikri arasında bağlantı kuran bir makalesi için bkz. Ek V.

²⁹³ BOA, HR. MKT, 630/96.

²⁹⁴ Komitenin nizamname ve tedbirname metinleri için bkz. Ek VI.

²⁹⁵ Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 257.

olduğu Matey Preobrajenski ve Dimitır Obşti [Nikolov] ile Angel Kınçev de örgüt yönetiminde söz sahibiydi.

Levski'nin Bulgar ihtilâl hareketine yaptığı en dikkat çekici katkılardan biri de isyancı komitaları birleştirme girişiminde görülmektedir. Zira, Levski Bulgaristan dışında Sırbistan ve Eflak'ta bir göçmen politik grubu halinde örgütlenmiş olan hareketi Bulgaristan sınırları içine çekmiş ve Bulgaristan'da bir gizli ihtilâl komiteleri ağı teşkil etmişti. Böylelikle hem ihtilâlin bir hizmetkârı hem de organizatörü olarak adlandırılmıştı.²⁹⁶ Yaklaşık 1.000 kişiden oluşan örgütte ağırlığı *intelligentsia* ve tüccarlar teşkil etmekteydi.²⁹⁷ Dahilî İhtilâl Örgütü'nün amacı Levski'nin fikirleri doğrultusunda demokratik, farklı etnik ve dinî grupların eşit haklara sahip olacakları “hür ve saf” sıfatlarını haiz bir cumhuriyet idaresi tesis etmektir.²⁹⁸

2.3.2 Vasil Levski'nin Yakalanması ve İdamı

Levski ve arkadaşları bu doğrultuda eylemlerini sürdürür ve örgütlenme çalışmalarına devam ederken tarihin akışını değiştirecek bir hadise meydana gelir. Levski'nin haberi ve izni olmaksızın 22 Eylül 1872 günü Dimitır Obşti [Nikolov] ve beraberindeki grup Sofya ile Orhaniye [günümüzde Botevgrad] arasındaki Arabakonak geçidinde bir Osmanlı postasını soyarlar.²⁹⁹ Kısa sürede yakalanan komitacılar yapılan sorgularında suçlarını itiraf eder ve örgütün yöneticisi, şiddet ve soygun eylemlerinin “fikir babası” olarak Vasil Levski'nin adını verirler.³⁰⁰ Tehlikede olduğunu düşünen Levski, Lyuben Karavelov'la görüşmek amacıyla Bükreş'e gitmek üzere yola çıkar.³⁰¹ 26 Aralık 1872 gecesi Lofça'da Kakrina Hanı'nda –yaygın olarak kabul edildiği üzere- Papaz Krıstyū Nikiforov'un ihbarı üzerine yakalanır. Derdest edildikten sonra Sofya'ya gönderilen Levski yapılan mahkeme neticesinde “saltanat-ı seniyyeyi cebir ve şiddet yoluyla yıkmak” amacıyla eylemlerde

²⁹⁶ Roumen Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival*, Budapeşte & New York: Central European University Press, 2004, s. 181. Bağımsızlık hedefiyle eylemlerde bulunan Bulgar ihtilâl hareketini Rusya destekli “Panslavist” bir hareket olarak değerlendiren bir çalışma için bkz. Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, s. 80-124.

²⁹⁷ Crampton, *Bulgaria*, s. 89.

²⁹⁸ Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 257.

²⁹⁹ Undjiev, *Vasil Levski*, s. 278.

³⁰⁰ Dimitır Obşti [Nikolov] ve yoldaşlarının sorguları için bkz. *Vasil Levski i negovite spodvijnitsi pred Turskiya sid*, Sofya: Narodna Biblioteka Kiril i Metodiy, 2012, s. 19-92.

³⁰¹ Stoyanov, *Vasil Levski Dyakonit*, s. 140.

bulunmasından ve yakalanmamak için bulunduğu handaki hizmetçiyi öldürmesinden dolayı idam cezasına çarptırılır.³⁰² Jülyen takvime göre 6, Gregoryen takvime göre ise 19 Şubat 1873 günü Sofya’da cezası infaz edilmişti.³⁰³

Vasil Levski’nin idamından sonra fikirleri ve idealleri, yaşatılmaya ve Bulgaristan ihtilâl hareketine ilham kaynağı oluşturmaya devam eder. Bulgaristan’ın bağımsızlığını kazanması için yapılan mücadelede 1876 Nisan Ayaklanması önemli bir dönüm noktasıdır. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin isyanı bastırmasının ardından meydana gelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti’nin Bulgaristan topraklarında yaklaşık beş asırdan beri sürdürdüğü hakimiyetine son verecek olan gelişmeleri tetikleyecekti.

2.3.3 Vasil Levski’nin İfade Metni³⁰⁴

Levski’nin işlediği ve dahli olduğu ahaliyi isyana teşvik etmek, bu amaçla yayınlar yapmak, hane basmak ve cinayet işlemek gibi suçlar nedeniyle çıkarıldığı mahkemede verdiği ifadesinin metninin Türkçe olarak yayımlanmasının tarihçilik bakımından önemi birkaç noktadan ileri gelmektedir. İlk ve belki de en önemli husus devlete karşı isyan ve cinayet gibi ağır suçlardan yargılanan bir zanlının hukukun en temel ilkelerinden birisi olan adil yargılanma hakkına riayet edilerek mahkemeye çıkarılması ve kendisine kanunsuz ve hukuksuz bir muamelede bulunulmamasıdır.

Levski, 17-21 Zilkade 1289 [16-20 Ocak 1873] tarihleri arasında devam eden mahkemesi süresince Bulgar isyancı komitalarının iç işleyişlerine, örgütlenme ve aralarındaki haberleşme yöntemlerine ilişkin kendi ağzından yani birincil kaynaktan bilgiler aktarır. Misal vermek gerekirse, Levski’ye göre Bulgar ahalinin devlete karşı isyan etmesinin sebeplerinden biri, vergilerin yüksek olmasıdır.³⁰⁵ Örgüte mensup olan komitacıların Bulgaristan coğrafyasında ya da Tuna Nehri’nin kuzeyinde, Osmanlı zaptiyelerinden kaçarken sığındıkları Bükreş ve Yergöğü gibi mahallerde birbirleriyle bağlantı kurduklarını, kendilerine yardımcı olan kişilerin isimlerini ve faaliyetlerini de gene bu ifade metninden ayrıntılı bir şekilde tespit edebilmek mümkündür.³⁰⁶

³⁰² BOA İ. MTZ (04) 5/123. Konuya ilişkin telgraf metinleri için bkz. Ek X.

³⁰³ İvan Undjiev, *Vasil Levski: Biyografiya*, Sofya: İzdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, 2007, s. 484.

³⁰⁴ Bu başlıktaki bilgiler şu makaleden aktarılmıştır: Yolcu, “Bulgar Fesad Komitesi Reisi’,” s. 15-63. Bkz. Ek IX.

³⁰⁵ OAK 268/68, Dok. 71, no. 1.

³⁰⁶ OAK 268/68, Dok. 71, no. 1-2.

İsyancı komitacıların gizlenmek maksadıyla maske takarak yüzlerini saklamak ya da sahte isimler adına hazırlanan sahte pasaportlar ve mürur tezkereleriyle seyahat etmeye çalışmak gibi literatürde pek fazla dikkat edilmeyen detayları komitenin liderinin itirafıyla öğrenmek mümkün olmaktadır.

İfadesi sırasında Vasil Levski'ye doğrudan doğruya eylemleri ve işlediği cürümlere dair sualler sorulmuştu. Levski bazı sorular karşısında suçunu inkâr etmeye çalışmış olsa da ortaya konulan deliller yahut duruşmaya çıkartılan tanıkların şahitlikleri karşısında suçlarını ve eylemlerini itiraf etmek durumunda kalır. Levski'nin yakalanması ve tutuklanmasıyla neticelenen Arabakonak'taki soygun hadisesinden bahsederken bu olaydan sonra yapılanları "haydutluk" olarak nitelendirir. Hatta şayet yakalanmamış olsa İstanbul'a giderek gerçekleşen hırsızlık ve diğer şiddet eylemlerini itiraf etmek istediğini ve işlediği cinayet sonucunda yakalanması nedeniyle bu tasarısını gerçekleştiremediğini belirtir.³⁰⁷

Bu itiraflar sırasında aynı zamanda Levski'nin komite içindeki etkinliği ve önemi de ortaya çıkmaktadır. Zira örgüt üyelerinin kendi aralarındaki yazışmalarında veya merkezden kendilerine gelen talimatlarda altında Levski'nin imzası yahut mührü bulunmayan mektupları dikkate almadıkları ifade edilmektedir.³⁰⁸

Levski'nin lideri olduğu komitenin Bulgar ahaliden topladığı paralarla isyanda kullanılmak üzere silah satın aldığı ve örgüte dahil olan isyancıların hangi şehirlerde bulundukları, nerelerde faaliyet gösterdikleri ve hangi çetelerin hangi takma isimleri kullandıkları da ifade metninden detaylı bir şekilde öğrenilmektedir.³⁰⁹

İfade metninden elde edilen bir diğer önemli bilgi ise komitelere katılan bazı köylülerin bu kararı kendi özgür iradeleri ile vermediklerini, tam aksine kendilerine yöneltilen tehditler karşısında ihtilâl ve isyan faaliyetlerine katıldıklarını belirtmeleridir.³¹⁰

³⁰⁷ OAK 268/68, Dok. 71, no. 5-6.

³⁰⁸ Fakat Bükreş'te bir adam bu iş için geziyor ve fena işte bulunuyor "Levski'nin imzası olmadıkça kabul olunmasın" diye mektup yazıldı (OAK 268/68, Dok. 71, no. 2).

³⁰⁹ OAK 268/68, Dok. 71, no. 10.

³¹⁰ OAK 268/68, Dok. 71, no. 10.

Levski'ye bağılı örgütün farklı zamanlarda ve değışik mahallerde işledikleri cinayetler ve gerçekleştirdikleri soygunlar ile Levski'nin bizzat kendisinin bir çocuğı öldürmesinin itirafı da duruşmada kaydedilen ifade metninde yer almaktadır.³¹¹

Metinde zikredilen bir diğerk önemli husus ise farklı sosyo-ekonomik ve kültürel niteliklere sahip Bulgar ahali ve isyancılar arasında Bulgaristan'da gerçekleştirilmesi planlanan ihtilâl ve isyan teşebbüsünde takip edilecek yönteme ilişkin farklı tasavvurların bulunduğunun itiraf edilmesidir. Buna göre okur-yazar ve belirli bir aşamaya kadar eğitim almış kimseler Bulgaristan'da var olan ve isyanın sebepleri olarak gösterilen olumsuzlukların ahalinin eğitim seviyesinin yükseltmesiyle aşılabileceğini savunurlarken, bilhassa eğitimden mahrum köylüler komitacıların da tahrikleriyle şiddeti tek çözüm yolu olarak görmekteydiler.³¹²

2.4 1870 Öncesinde Çetecilik Faaliyetleri

2.4.1 Gizli Merkezî Bulgar Komitesi

Bükreş'te bir siyasî göçmen organizasyonu mahiyetinde ve 1866 yılı baharında kurulan Gizli Merkezî Bulgar Komitesi [*Таен Централен Български Комитет* / Taen Tsentralen Bilgarski Komitet], Romanya Prensi Alexandru Ioan Cuza'nın (Kuza Bey)³¹³ Şubat 1866'da tahttan indirilmesinin ardından tesis edilen yeni Romen hükümetinin ilk günden itibaren desteğini kazanmıştı. Zira, yeni hükümet Cuza'ya karşı gerçekleştirilen “darbe”ye karşı çıkan Bâbîâlî'nin Osmanlı askerini Romanya topraklarına göndererek müdahale edeceği endişesini taşımaktaydı.³¹⁴ Komitenin reisliğine avukat ve aynı zamanda yayıncı olan İvan Kasabov seçilir. Tuna Nehri istikametine sevk edilen Osmanlı

³¹¹ OAK 268/68, Dok. 71, no. 13, 16-17.

³¹² OAK 268/68, Dok. 71, no. 18.

³¹³ 20 Mart 1820 tarihinde dünyaya gelen Alexandru Ioan Cuza, kendisine “48'li” lakabının takılmasına neden olan 1848 Moldova İhtilâline iştirak etmiştir. Eflak ve Boğdan eyaletlerinin birliğinin savunan Cuza 1859 tarihinde “kayd-ı hayat şartı” ile *de facto* olarak Eflak ve Boğdan (Moldova) prensi unvanını kazanır. Sultan Abdülaziz'in 4 Aralık 1861 tarihli fermanı ile prenslik titri resmi hale gelecektir. Cuza, kendisi de liberal görüşlere sahip olmasına karşın prenslikteki liberal ve muhafazakar ittifakının gerçekleştirdiğı darbe ile 23 Şubat 1866'da tahttan indirilecektir. Darbeci bir grup subay Cuza'nın odasına girmiş ve prene tahttan feragat ettiğini ilan eden ilamı imzalatmışlardır. Cuza'nın ardından “ulusal bütünlüğü” koruyacak, tahta yabancı bir prens bulacak ve anayasal hükümete geçiş sürecini idare edecek geçici bir hükümet kurulur. Geçici hükümet 7 Mayıs 1866 tarihinde Hohenzollern-Sigmaringen hanedanından Karl'ı (1839-1914) ismini Romence kaidelere uygun şekilde değiştirerek I. Carol olarak tahta çıkaracaktır (Keith Hitchins, *A Concise History of Romania*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, s. 104-113; Jelavich, *Balkan Tarihi I*, s. 322).

³¹⁴ Simeon Radev, *Stroitelite na Sivremenna Bulgariya*, Sofya: SkyPrint, 2015, s. 49.

askerleri, Cuza'nın ardından teşekkül etmiş bulunan geçici hükümeti endişeye sevk eder. Bükreş başta olmak üzere prenslikler dahilinde bulunan Bulgar siyasî göçmenleri bir karşı hamle unsuru ve Osmanlı Devleti'ne karşı girişilecek bir savaşta müttefik olarak kullanmak isterler.³¹⁵ Örgütün kuruluşuna imkân veren ve hatta tesisini hızlandıran darbenin hem Balkan hem de Osmanlı tarihinde gayet önemli hadiselerin meydana geleceği 1866 yılının ilk büyük gelişmesi olduğunu söylemek mümkündür. Zira, aynı yılın yaz mevsiminde Prusya, Balkanlardaki Sırp yayılmacılığının karşısında yer alan Avusturya'yı Königrätz Muharebesi'nde mağlup edecek; Girit'te ise Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştıracak isyan başlayacaktı.³¹⁶ Ancak Balkan coğrafyasına tesir edecek siyasî hadiseler Girit İsyanı ve "Alman Birliği"ne yönelik mücadelelerle sınırlı kalmayacaktı. Eylül 1866 tarihinde Sırp-Karadağ ittifakı ve 1867 yazında da Sırp-Yunan ittifakı kurulacaktı. Sırp hükümetinin ittifak arayışındaki son hamle de Romanya hükümeti ile yaptığı antlaşma sonucunda gerçekleşmişti.³¹⁷

Aynı zamanda bağımsız kilise mücadelesinde meydana gelen dikkat çekici hadiselerle birlikte 1867 ve 1868 yılları Gizli Merkezî Bulgar Komitesi'nin liderlik ettiği mühim gelişmelere sahne olmuştu. Bulgaristan'da farklı mahallerde ihtilâlcî hücreler kurmasının yanı sıra, "Bulgar Meselesi"nin ve Bulgar bağımsızlık hareketinin özellikle orta ve batı Avrupa'da geniş yankılar bulmasını sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştu. Ancak, Romanya dahilindeki politik dengelerin değişmesi ve Osmanlı ve Romen hükümetleri arasında Cuza'nın devrilmesini ardından başlayan politik sertleşmenin yerini normalleşme sürecine bırakması ile birlikte Gizli Merkezî Bulgar Komitesi yeni ve daha "reformist" bir pozisyon almaya başlamıştı. Komitenin bu yeni siyasî konumlanmasının bir diğer nedeni de Bulgar komitacıları ve Romen hükümeti arasında daha başlamadan nihayete eren "kutsal koalisyon"un ardından komitenin kendi kaynakları ile mücadeleye devam etmek zorunda kalması olarak görülebilir. Komite küçük ve orta büyüklükteki Bulgar tüccarların maddî desteğini almak durumunda kalmış ve daha büyükçe Romen şehirlerinde şubeler kurmuştu.³¹⁸ Osmanlı Devleti'ne Bulgar tebaasıyla birlikte tesis edeceği Avusturya-Macaristan "Çifte Monarşisi" benzeri bir

³¹⁵ Nikolay Gençev, *Bilgarsko Vizrajane*, Sofya: İztok-Zapad, 2010, s. 366.

³¹⁶ Jelavich, *Balkan Tarihi I*, s. 364.

³¹⁷ Crampton, *Bulgaria*, s. 77.

³¹⁸ Gençev, *Bilgarsko Vizrajane*, s. 366.

model teklif eden memorandum metninin yanı sıra, “Avrupa Karşısında Bulgaristan” başlıklı Bulgarca ve Fransızca basılan ve komitenin taleplerini ilan eden bir risale de neşretmişti.³¹⁹ Taleplerini yayabilmek ve Fransa İmparatoru III. Napolyon’a iletebilmek amacıyla Bükreş’teki Fransız konsolosluğuyla bağlantı kuran ve Osmanlı Devleti dahilinde ve Romanya topraklarında bulunan Leh mültecilerle iletişime geçen komite,³²⁰ taleplerini Rus Çarı II. Aleksandr ile dönemin Prusya kralı I. Wilhelm ve şansölyesi Otto von Bismarck’a iletmmişti.

Komite, 1867 yılı Ekim ayında *Narodnost* [Milliyet] başlığını taşıyan bir gazete neşretmeye başlamıştı. 21 Ekim 1867-6 Temmuz 1869 tarihleri arasında iki yıl yayımlanan gazetenin editörleri komitenin lideri pozisyonunda bulunan İvan Kasabov ile birlikte İvan Bogorov ve İvan Grudov’dur.³²¹ Gizli Merkezî Bulgar Komitesi’nin 13 maddelik tüzüğü yine aynı gazetenin 11. nüshasında neşredilmişti.³²²

Komite, talep ve tekliflerinin hem Sultan Abdülaziz tarafından reddedilmesi hem de kendilerinden yardım ve destek talebinde bulunulan Avrupalı hükümdarların bu isteklere iltifat etmemeleri üzerine Bulgarları silahlı mücadeleye davet eder. Gizli Merkezî Bulgar Komitesi’nin silaha sarılma çağrısının arka planında Osmanlı Devleti’nin Bulgar tebaanın desteği ile önlenebileceği öngörülen çöküşünün bu red üzerine hızlandırılması ve bir nevi intikam alınması düşüncesi bulunmaktadır.

Daha önce örtülü olarak ihsas ettirilen silahlı mücadele tehdidi artık açıktan açığa dillendirilmeye başlanacak, açığa çıkan silahlı mücadele seçeneği Filip Totyu ve Panayot Hitov liderliğinde teşekkül eden “çete”lerin Tuna nehrini aşarak Bulgaristan coğrafyasına gönderilmesiyle somut hale gelecekti. Bu noktada bilhassa altı çizilmesi gereken husus İstanbul’da bulunan Rus elçisi Graf Nikolay İgnatyev’in Bulgar komitelerinin silahlanmaları ve silahlı mücadeleye yönelmeleri bakımından ortaya koyduğu çabaların filizlenmeye başlamasıydı. Zira bağımsız kilise mücadelesinin başından itibaren düşünülen ve kabul edilmek istenen “Bulgarların şimdiye dek hiçbir surette silaha sarılmadıkları ve gelecekte de sarılmayacakları” görüşünün tam tersine dönecekti.³²³

³¹⁹ Crampton, *Bulgaria*, s. 86.

³²⁰ Gençev, *Bilgarsko Vizrajane*, s. 366.

³²¹ Hristo Hristov ve Nikolay Gençev, *Bilgarsko Vizrajane: Hristomatiya po İstoriya na Bulgariya, Çast II*, Sofya: Nauka i İzkustvo, 1969, s. 332.

³²² Hristov ve Gençev, *Bilgarsko Vizrajane*, s. 332-334.

³²³ Crampton, *Bulgaria*, s. 87.

Silahlı mücadele, Osmanlı Devleti'ni askerî, sosyal, ekonomik ve insanî düzeyde olumsuz manada etkilemenin yanı sıra, Avrupa ve Rus kamuoyunun dikkatini çekerek Osmanlı Devleti aleyhine dönmesine neden olacaktı. Osmanlı Devleti'ni uluslararası güçlerin müdahalesine açık hale getiren bu hedef “Şark Meselesi”nin çözümü yolunda da bir aşama olarak değerlendirilecekti.

2.5 1867 Yılındaki Çetecilik Faaliyetleri

Gizli Merkezî Bulgar Komitesi'nin Sultan Abdülaziz'e hitaben kaleme aldığı memorandumun kabul görmemesi üzerine komite taleplerini silah kullanarak şiddet ve zor yolu ile gerçekleştirmek yolunu seçecektir.

Silahlı mücadele yolunda atılan ilk adım Georgi Rakovski'nin talimatları doğrultusunda Panayot Hitov liderliğinde oluşturulan 30 kişilik çetedir. 28 Nisan 1867 tarihinde günümüzde Silistre şehri sınırları içerisinde bulunan Tutrakan'dan Bulgaristan'a geçen Hitov'un çetesi Bulgar Hayırsever Cemiyeti tarafından teçhiz edilmişti. Panayot Hitov'un planı İslimye [Sliven] balkanında kendisini beklemekte olan Filip Totyu ile birleşerek tüm ülkeye yayılacak bir ayaklanmayı organize etmektir. Nitekim henüz tüm ülkeyi kapsayacak bir isyanın şartlarının oluşmadığına karar verilmesi üzerine Hitov ve çetesi Sırbistan istikametinde batıya doğru hareket ederek 13 Mayıs tarihinde Kotlen balkanına varır, 28 Mayıs'ta ise İslimye'de kamp kurar.³²⁴ 19 Temmuz'da ise Zlatişi balkanı bölgesinde Filip Totyu'nun çetesinin bakiyesi olan gönüllülerle birleşir. 21 Temmuz'da Osmanlı birlikleriyle yapılan çarpışmalardan sonra Hitov ve beraberindekiler 4 Ağustos tarihinde Osmanlı-Sırp sınırından geçerek Sırbistan'a kaçar.³²⁵

Gizli Merkezî Bulgar Komitesi'nin teşviki ve desteği ile kurulan bir diğer çete Filip Totyu'nun liderliğindeydi. Totyu'nun idare ettiği çete bir yıl önce yine Tuna'nın kuzeyinden Bulgaristan'a geçmişti. Tıpkı Hitov'un çetesinde olduğu gibi Totyu'nun çetesinin planı da Rakovski tarafından hazırlanmıştı. Rakovski'nin planı doğrultusunda harekete geçen ve yaklaşık 25 komitacıdan oluşan Totyu çetesi³²⁶ 17 Mayıs 1867

³²⁴ Katsunov ve diğer., *İstoriya na Bulgariya v dati*, s. 259.

³²⁵ Katsunov ve diğer., *İstoriya na Bulgariya v dati*, s. 260.

³²⁶ Filip Totyu'nun çetesinin mevcudu farklı kaynaklarda farklı sayılarla ifade edilir. Bilâl N. Şimşir, Bulgar kaynaklarına dayandığı referansında çetenin 30 kişiden müteşkil olduğunu belirtmektedir (*Rumeli'den*

tarihinde Aziz Spas Günü'nde [Spasovden]³²⁷ Zıştovi [Sviştov] sahilinde karaya çıkmıştı. Totyu ve beraberindekiler Kocabalkan istikametinde ilerlerken Osmanlı birlikleri tarafından fark edilirler. Günümüzde Gabrova'ya bağlı Sevlievo [Selvi] kasabası yakınlarındaki Vırbovka köyü civarında yaşanan çatışmalar neticesinde çetenin birçok mensubu hayatını kaybeder. 19 Temmuz'da Hitov çetesi ile birleştiklerinde Totyu'nun yanında yalnızca dört gönüllü milis kalmıştı.³²⁸ Silahlı mücadele kabiliyeti kalmayan Totyu çetesi Hitov ve beraberindekilerle beraber Sırbistan topraklarına geçmişlerdi. Filip Totyu'nun çetesinin yenilgisinin ve Sırbistan'a geçişinin ardından Jelü Çernev isimli komitacı kalan milisleriyle birlikte İslimye balkanından kuzeye yönelerek kendilerini kuşatan zaptiye kordonunu aşmış ve Tuna nehrini geçerek Romanya'ya ulaşmıştı.³²⁹

1867 yılında Bulgaristan'da genel bir ayaklanma tertip etmek amacıyla hareket eden bir diğer çete de Sırbistan'ın Zayçar bölgesinde teşkil edilen ve İvan Kulin ile Sırp ordusunda subay olan Eremita Petrov Bilgarov³³⁰ tarafından yönetilmiş olan birlikti. 2 Temmuz'da Osmanlı-Sırp sınırını aşarak Bulgaristan'a giren çete mensupları Rakovski Manastır'ı istikametinde hareket etmişlerdi.³³¹ Kulin ve Bilgarov'un çetesinin milisleri önce Osmanlı askerleri tarafından etkisiz hale getirilmiş; Sırbistan'a dönmelerinin akabinde Sırp hükümeti tarafından silahlarına el konulmuştu.³³²

Tuna Nehri'nin kuzeyinde, Romanya topraklarında siyasî mülteciler hareketi şeklinde oluşan ve gelişen Bulgar eylemlerinin bir diğer örneği Vasil Gançev Plevneliyata ve Todor Kovaçev Hocata liderliğinde 1867 senesi baharında Turnu Magurele'de kurulur.³³³ Çetenin amacı Turnu Magurele'nin hemen karşı kıyısında bulunan Niğbolu'ya

Türk Göçleri, haz. Şimşir, II, s. LXVI. Ancak bir başka önemli Bulgar kaynağında ise Totyu'nun çetesinin 35 komitacıdan oluştuğu yazılıdır. (Gençev, *Bilgarsko Vizrajane*, s. 371).

³²⁷ Zahariy Stoyanov, *Çetite v Bulgariya*, Filibe: İzdatelska Kışta "Hermes", 2019, s. 15.

³²⁸ Gençev, *Bilgarsko Vizrajane*, s. 371.

³²⁹ Petir Çolov, *Bilgarskite Viorjeni Çeti i Otryadi prez XIX Vek*, Sofya: Akademično İzdatelstvo "Marin Drinov", 2003, s. 85.

³³⁰ Çolov, *Bilgarskite Viorjeni*, s. 79.

³³¹ Katsunov ve diğer., *İstoriya na Bulgariya v dati*, s. 260.

³³² *Rumeli'den Türk Göçleri*, haz. Şimşir, II, s. LXVI.

³³³ Bu noktada vurgulamak isterim ki, Türkiye'de, Bulgar meselesi, Bulgar çete faaliyetleri ve isyanlarına yönelik literatürde Bilâl N. Şimşir'in 1970 yılında *Rumeli'den Türk Göçleri* başlıklı çalışmasının ikinci cildine yazdığı önsöz esas mehz kabul edilmekte ve konuya ilişkin yeni bilgiler, malzemeler tespit ederek bunlardan yararlanmak yerine Şimşir'in, yazıldığı dönemde gayet önemli olan, hatta yer yer günümüzde dahi haiz olduğu önemi muhafaza eden önsöz parçasında belirtilen hususlar tekrar edilmekte ve üzerine yeni bilgiler ilave edilmemektedir. Kovaçev ve Gançev'in voyvoda oldukları ve Çernev'in liderlik ettiği çeteler de 1867 senesinde faaliyet göstermiş ancak Şimşir tarafından zikredilmediği için Türkçe literatürde kendilerine yer bulamamışlardır.

çıkmaq ve oradan Kocabalkan'a ulaşmaktı. Nitekim Filip Totyu çetesinin saldırılarının ertesinde Osmanlı hükümetinin Romanya hükümeti nezdindeki protestosu üzerine Romen makamları Gançev ve Kovaçev çetelerinin faaliyetlerini engellemek yolunda tedbirler almak durumunda kalmış ve çetenin voyvodaları Gançev ve Kovaçev'i Bükreş'in kuzeybatısında yer alan Piteşti kentine götürüp gözetim altına almışlardı.³³⁴

Gizli Merkezî Bulgar Komitesi'nin siyasî taleplerinin kabul edilmemesi üzerine şiddete başvurmak suretiyle bir güç gösterisinde bulunmak amacını taşıyan silahlı çete hareketleri 1867 yılında kazanım elde etmeksizin başarısız olmuş; Bulgaristan sınırları haricinde siyasî mültecilerin organize ettiği ve eyleme koyduğu çete faaliyetleri Bulgaristan'ın yerli Bulgar ahalisi nezdinde herhangi bir şekilde karşılık bulmadan bastırılmıştı. Fransa'nın Filibe konsolosu Auguste Dozon'un (1822-1891) 2 Ağustos 1867 tarihli yazısında da belirttiği üzere "moral durumu ve memleketlerinin arzularını pek bilmeyen mültecilerin tahrik ettiği siyasî haydutluk" kabilinden olan bu çete hareketlerinin toplumsal dayanaktan mahrum olması bakımından başarısızlığa mahkum olduğunu söylemek yerinde olacaktır.³³⁵

2.6 Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi (BRTsK)

Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi, 1860'lı yıllarda Bükreş'te faal olan Bulgar ihtilâlcileri tarafından kurulmuş, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir siyasal varlık haline gelmesini hedefleyen bir örgüttü. 1869 senesinde faaliyetlerine başlayan örgüt silahlı mücadele yürüterek Bulgaristan coğrafyasını özgürleştirmek iddiasıyla eylemlerde bulunmuştu. Zira, 1868'den sonra Bulgaristan dışından yürütülen çete faaliyetlerinin fayda etmediği fark edilmiş, bunun yerine Bulgaristan coğrafyasında kurulacak komitelerle silahlı mücadele yürütülmesi gerektiği anlaşılmıştı.³³⁶ Bulgar Lejyonlarının ve Rakovski'nin çete eylemleriyle gerçekleştirmeye çalıştığı Bulgar ihtilâlinin başarısızlığa mahkum olduğunun görülmesi üzerine Vasil Levski ve Lyuben Karavelov iyi teşkil edilmiş ve bölgesel kalkışmalardan ziyade kitlesel ve millî nitelikte bir ayaklanma organize etmeyi hedefleyen yeni bir cemiyet kurmayı tasarlamışlardı. Öyle

³³⁴ Çolov, *Bilgarskite Viorjeni Çeti*, s. 79.

³³⁵ *Rumeli'den Türk Göçleri*, haz. Şimşir, II, s. LXVII.

³³⁶ *Rumeli'den Türk Göçleri*, haz. Şimşir, II, s. LXXII.

ki, silahlı mücadele örgütün amaçlarının ilk sırasında ve ilk maddesinde yer almaktaydı.³³⁷ Üstelik silahlı mücadelenin hedefinde yalnızca Osmanlı Devleti'nin memurları ve idarecileri değil, nizamnamenin birinci kısmının 8. maddesinde örgütün amaçlarına muhalefet eden Bulgarlar düşman kabul edilmekteydi.³³⁸ Ancak Bulgar çetecileri silahlı mücadele ile hedefledikleri kazanımları elde edemeyince söylemleri yumuşamış ve padişahıtan “af dileme” yolunu seçmişlerdi:

“Azametlû padişahımız!

Biz ki, Bulgarız. Bulunduğumuz hal-i ye's bu istidanamemizi huzur-i alinize takdime ve elimize silah almaya mecburiyet verdi. Ve bu mecburiyet umum Bulgarların bütün bütün Türk olmasından ve tahammül olunamayacak derecede fenalık görmesinden neşet etti. Padişahımız milletin sadasına kulak veriniz ve dinleyiniz ve silaha sarılmaktan muradımız, sadamızın doğrudan doğruya vasıl-ı sem'-i aliniz olması maksadına mebni olduğunu anlayınız.

Padişahımız, biz elimize silah aldığımızın sebebini beyan için kendi pederimiz gibi huzur-i alinize geliyoruz. Şu hareketimiz sizin nüfuzunuza karşı durmak demek değildir. Yalnız milletin faidesi ve devletin kuvvet ve azametini temin etmek ve aherin taarruz ve müdahalesinden muhafaza eylemek içindir.

Padişahımız, asar ile gösterdiniz ki, Bulgarların faidesi aynu sizin faideniz gibidir ve fiilen isbat ederiz ki Bulgar milletin refah-ı hale ve terakkiyata çalışıyorsunuz. Politika bağından başka bizi bağlayan bir bend ilave ederiz ki bizce kayd-i tabii olsun. Zira siz bizim padişahımız olursanız biz sizi bu sıfattan gördükçe bu hal bize bir kayd-i tabii olur ve bütün milleti size bağlar.”³³⁹

Bu hedefler doğrultusunda kurulan ihtilâl örgütü pratikte iki başlı olarak faaliyet göstermekteydi. Bükreş'teki merkezin başında Karavelov, Bulgaristan topraklarına etkin olan ve esasında ihtilâlin çekirdeğini oluşturacak eylemleri yapan örgütün başında ise Levski bulunmaktaydı.³⁴⁰ Bükreş merkezînin desteğiyle Bulgaristan'ın geneline yayılacak bir devrimci hücreler ağı oluşturmaya çalışan Levski'nin 1872 sonunda tutuklanması ve Şubat 1873'teki idamının ardından örgüt dağılma sürecine girecek; Levski'yi müteakip ihtilâl cemiyetinin liderliğine seçilen Atanas Uzunov çözülmeye

³³⁷ BOA A.} MKT. MHM 442/41 lef 1.

³³⁸ BOA A.} MKT. MHM 442/41 lef 1.

³³⁹ OAK 265/48 (ası Bulgarların padişaha hitaben kaleme aldıkları mektubun tam metni “Ekler” kısmında yer almaktadır, bkz. Ek XIX).

³⁴⁰ Komite silahlı eylemlerinin yanı sıra Bulgar halkının desteğini elde etmek amacıyla çeşitli propaganda metinleri hazırlayıp Bulgaristan'da dağıtmıştır. Bu metinlerden bir örnek için bkz. Ek VII.

başlayan örgütü toparlamaya çalışsa da başarı sağlayamayacaktı. Uzunov'un sonuçsuz kalan çabalarına³⁴¹ bir alternatif olmak üzere Panayot Hitov'un yeniden canlandırmaya çalıştığı *çete* eylemleri ve Sırbistan hükümetinin desteğini alarak Bulgaristan'da bir ayaklanma hazırlama çabaları da başarısızlığa uğrayacaktı.

Ağustos 1874 tarihinde yeniden bir yapılanmaya giden örgütün liderliğini Stefan Stambolov üstlenecek ve romantik-milliyetçi devrimci fikirleri savunan Hristo Botev³⁴² örgütün yönetim kademesinde yer alacaktır. Stambolov liderliğinde organize edilen 1875 yılındaki Eski Zağra Ayaklanması'nın kısa sürede bastırılması üzerine merkezî ihtilâl komitesi kendisini geriye çekecekti.³⁴³

Merkezî ihtilâl komitesinin ağır bir darbe aldığı başarısızlıkla neticelenen Eski Zağra Ayaklanması'nın ardından Bulgar ihtilâlciler Tuna Nehri'nin kuzeyinde, bugün Romanya topraklarında bulunan Yergöğü kasabasında bir örgüt daha kurarlar. 11-12 Kasım 1875'te toplanan ve 25 Aralık 1875'te sonuçlanan toplantılar neticesinde Yergöğü İhtilâl Komitesi teşkil edilmiştir.³⁴⁴ Yergöğü İhtilâl Komitesi adı verilen örgüt Nisan 1876'da Bulgaristan çapında gerçekleştirilecek bir ayaklanmayı organize etme vazifesini üstlenecekti. Nisan Ayaklanması'nın öne çıkan isimlerinden Panayot Volov, Zahari Stoyanov ve Stoyan Zaimov da Yergöğü komitesinin üyeleri arasında yer almaktaydı.³⁴⁵

Ülke dışında, sürgün hayatı sürdürerek gerçekleştirilen eylemlerin "ihtilâl" faydası olmadığına karar veren Levski, Bulgaristan'daki belli başlı kasaba ve şehirleri dolaşarak ahaliye –özellikle köylülere- isyan fikrini aşılama çabası. 1869 yılının Mayıs ayında Bükreş'e giden Levski, burada Lyuben Karavelov'la birlikte çalışarak Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi'ni [*Български Революционен Централен Комитет*] teşkil eder.³⁴⁶ Bulgaristan içinde aktif bir örgüt hayalini ve planını gerçekleştirmek üzere 1870 senesi Mayıs ayında Bükreş'ten ayrılır.³⁴⁷ Bulgaristan'a geldiğinde Lofça (Loveç) merkez olmak üzere Dahilî İhtilâl Örgütü'nü [*Вътрешна Революционна Организация*] kurar.

³⁴¹ Uzunov da "fesad" faaliyetleri nedeniyle tutuklanacak, sürgün cezasına çarptırılacak ve cezasını çekmek üzere Diyarbakır'a gönderilmişti (A.MKT.MHM, 472/26).

³⁴² Hristo Botev de çetecilik eylemlerinin yanı sıra, isyan ve ulusal bağımsızlık konusunda metinler ve şiirler kaleme almıştı. Bulgarların ulusal bağımsızlıklarını elde etmeleri uğrunda savaşmaları gerektiği hakkındaki bir yazısı için bkz. Ek XII.

³⁴³ Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, s. 226.

³⁴⁴ Konstantin Kosev, Nikolay Jecev ve Doyno Doynov, *Aprilskoto vistanie v sıdbata na bulgarskiya narod*, Sofya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2001, s. 58.

³⁴⁵ *Sabah*, nr. 161, 18 Ağustos 1876 Çarşamba, s. 1.

³⁴⁶ Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi*, s. 193.

³⁴⁷ Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 257.

Levski'nin Bulgar devrimci hareketine en önemli katkılarından birisi de bu girişimde görülmektedir. Zira, Levski Bulgaristan dışında Sırbistan ve Eflak'ta bir göçmen politik grubu halinde örgütlenmiş olan devrimci hareketi Bulgaristan sınırları içine çekmiş ve Bulgaristan'da gizli ihtilâl komiteleri ağı teşkil etmişti. Böylelikle hem ihtilâlin bir hizmetkârı hem de organizatörü olarak adlandırılmıştı.³⁴⁸ Yaklaşık 1.000 kişiden oluşan örgütte ağırlığı *intelligentsia* ve tüccarlar teşkil etmekteydi.³⁴⁹

Dahilî İhtilâl Örgütü'nün amacı Levski'nin fikirleri doğrultusunda demokratik, farklı etnik ve dinî grupların eşit haklara sahip olacakları “hür ve saf” [Свобода и Чиста] sıfatlarını haiz bir cumhuriyet idaresi tesis etmektir.³⁵⁰

1875 yılına gelindiğinde başlangıçta çok önem verilmeyen bir hadise Balkanlarda uzun zamandan beri küllenmiş isyan ateşinin yeniden ve çok kuvvetli şekilde yanmaya başlamasına sebep olacak bir kıvılcım işlevi görecek. Öyle ki, 1875 senesi yaz mevsiminde Hersek'te başlayan isyan sırasıyla 1875'teki başarısız isyan teşebbüslerini, yine Bulgaristan'da 1876 Nisan Ayaklanması'nı, aynı yıl başlayacak Osmanlı-Sırp-Karadağ savaşlarını ve nihayet 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin tetikleyecekti.³⁵¹

2.7 1875 Hersek İsyanı

1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından 1850 yılından itibaren Bosna eyaletinde Tanzimat reformlarının uygulanması kararlaştırılmıştı. Ancak bu bölge asırlardan beri merkezin aldığı kararlara, reform tasarılarının uygulanmasına muhalif bir tavır takınmıştı. Eyalette bulunan güçlü âyanlar İstanbul'dan gelen hükümeti merkezileştirme ve eyaletteki topraklar üzerinde otoritesini doğrudan gösterme teşebbüslerine karşı şiddetle karşı koymaya çalışmışlardı. Sultan Abdülmecid, merkezden gelen reformlara rıza göstermeyen âyanlara karşı Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Lütfi Paşa'yı Bosna eyaletinde Tanzimat ilkelerinin kabulünü sağlamak üzere emrindeki askerle birlikte Bosna'ya

³⁴⁸ Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans*, s. 181. Bağımsızlık hedefiyle eylemlerde bulunan Bulgar ihtilâl hareketini Rusya destekli “Panslavist” bir hareket olarak değerlendiren bir çalışma için bkz. Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, s. 80-124.

³⁴⁹ Crampton, *Bulgaria*, s. 89.

³⁵⁰ Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 257.

³⁵¹ Balkan Meselesi'nin haşinliğini ve yıkıcılığını tarif etmek için volkan imgesi ile analogi kuranlar Hersek isyanını da volkanın infilak ettiği kratere benzetmektedirler (Mithat Aydın, “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü”, *Belleten*, 254-256 (2005): 917).

göndermişti.³⁵² Hükümet reform planlarını hayata geçirmeye çalışmışsa da bölgede güç kazanmakta olan milliyetçi ve irredentist düşünceler Sırlar arasında yaygınlık kazanmakta ve Sırp milli programı olan *Načertanije*'de yer alan hedeflerden biri olarak Bosna ve Hersek toprakları bölgedeki siyasî mücadelelerin gündemine girmeye başlamaktaydı. Zira bu topraklarda yaşayan Müslüman ahalinin çoğunluğunun da etnik köken itibarıyla Sırp oldukları iddiasını ileri süren yeni Sırp hükümetinin idarecileri gözlerinin bu bölgeye çevirmiş ve Karadağlılar da Sırlara destek vermişlerdi. Bosna ve Hersek topraklarının Sırbistan'a bağlanmasının düşünsel ve toplumsal arka planını oluşturmak, tahkim etmek üzere bölgeye Sırbistan hükümeti adına çalışacak ve örgütler tesis edecek görevliler gönderilmişti.³⁵³

19. yüzyıla gelindiğinde bölgedeki topraklar ağılık ve beylik olmak üzere iki tip çiftlik organizasyonu altında bölünmüştü. Ağılık tipi çiftliklerde köylülerin toprakları kullanabilmek için sahip oldukları haklar 1858 yılında Arazi Kanunnamesi'nin ilanı ile teminat altına alınır.³⁵⁴ Özel mülkiyete sahip topraklarda çalışan köylüler ise bu toprakları ancak sahipleriyle anlaştıkları koşullarda işleyebilmekteydiler. Topraktan elde edilen mahsulün büyük çoğunluğu da toprağın sahibine bırakılmak zorundaydı. Mirî topraklarda ortakçı, kiracı gibi unvanlarla işçi statüsünde çalışan köylüler kendilerine dayatılan ağır iş gücü yükümlülüğünden ve yüksek vergilerden rahatsızdı.³⁵⁵

Temmuz 1875 tarihinde Hersek bölgesinde yer alan Nevesin'deki [Nevesinje] köylüler şehirde çalışanların ve şehirli orta-sınıfın da desteğini alarak artan vergilere karşı tepkilerini kitlesel bir isyan başlatarak göstermişlerdi. Nevesin Hristiyan ahalisinden 160 köylü ağnam resminin ağırlığından ve mültezimlerin kötü muamelelerinden şikâyet ederek Karadağ'a geçmiş, Karadağ Knezi Nikola köylülerin Osmanlı topraklarına geri

³⁵² 1843 yılında Arnavutluk'ta ve 1847 senesinde Kürdistan bölgesinde çıkan isyanlarını bastırmaktaki becerisi ile kendisini ispat eden Ömer Paşa, Bosna'da *Tanzimât-ı Hayriyye* aleyhinde başlayan ayaklanmaları sona erdirmek ve Tanzimat ilkelerinin Bosna Eyaleti'nde de uygulanmasını sağlamak üzere Balkanlardaki bu sınır bölgesinde görevlendirilmiştir (Emine Ak, "Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s. 60).

³⁵³ Jelavich, *Balkan Tarihi I*, s. 380-381.

³⁵⁴ M. Macit Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları 1* (Bahar 2006): 108.

³⁵⁵ Nitekim Arazi Kanunnamesi toprak meselesini kamu hukuku açısından ele almış ve toprakların mülkiyeti konusuyla ilgilenmiştir. Toprakta çalışan işçilerin statüsü ise özel hukuku ilgilendiren bir sorun olarak değerlendirildiğinden 1858 tarihli kanunun konusu dışında bırakılmıştır. Bkz. E. Attila Aytekin, Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 3* (2005): 735.

dönmeleri için İstanbul'daki Rus elçiliği aracılığıyla Bâbîâli'ye başvurmuştu. Fakat, sadrazam Esad Paşa'nın bu talebi kabul etmesi ayaklanmayı körükleyecek bir etken haline gelecekti.³⁵⁶ Ağustos ayına gelindiğinde isyancıların sayısı 10.000'i aşmış ve ayaklanma Nevesin sınırlarını aşarak tüm Hersek bölgesine yayılmıştır. Çok geçmeden Bosna bölgesinde de bir isyan başlayacaktı.

Osmanlı idaresi isyan başladığında ayaklanmayı ilk elde şiddet kullanarak bastırmak yerine bölgeye arabulucular göndermeyi tercih etmişti. Böylelikle ayaklanmaya dahli bulunan Karadağ aleyhine saldırgan bir tavrı olmadığını da göstermeyi amaçlamıştı. Fakat bu tercih Osmanlı hariciyesinin beklediği etkiyi yapmaktan uzak kalmış, yerel bir ölçekte başlayan isyan uluslararası bir mahiyet kazanmıştır.³⁵⁷ Ağustos'ta bazı Karadağlıların da isyana destek vermesiyle meselenin ciddiyeti büyümüş ve Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Avusturya'nın tarafından isyancılara sınır boyunda yaptığı yardımlara son vermesi için İstanbul'daki Avusturya elçiliğine başvurmuştu.³⁵⁸

5 Ağustos'ta Osmanlı hükümeti isyanı sona erdirmek amacıyla genel af ilan ettiğini duyurmuşsa³⁵⁹ da asilere yönelik bu vaat ayaklanmayı sonlandırmada başarısız olmuştu. Nihayet isyanı bastırmak üzere bölgeye askeri müdahalede bulunma kararı alınmış, yine de isyanı silahlı kuvvetler kullanarak bastırmanın en son seçenek olması Hersek'teki Osmanlı memurlarına bildirilmişti.³⁶⁰

Bir yandan isyanın bastırılması amacıyla askerî hazırlıklar yapılırken öte yandan İstanbul'da sonbaharla birlikte bölgedeki tansiyonu düşürmek amacıyla art arda iki ferman ve bir irade neşredilir. 20 Eylül 1875 tarihli ferman doğrudan doğruya Bosna'da meydana gelen isyana yönelik meseleleri havidir. Ferman, bütün halk kitlelerinin özel ve genel manada haklarının sağlanması, bölgeye yönelik özel bir adalet komisyonu kurulması, mahkeme usullerinin hızlandırılması, vergi memurlarının mükelleflerle

³⁵⁶ Zafer Gölen, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", *Balkanlar El Kitabı Cilt I: Tarih* (der.) Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ (Çorum & Ankara: KaraM & Vadi Yayınları, 2006), s. 374-375.

³⁵⁷ Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması'nın Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten* 199 (1987): 205

³⁵⁸ *Affaires Étrangères: Documents Diplomatiques: Affaires d'Orient 1875-1876-1877*, Paris: Imprimerie Nationale, 1877, s. 9-10.

³⁵⁹ Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)," s. 918.

³⁶⁰ David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The First Year*, Hamden, Conn.: Archon Books, 1969, s. 63-64.

ilişkilerinde daha dikkatli olunması ve vergi toplanması esnasında dürüstlükten uzaklaşan memurların cezalandırılması gibi hususları içermekteydi.³⁶¹

Bosna ve Hersek'teki ahalinin durumunu düzeltmek ve böylece isyanı sona erdirmek amacıyla Aralık 1875 tarihinde yalnızca isyan bölgesine değil tüm tebaaya şamil olacak bir ferman çıkartılmıştı. 12 Aralık 1875 tarihli fermana göre, modern çalışma usullerini benimseyen bağımsız mahkemeler kurulacak ve icra makamları ile mahkeme makamları birbirlerinden ayrılacak, ayrıca vergide adil bir toplanma usulü belirlenecek, kolluk kuvvetlerinin vergi toplanması sürecine müdahil olacak ve angarya kaldırılacaktı.³⁶²

Osmanlı hariciyesi isyanın başlangıcında İstanbul'da bulunan diplomatik temsilciler ile yurtdışındaki Osmanlı diplomatik misyonlarını Hersek'te meydana gelen hadiseler hakkında bilgilendirmişti. Bilhassa Hristiyan ahalinin yerleşik olduğu bölgelerde Bâbiâli'nin aldığı ve uygulayacağı tedbirleri zaman geçirmeksizin ilan etmişti. Avrupalı diplomatlara yönelik bu bilgilendirme toplantılarında asilerin taleplerinin dikkate alınacağı ve şiddet kullanmadan imtina edileceği ısrarla vurgulanmıştı.³⁶³

Hersek Ayaklanması şiddetlenip Bosna kesimini de içine alacak şekilde genişlediğinde Viyana, St. Petersburg ve Berlin hükümetleri Osmanlı Devleti ile isyancılar arasında arabuluculuk yapma maksadıyla diplomatik temsilcilerini isyan bölgesine göndermek talebinde bulunurlar. Osmanlı Devleti'nin dahili bir meselesine Avrupalı güçlerin müdahil olmaları hükümeti rahatsız etse de bir vakıa haline gelmiş ve Hariciye Nazırı Safvet Paşa da dengeleyici bir unsur olması niyetiyle İngiltere'yi Bosna ve Hersek ayaklanmasının diplomatik seviyedeki müzakerelerine dahil etmeye çabalamıştı.³⁶⁴

Gerek isyan bölgesindeki ahaliye verilen teminatlara gerekse İstanbul'daki diplomatik temsilcilere Bosna ve Hersek'teki tüm ahalinin asayişinin sağlanacağına yönelik verilen güvencelere rağmen Avrupalı *Büyük Güçlerin* bilhassa da Avusturya-Macaristan'ın müdahalesini önlemek mümkün olamamıştı. 30 Aralık 1875 tarihinde

³⁶¹ Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması," s. 206.

³⁶² Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması," s. 206.

³⁶³ Sinan Kuneralp & Gül Tokay, *Ottoman Diplomatic Documents on the Eastern Question: The Balkan Crisis (1875-1878)*, Cilt 1, İstanbul: The Isis Press, 2013, s. 19-25.

³⁶⁴ Miloš Ković, "The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina The British Perspective" *Balkanica* Sayı 41 (2010): 64.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Hariciye Nazırı Kont Gyula Andr ssy *Büyük G  ler* ile yaptığı ist şarelerin ardından tarihe Andr ssy Notası ismiyle geçecek önerilerini B b  li'ye iletir. Andr ssy Notası'ndaki noktalar mütalaa edildiğinde Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı'nın meseleyi mahalli bir isyan olarak de erlendirdi i, isyancuların siyasi bağımsızlık emellerinin göz ardı edildiği tespiti yapılabilir. Zira  ifte Monarşinin hedefi Bosna ve Hersek Slavlarının bağımsızlığını sağlamak değil, Osmanlı hakimiyetini Habsburg hakimiyeti ile ikame etmektir.³⁶⁵

Osmanlı Devleti, Andr ssy Notası'nın ardında 11 Şubat 1876'da ilan edilen bir irade ile notada işaret edilen meseleleri, son talep hariç olmak üzere, kabul ettiğini açıklamıştı. Osmanlı h k meti Avrupalı g  ler ve isyancılar karşısında soğukkanlı bir tutum takınmaya gayret etmekle birlikte dahili siyasette çalkalanmalar yaşamaktaydı. İsyanın şiddetlenmesi ve Hersek'ten Bosna'ya sıçraması üzerine bölgeye takviye birlikler gönderilmiş, isyana gerektiği sertlikte müdahale etmemekle ve ayaklanmanın yayılmasına göz yummakla itham edilen sadrazam Esad Paşa azledilerek sadaret makamına ikinci defa olarak Mahmud Nedim Paşa getirilmişti.³⁶⁶

1875 yılının yaz mevsiminde önce Hersek bölgesinde, ardından batıya doğru yayılarak Bosna'yı da etkisi altına alan köylü ayaklanması dahili bir mesele olarak ortaya çıkmasına karşın çok kısa bir süre içinde hem bir diplomatik sorun haline gelmiş hem de Osmanlı h k metini sarsacak ve nihayetinde mevcut sadrazamın azledilmesi ile sonuçlanacak bir siyasi kriz do urmuştu. Dahası Temmuz ayında Hersek'te yanan isyan kıvılcımı Bosna ile e  zamanlı olarak daha da doğuya, Bulgaristan'a sıçrayacak ve Bulgar meselesinin silahlı veçhesinin önemli noktalarından birisi olan 1875 Eski Za ra, Şumnu ve Rusçuk ayaklanma teşebbüsleri için Bulgar komitacılarının silaha sarılmalarına neden olacaktı.

2.8 1875 Eski Za ra Ayaklanması

Levski'nin 1873 yılı başında idamından sonra Bulgar ihtilâl hareketi ciddi manada zayıflamış, hem mevcut ihtilâlcilerin tutuklanma korkusuyla gizlenmeleri hem de teşkilatın ortaya çıkartılarak tümden işlevsiz hale getirilmesi endişesi komitelerin

³⁶⁵ Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması," s. 207.

³⁶⁶ BOA, HSD.AFT 3/60.

faaliyetlerini bir müddet durdurmuştu. Bununla birlikte örgüt, maddî gereksinimleri eksik, insan desteği ve lojistik bakımından hazırlıksız bulunmalarına karşın 1875 yılında Eski Zağra’da bir isyan teşebbüsü başlatabilmişti.³⁶⁷

1875 yılı yazında Hersek’te başlayan isyan kısa sürede Bosna bölgesine de sıçrayacak, ayaklanmanın etkileri doğuya, Bulgaristan’a dahi yayılacaktı. Rusya’nın İstanbul’daki elçisi İgnatyev’in de teşvikiyle Bükreş’teki merkez komite Bulgaristan’da yeni bir isyan teşebbüsünü³⁶⁸ kararlaştırmış ve Stefan Stambolov *apostol* unvanı ve organizasyon görevi verilerek Bulgaristan’a gönderilmişti.

Bükreş’teki Bulgar ihtilâlcî kolonisinin ve komitesinin bir anlamda yayın organı olan *Zname* [Bayrak]³⁶⁹ gazetesi Bosna ve Hersek’teki isyanla ilgili haberleri aktarmanın yanı sıra, bu silahlı ayaklanmanın bir benzerini de Bulgaristan’da gerçekleştirmek hedefi doğrultusunda hareket etmekteydi. Bulgar Merkezî İhtilâl Komitesi, Bükreş’te bulunmasına karşın³⁷⁰ lideri Lyuben Karavelov’un organizasyonu ve etkinliği ile İbrail ve İsmail³⁷¹ gibi Bulgar mültecilerinin nüfusça yoğun olduğu şehirlerde de faaliyetlerine hız vermiş ve Tuna’yı aşarak gizlice Bulgaristan’a girecek isyancılar aracılığıyla Bulgaristan’da bir ayaklanma çıkarmak hedefi doğrultusunda çalışmaya başlamıştı. İsyan hazırlığı amacıyla İbrail, İsmail ve Bükreş’te hazırlanan ihtilâl propagandası broşürlerini çeşitli yollarla Tırnova, Eski Zağra³⁷² ve Rusçuk gibi merkezlerdeki temsilcilere ve daha sonra örgütlenme faaliyeti yürütmek üzere köylere göndermişti.³⁷³ İsyan teşebbüsü Eski Zağra merkezli olarak belirlenirse de Kızanlık, Çırpan ve Hasköy gibi Filibe Sancağı’nın önemli kazalarına da yayılır.

12 Ağustos 1875 tarihinde *Zname* gazetesinin redaktörü ve şiirleriyle Bulgar ihtilâlcilerini etkileyen bir şair olan Hristo Botev’in liderliğinde Dimitır Tsenoviç’in Bükreş’teki evinde kaleme alınan bir protokol ile isyan kararı alınır.³⁷⁴ Liderlerin amacı Bulgaristan coğrafyasında mukim Bulgarların da katılımıyla bağımsızlıkla neticelenecek

³⁶⁷ BOA, A.} MKT.MHM. 479/7.

³⁶⁸ BOA, A.} MKT.MHM. 442/41.

³⁶⁹ *Zname* [Zname/Bayrak] gazetesinin ilk sayısı Bükreş’te 8 Aralık 1874 tarihinde neşredilir. Siyasî ve edebî gazete alt başlığıyla çıkan yayının redaktörü Hristo Botyov [Botev]’dir. Toplamda 27 sayı olarak yayımlanmış, 14 Eylül 1875 tarihinde son sayısı çıkmıştır.

³⁷⁰ BOA, A.} MKT.MHM. 442/41.

³⁷¹ BOA, Y.EE. 34/29.

³⁷² BOA, A.} MKT.MHM. 479/28.

³⁷³ BOA, Y.EE. 34/29.

³⁷⁴ Hristov ve Gençev, *Bilgarsko Vızrajane*, s. 430.

bir kitlesel ayaklanma başlatmaktı. Ayaklanmanın başlaması ise şu suretle olacaktı: Panayot Hitov Belgrad'a gidecek, Sırp makamlarınca engellenmezse 500, 1.000, 2.000 ya da daha fazla Bulgar'dan oluşan bir birlik teşkil edip Sırbistan sınırından Bulgaristan'a geçecek; ancak sınırı geçmeden önce Bükreş'teki komiteyi telgrafla haberdar edecekti. Telgraf Botev'in redaktörü olduğu *Zname* gazetesinin adresine gönderilecek ve Hitov'dan gelecek işaret uyarınca merkez komite genel bir ayaklanmanın haberini vermek üzere 4-5 kişiyi görevlendirecekti. Hitov'un telgrafının ardından merkez komite de Eflak topraklarından Bulgaristan'a bir ya da birkaç çete gönderecekti. Şayet Hitov, Belgrad'da herhangi bir engel ile karşılaşırsa derhal Bükreş'e geri dönecek ve Eflak'ta tertip edilen çeteler ile birlikte Bulgaristan'a girecekti.³⁷⁵

Silahlı çetelerin organizasyonunun yanı sıra, komiteye maddî yardım ve Eflak ile Bulgaristan'dan insanî, lojistik destek sağlamak amacıyla Dimitır Tsenoviç, Dragoya Şopov, Dr. Hristo Çobanov, Hristo Botev ve İvan Todorov Drasov'dan müteşekkil beş kişilik bir komite oluşturulur.³⁷⁶ Çetecilere önemli miktarda silah temin edilmesi, Odesa'daki temsilcinin ise Filip Totyu olması, Botev'in Odesa'ya gidip çeteler için 12.000 silah alması kararlaştırılır.³⁷⁷ 1875 isyanının kararlaştırıldığı protokol "Yaşasın Bulgar halkı! Düşmanlara ölüm!" ifadeleriyle son bulmaktaydı.³⁷⁸

Plana göre Bulgaristan'a gönderilen çetelerin temel görevlerinden biri Balkan dağlarını ve dağ geçitlerini kontrol altına almak olacaktı. Amaçlanan hedefe ulaşıldığı takdirde isyancılar batıda Sofya'nın kuzeyindeki Lofça [Loveç] kentinden doğuda İslimye [Sliven] şehrine kadar uzanan bölgede³⁷⁹ bir başka ifade ile bugünkü Bulgaristan coğrafyasının tam orta kısmında³⁸⁰ hakimiyet kuracaklardı.³⁸¹

Hem Bulgaristan'daki çetecilere manevî destek olması hem de Müslüman ahali arasında korku ve panik yaratması gayesiyle İstanbul'un Bulgar komitacıları tarafından kundaklanması planlanır. Planın uygulayıcısı olarak Diyarbakır'da mahkum iken hapisten

³⁷⁵ Hristov ve Gençev, *Bilgarsko Vızrajane*, s. 430.

³⁷⁶ Hristov ve Gençev, *Bilgarsko Vızrajane*, s. 430.

³⁷⁷ *Rumeli'den Türk Göçleri*, haz. Şimşir, II, s. LXXX.

³⁷⁸ Hristov ve Gençev, *Bilgarsko Vızrajane*, s. 431.

³⁷⁹ BOA, A.} MKT.MHM. 478/96.

³⁸⁰ Eski Zağra Ayaklanması'nın meydana geldiği yerleri gösteren harita için bkz. Harita II.

³⁸¹ Konstantin Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, Sofya: Akademichno İzdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2006, s. 158.

kaçarak Bükreş'e ulaşmayı başaran Stoyan Zaimov³⁸² seçilir ve yine o sırada Bükreş'te bulunan Georgi Benkovski'nin de aralarında bulunduğu Bulgar siyasî mülteciler ona yardım etmekle görevlendirilir. İstanbul'da yangın çıkartmanın bir diğer amacı da siyasî ve askerî makamların dikkatini yanlış yönlendirerek Bulgaristan'daki isyan hazırlıklarına hız vermek ve ayaklanma bölgesine asker sevkiyatını mümkün olduğu kadar geciktirmektir.³⁸³ Bulgaristan'daki ordu merkezlerinden asker sevkisinin ise ordunun kullandığı demiryolları ve diğer yollara yönelik olarak yapılacak saldırı ve sabotajlarla engellenmesi tasarlanmıştı.³⁸⁴

Eski Zağra Ayaklanması'nın önderleri Bulgaristan'da vuku bulacak isyanın çok geçmeden komşu devletlerde de yankı bulacağını, Sırbistan ve Romanya'nın Bulgarların yanında yer alarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edeceklerini umut etmişlerdi. Fakat komitacılar, örtülü bir biçimde hem Sırbistan hem de Romanya'daki makamlardan lojistik ve maddî destek görmelerine karşın umdukları resmî harp hali gerçekleşmeyecek ve çeteciler kendi yazgılarıyla baş başa kalacaklardı. Sırbistan'da ayaklanma için yardım arayışında olan Bulgar heyeti Sırbistan hükümetinden sadece 2.000 silah temin edebilmişti.³⁸⁵

Komitacılar aynı zamanda Bulgaristan'daki Müslüman ve Türk nüfusun isyan sırasında destek vermeseler dahi tarafsız kalmalarını sağlamayı amaçlar. Bu amaç doğrultusunda Bulgaristan'daki Türklere ve Müslümanlara hitaben 600 Türkçe ve 600 de Bulgarca bildiri³⁸⁶ hazırlanmıştı.³⁸⁷ Benzer bir şekilde, isyanın karşısında konumlanan Bulgarlar da açıkça cezalandırılmakla tehdit edilmişlerdi.³⁸⁸

Stambolov'un 29 Ağustos'ta İstanbul'dan Eski Zağra'ya gitmesiyle Tırnova, Rusçuk ve Eski Zağra komiteleri vakit geçirmeksizin isyana başlamayı kararlaştırırlar. 23 Ağustos 1875 tarihinde isyan planının belirlendiği *Okrijno pismo* [Окръжно писмо] başlığını taşıyan bir bölgesel talimat metni tamamlanır. İsyanın planı tamamlanırken, öte yandan da Eski Zağra komitesindekiler Mihail Jekov'un evinde toplanarak silah ve

³⁸² Stoyan Zaimov, 1873 yılındaki Hasköy Hadisesi'nin ardından tutuklanarak çıkarıldığı mahkemede sürgün cezasına çarptırılmıştır. Cezasını çekmek üzere Diyarbakır'a gönderilen Zaimov, Aralık 1874'te şehre gelen bir sirk kumpanyasına karışarak firar etmişti (Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri*, s. 120).

³⁸³ Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 158.

³⁸⁴ Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 159.

³⁸⁵ Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 160-161.

³⁸⁶ BOA, HR.SYS. 2940/12.

³⁸⁷ Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 161.

³⁸⁸ *Rumeli'den Türk Göçleri*, haz. Şimşir, II, s. LXXX-LXXXI.

mühimmat hazırlamak, isyan bildirisini çoğaltmak ve ayaklanmanın bir manada sembolik başlangıcı olarak komitacıları elinde Eski Zağra sokaklarında gezdirilecek olan isyan bayrağı dikmekle meşgul olurlar.³⁸⁹

28 Eylül günü Stefan Stambolov'un ve Georgi İkonomov'un liderlik ettiği Eski Zağra Komitesi 1875 isyanına adını verecek ayaklanmayı başlatır.³⁹⁰ Eski Zağra'da uygulanacak plana göre isyancılar 300 kişilik bir milis gücüne ulaşmaları durumunda toplu halde şehre hücum edecek ve hükümet konağını ateşe verip şehrin Türk mahallesine saldıracaklardı. Bu hedefleri gerçekleştirmek üzere Stambolov ve İkonomov liderliğinde, dikkat çekmemek için fes takmış ve çizme giymiş³⁹¹ yaklaşık 20 isyancı Çadır Mogila [Çadırtepe] adındaki mevkide toplanmış ve civar köylerden kendilerine katılacak gönüllüleri beklemeye başlamışlardı. Fakat hiçbir gönüllünün komiteye katılmamasının ardından çete Hainito [Hain Boğaz, günümüzde Gurkovo] istikametini takip ederek Kocabalkan'a doğru çekilmiş ve bu sırada yakalanıp mahkemeye çıkarılmışlardı. Emrindeki milisler birbiri ardına yakalanan Stambolov, önce Tırnova'ya doğru gitmiş, ardından aynı Tuna nehrini aşarak Bükreş'e geçmeyi başarabilmişti.³⁹²

Eski Zağra isyanıyla ilişkili olan mahkûmların sorgusu ve hadisenin araştırılması için Bulgar çorbacılarının da yer aldığı bir komisyon teşkil edilmişti.³⁹³ Ancak merkezden Eski Zağra'ya gelen talimatlarda isyancılara çok sert muamelede bulunmamaları hususunda uyarılmıştı.³⁹⁴ Tutuklananların büyük kısmı sorgularının ardından serbest bırakılmışlardı. Serbest bırakılmayanlar ise birkaç ay sonra Nisan Ayaklanması başladığında idam edilmişlerdi.³⁹⁵

1875 Ekim ayının başında ise Eski Zağra, Kızanlık, Çırpan ve Filibe'den Müslüman ve Bulgar temsilcilerin bulunduğu bir karma soruşturma komisyonu kurulur. Aynı zamanda Filibe Mutasarrıfı Tosun Paşa, Aziz Paşa, Edirne Valisi Hurşid Paşa, Ekim

³⁸⁹ Zahari Stoyanov, *Zapiski po bulgarskite vistaniya*, Sofya: Bılgarski pisatel, 1977, s. 142-143.

³⁹⁰ İsyanın başlamasından evvel Eski Zağra çevresine gözcüler gönderilmiş ve etrafta Osmanlı birliklerinin, Müslüman ve Türk köylülerinin durumları tespit edilmeye çalışılmıştır. 26 Eylül günü komitacıların yanına dönen gözcü Momçev'in müspet raporuna istinaden ayaklanma tarihi kesinleşmiştir (Stoyanov, *Zapiski po bulgarskite vistaniya*, s. 141).

³⁹¹ Stoyanov, komitacılar arasında kimilerinin son derece sabırsız olduğunu, saldırı emri verilmesinin beklemeden feslerini atıp kalpak taktıklarını, çizmelerini çıkartıp çarıklarını giydiklerini belirtir (Stoyanov, *Zapiski po bulgarskite vistaniya*, s. 145).

³⁹² Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 174.

³⁹³ BOA, A.MKT.MHM, 479/20.

³⁹⁴ BOA, A.MKT.MHM, 479/7.

³⁹⁵ Gnkur. ATASE Arşivi A: 7-732, D: 12-DEF-4, F: 103.

ayı sonunda da İstanbul'dan gönderilen Şura-yı Devlet üyeleri Selimi Efendi ile Georgaki Çaloğlu'nun dahil oldukları bir soruşturma heyeti göreve başlar.

Komite tarafından isyana liderlik etmek üzere görevlendirilmiş olan Stambolov ise Tırnova'ya kaçmayı başaracaktı. İsyân teşebbüsünün bastırılmasının ardından yakalanan Kunduracı Kolyu olarak bilinen Nikola Gançev'in ifadesinden de anlaşıldığı üzere Eski Zağra Ayaklanması'nın tertip edenler zanaatçı, küçük esnaf ve öğretmenlerden oluşan bir gruptu. Kendilerine nicel olarak geniş bir destekçi kitlesi sağlayacak olan köylülere ulaşmış ve onları harekete dahil etmiş oldukları söylenemez. Eski Zağra'daki Bulgarların çetecilere umulan desteği vermemesi karşısında milisleri ile şehrin dışındaki dağlarda sığınacak bir yer arayan Stambolov'un söylediği şu sözler komitacılar ve onların "hürriyet kazandırmaya çalıştığı" köylüler ve tüccarlar arasındaki çelişkileri de göstermesi bakımından önemlidir. "Eğer bir halk kendi kendisini özgürleştirmek istemezse zorlayamazsın, değil mi?"³⁹⁶ Stambolov'un kendi kendine öfke ile sorduğu bu soru esasında Eski Zağra Ayaklanması'ndan önceki teşebbüsleri, hatta birkaç ay sonra başlayacak Nisan Ayaklanması'nın da neden başarısız olduğunu, kendilerini Bulgar halkının kurtuluşuna adadıkları iddiasıyla hareket eden komitacıların aslında Bulgar köylüleri ve tüccar sınıfı ile aralarındaki mesafeyi gidermeyi başaramadıklarının ifadesi ve itirafıdır.

2.9 Şumnu İsyanı

İsyancılar tarafından belirlenen hedeflere yaklaşmadan bastırılan Eski Zağra ayaklanmasını müteakiben bir diğer isyan teşebbüsü Rusçuk ve Şumnu merkezlerinde denenmişti. Rusçuk ve Şumnu kentlerinde faaliyet gösterecek komitenin lideri olarak Bükreş merkezince Nikola Obretenov tayin edilir. Rusçuk komitesinden gelen bir haberci 13 Eylül'de Şumnu ayaklanmasının başlayacağı haberini ulaştırmıştı.³⁹⁷ Fakat zaptiyelerin almış oldukları önlemler sayesinde Şumnu komitesi mensupları kolaylıkla ele geçirilmiş ve zaten komite içindeki tartışmalar nedeniyle aksak başlayan bu teşebbüs bastırılmıştı. Şumnu ve civarında 100 kadar çete üyesi ya da destekçisi tutuklanmıştı.

³⁹⁶ Zachary Stoyanoff, *Pages from the Autobiography of a Bulgarian Insurgent*, Londra: Edward Arnold, 1913, s. 58.

³⁹⁷ Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 180.

Tutukluların 34'ü Rusçuk'ta vilayet mahkemesine sevk edilmiş³⁹⁸ ve sanıklardan 8 tanesine ömür boyu hapis cezası verilerek Musul'da hapsedilmelerine karar verilmişti. Musul'daki Bulgar mahkumlar 93 Harbi'nin ardından serbest bırakılacak ve Bulgaristan'a geri döneceklerdi.³⁹⁹

2.10 Rusçuk İsyanı

1875 yılının sonbaharında Eski Zağra'da başlayan isyan teşebbüsleri Eylül ayında, Rusçuk'ta gerçekleştirilmeye çalışılan ayaklanma ile sona erecekti. Komitenin hazırladığı plan uyarınca isyancılar 21 Eylül'de Rusçuk'a bağlı Çervena Voda isimli köyde toplanıp Gorna Oryahovitsa ile Tırnova istikametine güneye ilerleyeceklerdi.⁴⁰⁰ Vırban Yordanov'un liderliğinde 17 kişilik çete, güzergâhlarındaki Bulgar köylerinden kendilerine yeni katılımlar olması ümidiyle yola çıkmış; ancak kimsenin katılmaması üzerine çete çok geçmeden dağılmıştı.⁴⁰¹ Çervena Voda çetesi dağıldıktan ve isyan tehlikesi bastırıldıktan sonra milislerin bir kısmı Obretenov da dahil olmak üzere Romanya'ya kaçmayı başarırlar. Zaptiyeler tarafından yakalanan diğer milisler ise bir süre tutuklu kalıp sorgulandıktan sonra Bâbiâli'nin talimatı üzerine affedilmiş ve serbest bırakılmışlardı.⁴⁰²

1875 yılında Eski Zağra, Şumnu ve Rusçuk'ta teşebbüs edilen ayaklanmaların başarısızlıkla neticelenmesi ve düzenleyicileri nezdinde hayal kırıklığı olarak değerlendirilmesi üzerine Eflak topraklarına kaçmayı başaran çete liderlerinden bazıları Yergöğü'nde Dimitır Gorov'un evinde yeni bir komite kurmuşlardı. Kurulan yeni örgütün ismi Yergöğü Merkezi İhtilâl Komitesi olarak belirlenmişti.⁴⁰³ Komitede Nikola ve Georgi Obretenov kardeşler, Georgi Apostolov, İlarion Dragostinov, İvanço [İvan] Hacıdimitrov, Dimitır Gorov, Stoyan Zaimov, Panayot Volov, Georgi İkonomov, Hristo Karaminkov, Georgi Hlıtov [Benkovski]⁴⁰⁴, Nikola Slavkov ve Georgi Makedonçeto⁴⁰⁵

³⁹⁸ BOA, A.} MKT.MHM. 481/13.

³⁹⁹ Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 182 ve Kr 45/4, l. 131.

⁴⁰⁰ Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 183

⁴⁰¹ Katsunov ve diğer., *İstoriya na Bulgariya v dati*, s. 285.

⁴⁰² Kosev ve diğer., *İstoriya na Aprilskoto Vistanie 1876*, s. 185.

⁴⁰³ Zaimov, *Minaloto*, s. 15-16.

⁴⁰⁴ BOA, Y.PRK.EŞA 1/1.

⁴⁰⁵ Zaimov, *Minaloto*, s. 16 ve Kosev ve diğer., *Aprilskoto vistanie v sıdbata na bulgarskiya narod*, s. 58.

gibi 1876'daki Nisan Ayaklanması'na katılacak ve hatta liderlik edecek isimler de bulunmaktaydı.

1875 yılındaki isyanlar Bulgar Meselesi'nin ve Bulgarların kilise bağımsızlığı mücadelesi yürütürken Müslüman Osmanlılar nezdinde elde ettikleri desteğin de sorgulanmasına ve kaybolmasına sebep vermeye başlamıştı. Öyle ki Müslümanlar, İstanbul'daki Bulgar muhataplarına karşı şu sözleri sarf ediyorlardı:

“Daha ne istiyorsunuz bizden? Rum patrikliğinden ayrılmak istediniz, ayırdık. Bulgarların da memuriyete alınmalarını, askerî mekteplere Bulgar talebe alınmasını istediniz, kabul ettik. Eksarh istediniz, beratla verildi, padişah da tanıdı... Bütün talepleriniz imkânlar dahilinde kabul edildi, ama diyeceksiniz ki memurların ve idarecilerin zulümleri var, suistimalleri ve baskıları var, ne ki bunlardan halis Türkler de mustarip. Ya siz Bulgarlar şimdi ne yapıyorsunuz? Teşekkür ve minnettarlık yerine kara nankörlükle ve düşmanlıkla karşılık veriyorsunuz. İsyân eden bölgelerin yatışmaları için yardım edeceğinize ve destekleyeceğinize, siz yangına körükle gidiyor ve öteki bölgelerde de barışçıl ahaliyi isyancılığa kışkırtıyorsunuz; bu ise bir soyun öteki soya yönelik nefretine ve hınç duymasına yol açıyor ve bu acımasızlık ve cinayetler işte buradan kaynaklanıyor.”⁴⁰⁶

⁴⁰⁶ Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla*, s. 210 ve Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, s. 368.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANNUS HORRIBILIS: OSMANLI DEVLETİ'NİN FELAKETLER

YILI – 1876

Osmanlı tarihinin en sarsıcı ve çalkantılı senelerinden biri olan 1876 yılının şartlarını hazırlayan etmenlerin izlerini 1870'li yılların ilk yarısında, bilhassa bir önceki senede, 1875'te aramak yerinde olacaktı. Osmanlı Devleti'nde 1839'ta ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlayan reformlar, idarî, sosyal ve malî düzenlemeler dönemini, isyanlar, Kırım Harbi gibi çok taraflı ve uzun süreli savaşlar takip edecek, ancak sonrasında devlet, 1870'li yıllara gelindiğinde siyasî ve malî açıdan kriz ve iflas ile karşı karşıya kalacaktı.

1854 yılında Kırım Harbi ile başlayan dış borç alma dönemi, istikrazların katma değer yaratacak yatırımlara dönüştürülememesi nedeniyle 1860'lardan itibaren malî bir kısır döngüye girmiş ve 1870'ler ise art arda krizlere sahne olmuştu. Devletin 1854'te Mısır vilayetinin gelirlerini teminat olarak göstererek almaya başladığı borçlar, yıllar geçtikçe borçlara karşılık gösterilebilecek somut bir varlık kalmayınca dek devam edecekti. Borçlanmanın üzerinden on yıl geçmeden Osmanlı Devleti aldığı borçların faizlerini ödeyebilmek maksadıyla yeniden dış borç almak bir başka deyişle “deyni deyn ile ifa etme”⁴⁰⁷ mecburiyetinde kalmıştı.

1870'te bütün Avrupa'yı etkileyen malî buhran çok geçmeden kritik bir durumda bulunan Osmanlı ekonomisini de etkileyecekti. Çünkü Osmanlı ekonomisinin kendine özgü iç koşulları da söz konusu krizin çok daha ağır hissedilmesine yol açmıştı. 1860'larda alınan borçlar kara ordusu ile donanmanın yenilenmesine harcanmış olsa da sarf edilen meblağlarla çoğunlukla teknolojisi eski gemiler alınmıştı. Yeni sona eren Amerikan İç Savaşı'nın ardından Amerika Birleşik Devletleri'nden satın alınan *Martini-Henry* tüfeklerini bu yılların en avantajlı alış-verişi olarak değerlendirmek mümkündür, ki pratikte bu teçhizat Balkanlardaki ayaklanmaları bastırmakta kullanılacaktı. Fakat özellikle Sultan Abdülaziz'in Avrupa ve Mısır seyahatlerinin ardından başlayan debdebeye yönelik israf harcamaları ve yolsuzluklar devleti malî bakımdan zorlayacak borçları döndürebilmek amacıyla henüz proje ya da inşa aşamasında olan demiryollarının

⁴⁰⁷ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 94.

hayalî gelirleri karşılığında yeni istikraz alınmaya çalışılacaktı. Üstüne üstlük 1873 yılında hem Anadolu’da hem de Rumeli’de iklim şartlarına bağlı olarak yaşanan kuraklık ve ardından gelen kıtlık hem insan hem de maddî gelir kaybına yol açacaktı. Kıtlık nedeniyle yaşanan dar boğazı atlatmak için şartlardan en fazla mustarip olan halka yeni vergiler yüklenmesi devletin sonuçsuz bir kısır döngüye düşmesine sebep olacaktı.

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa 6 Ekim 1875 günü takip eden senelerde Osmanlı Devleti’ni yalnızca malî açıdan değil, siyasî bakımdan da derinden sarsacak olan kararı ilan edecekti. Mahmud Nedim Paşa’nın ikinci sadareti döneminde özellikle Hersek’te meydana gelen isyanın bastırılmasına yönelik yapılan askerî harcamalar maliyeyi zorlamıştı. 1875 bütçesindeki 5 milyon liralık açık ve mevcut borçların 14 milyon lira tutarındaki faiz ödemesi hükümetin hareket alanını daraltmaktaydı.⁴⁰⁸ Bu şartlar altında İstanbul’daki Rusya sefiri İgnatyev’in önerisi ve etkisiyle bir plan hazırlanır. Bu acil durum planına göre “devletin düzenli borçlarının faiz ve ana parası için ödemesi gereken yıllık toplam 14 milyonun yarısı ödenecek, diğer yarısının 5 milyonu ile bütçe açığı kapatılacak ve 2 milyonuyla da ordunun giderleri finanse edilecekti. Beş yıl süreyle borç ve faizlerin yarısının nakit, yarısının da %5 faizli bir senetle ödenmesi” kararlaştırılmıştı.⁴⁰⁹ “Ramazan Kararnamesi” adıyla da bilinen 6 Ekim tarihli karar neticesinde tahvil fiyatlarında hızlı bir düşüş yaşanmış, Osmanlı tahvilleri bir anda yaklaşık %40 değer yitirmişti.⁴¹⁰ Karar iç ve dış kamuoyunda büyük tepkiler doğurarak Avrupa kamuoyunu Osmanlı aleyhine çevirmiş;⁴¹¹ Osmanlı hükümetinin ve maliyesinin dış piyasalardaki itibarı bu karar neticesinde ağır darbe almıştı. İngiltere’de 8 Ekim 1875 tarihli *the Times* gazetesi ile 9 Ekim günü yayımlanan *the Economist* dergisinde, Fransa’da çıkan *La Liberté* ve *Le Journal des Débats* gazetelerinde Osmanlı Devleti lehine yazılan ve imparatorluğun her ne kadar gelişmemiş bir ekonomi olsa da zengin bir ülke olduğu ve panik yapmaya gerek bulunmadığına ilişkin yazılar dahi İstanbul’dan

⁴⁰⁸ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak’a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, cilt XV, (yay. haz.) Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 53.

⁴⁰⁹ Ali Akyıldız, “Mahmud Nedim Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XVII, 375.

⁴¹⁰ Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, s. 96.

⁴¹¹ Faiz indirimi kararı ilan edilmezden önceki gece Midhat Paşa, Damat Mahmud Celaleddin Paşa ve sefir İgnatyev ellerindeki tahvilleri satmışlar ve ertesi gün değerleri yarı yarıya düşen bu kağıtlardan yüksek kazanç elde etmişlerdir. Aksine, sahip olduğu tahvilleri elden çıkarmayan Sultan Abdülaziz büyük zarara uğramıştır. Bkz. Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, (çev.) Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 2010, s. 201.

Avrupa'ya ulaşan şok dalgasını sakinleştirememişti. 23 Ekim 1875 günü Osmanlı tahvillerine sahip olan İngilizler Londra'da büyük bir protesto yaparlar. Osmanlı hükümetinin tek taraflı olarak Avrupa hükümetlerini ve piyasalarını bilgilendirmeden ve tahvil sahiplerine bir plan sunmadan ilan edilen bu kararname Avrupa'da Türk hükümetinin “malî barbarlığı” olarak adlandırılmıştı.⁴¹²

Üstelik her ne kadar gizlenmeye çalışılsa da İstanbul'da meydana gelen hadise Osmanlı Devleti'nin malî açıdan iflasıydı. Osmanlı Devleti 1875'te üstü örtülü bir biçimde ilan ettiği iflas şartlarından ancak 1881 senesindeki Muharrem Kararnamesi ardından teşkil edilen Düyun-i Umumiye İdaresi ile kurtulmaya çalışacaktı. İflasın kısa süreli sonuçları ise çok daha ağır olacak ve Osmanlı piyasasında büyük maddî kayıp yaşayan başta İngilizler olmak üzere Avrupalı yatırımcılar ve krizden etkilenen kamuoyları 1876 olayları esnasında Osmanlı Devleti'ni siyasî ve diplomatik arenada da yalnız bırakacaklardı. Bir başka açıdan ifade edilecek olursa Rus Sefiri İgnatyev'in yönlendirmesi ve etkisiyle ilan edilen “Ramazan Kararnamesi” Osmanlı Devleti'ni Avrupalı “Büyük Güçler” karşısında âdeta tecrit etmişti.

Osmanlı yönetimi, Bulgar cemaati ve İstanbul Rum Patrikhanesi arasındaki otonom kilise tartışması ve mücadelesinde Bulgar tarafı lehinde pozisyon alıp otonom bir Bulgar Kilisesi'ne izin vermesinin ardından Bulgarların dile getirecekleri taleplerinin son bulacağı öngörüsüyle hareket etmişti. Ancak Bâbîâli'nin hesaplarının aksine bilhassa İstanbul haricinde yaşayan Bulgarlar, kilise bağımsızlığıyla yetinmemiş ve kilise mücadelesini kazanmayı siyasî bağımsızlık yolunda elde edilen önemli bir aşama olarak değerlendirmişlerdi.

Bâbîâli *autocephal* Bulgar kilisesinin kurulmasına müsaade ederek, Bulgarları Kırım Savaşı'nın ardından Balkan coğrafyasında tekrar etkili bir pozisyona gelmek isteyen Rusya'nın etki alanına bırakmamayı ve Rum cemaati ile Bulgar cemaati arasındaki anlaşmazlıkları körükleyerek de iki cemaatin kendi aralarında çatışmaya sürüklemeyi amaçlamıştı. Halbuki ortaya çıkan durum niyetlenen tartışmayı yaratmaktan ziyade Bulgarların nihaî hedeflerini gerçekleştirme yolunda güçlü bir dayanak noktası olmuştu. Avrupa'nın *Büyük Güçleri*'nin üç asır önce Papalık otoritesinden ayrılıp önce

⁴¹² Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, s. 96

kendi bağımsız kiliselerini ve ardından da kendi bağımsız ulus devletlerini kurmaları örneğinde olduğu gibi Bulgarlar da aynı yöntemi takip etmek yolunu seçmişlerdi.

Bulgar ulusal hareketinde evrimci kanat olarak nitelendirilebilecek olan ve Osmanlı yönetimi ile müzakereler yoluyla hukukî ve siyasî statü kazanmak yolunu tercih eden temsilcilerin 1860'lı yılların sonundaki “Osmanlı-Bulgar Çifte Monarşisi”ni tesis etmek çabaları sonuçsuz kalmış ve yine aynı dönemdeki sınırlı destekçi ve militana sahip çetecilik hareketlerinin de başarılı olamayacağı görülmüştü. 1870'lere gelindiğinde Bulgar ihtilâlciler söz konusu başarısızlığı gidermek ve arzu edilen müstakil Bulgar devletini tesis etmek yolunda daha güçlü bir düşünsel arka plana sahip hale gelmiş, maddî bakımdan takviye edilmiş, özellikle de hareketin meşruiyetini sağlamak üzere aktif ve güçlü diplomatik ilişkiler kurarak hareket etmeye başlamışlardı. Bu yeni ve “saldırgan” politikayı gerçekleştirmek için daha ılımlı ve müzakere taraftarı olan İstanbul Bulgar elitinin politikası terk edilmiş ve İstanbul dışında, Bulgaristan coğrafyasında ve Bulgar siyasî mültecilerinin siyasî faaliyet yürütmekte oldukları Romanya ile Sırbistan'da yeniden örgütlenme, politik ve askerî hücreler kurma, silah ve mühimmat temin etme çalışmaları başlamıştı. 1870'li yılların başında diplomatik ortak olarak da Rusya ile güçlü bağlantılar kurulmuştu. Rusya'nın başlangıçta örtülü olarak destek vermeyi tercih ettiği Bulgar ihtilâlciler ile ilişkileri İstanbul'daki elçisi ve Bulgaristan'ın farklı şehirlerindeki konsolosları aracılığıyla yürütülmüş ve Osmanlı Devleti ile Rusya'nın Bulgar meselesinden ötürü doğrudan karşı karşıya gelmemesine gayret edilmişti.

1875 yılında Hersek merkez olmak üzere Bosna ve Hersek coğrafyası da toprak meselesinden dolayı çıkan isyan ile sarsılmaya başlamıştı. Şark Meselesi Hersek isyanı ile diplomatik alanda yeni bir aşamaya geçmiş ve bir manada Osmanlı Devleti'nin sonraki yıllardaki kaderini belirleyecek önemli olayların ilk adımı atılmıştı.⁴¹³ Aynı yılın Ekim ayında ortaya çıkan Ramazan Kararnamesi ise Osmanlı hükümetinin içinde bulunduğu durumu daha da kötü hale getirmişti. Zira Osmanlı Devleti'nin gizli iflası meselesi Osmanlı yönetimini siyasî ve askerî isyanlarla meşgul iken aynı zamanda bir iktisadi buhrana sürüklemiş ve bu durum özellikle de İngiliz hissedarların yaşadıkları kayıplar karşısındaki tepkileri nedeniyle diplomatik bir sorun ve yalnızlık içine itmişti.

⁴¹³ B. H. Sumner, “Lord Augustus Loftus and the Eastern Crisis of 1875-1878”, *The Cambridge Historical Journal* 3 (1934): 286.

Osmanlı Devleti'nin *annus horribilis*'i yani "en kötü yılı" olarak nitelendirilebilecek 1876 senesine gelindiğinde bir önceki yıldan devredilen iktisadi kriz Osmanlı Devleti'nin giderek diplomatik izolasyonuna sebep olacak bir yalnızlığa iterken Hersek'te başlayan ayaklanmalar Bulgaristan'a sıçrayıp isyan ateşi tüm Balkanlara yayılacaktı.

3.1 1876 Nisan Ayaklanması

Bulgar komitacıları, 1875 yılında yapılan başarısız isyan girişiminin ardından önce Cenevre'de⁴¹⁴ sonrasında da 1 Ekim 1875 tarihinde Romanya'nın başkenti Bükreş'te başarısızlığın nedenlerini tartışmak ve yeni bir isyan planlamak maksadıyla bir toplantı yaparlar. Ekim ayındaki buluşmada bir karara varılamaması üzerine 11 Kasım 1875 tarihinde yapılan ikinci toplantıda yeni ve daha geniş kapsamlı bir isyanın örgütlenmesi kararı alınır.⁴¹⁵ Bu toplantılardaki müzakereler neticesinde, isyanın amaçları ve elde edilmesi hedeflenenler tespit edilmişti. Bu kararlara göre: Bosna kıtası, Kosova vilayeti de dahil olmak üzere Sırbistan'a, Hersek kıtası Karadağ'a, Tuna vilayetiyle beraber Edirne, Filibe, Selanik ve Manastır vilayetlerinin Yenişehir'e (günümüzde Yunanistan'daki Larisa kenti) bağımsızlık kazanacak olan Bulgaristan'a verilmesi kararlaştırılmıştır, ki bu hedefler Bosna ve Hersek'in bazı bölgeleri istisna olmak üzere Ayastefanos Antlaşması neticesinde ortaya çıkan bağımsız Bulgaristan'ın sınırlarıyla paralellik arz etmekteydi.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları: 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasî Olaylar*. İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1946, s. 199.

⁴¹⁵ Bulgar tebaanın şikayetçi olduklarını belirttikleri konulardan biri de Bulgarların memuriyette istihdam edilmeleri hususuydu ve bu durumu isyan gerekçeleri arasında zikretmekteydiler. Ancak 18 Şubat 1876 tarihinde Yordanço Efendi'nin Gabrova Kaymakamı olarak tayin edilmesinin söz konusu iddiayı geçersiz kılması beklenirken mevcut koşullarda isyanı önleyecek bir tedbir olmaktan çıkmıştı (Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anıları*, s. 289 ve Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, s. 384.). Buna rağmen Osmanlı Devleti Bulgar tebaasının sadakatini sağlamak maksadıyla yeni bürokratik adımlar atmaya devam etmekteydi. Yordanço Efendi'nin ardından kardeşi İvan Bakalov Tryavna, Tırnovalı Yanko Efendi Belinski de Elena kasabalarına kaymakam olarak tayin edilmişti. Varna, Sofya, Lofça piskoposları ise Üçüncü Dereceden Mecidi Nişanıyla taltif edilmişlerdi (Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anıları*, s. 290-291 ve Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, s. 389). Ancak, tüm bu atamaların arasında en dikkat çekici tayin ise aynı zamanda bağımsız kilise mücadelesinin liderlerinden olan Stoyan Çomakov'un Osmanlı Devleti'nin Bulgar tebaasından ilk diplomatı sıfatını haiz olarak Kerç şebenderliğine tayin edilmesiydi (BOA, İ.HR, 270/16271).

⁴¹⁶ Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 199.

Bükreş'te alınan kararlara göre ilk önce yerli ahali ayaklanacak ve sonrasında ise Besarabya'da konuşlu Rus ordusunun iki taburu Bulgaristan'a gelerek isyana destek verecekti. Ancak Rus askerlerinin Bulgar asilerin arasına karışmaları mahsurlu görülerek bu tasarıdan vazgeçilmişti.⁴¹⁷

Yeni bir isyanı örgütlemek maksadıyla 10 Nisan 1876 tarihinde Hristo Botev, Nikola Obretenov ve Georgi Apostolov başkanlığında Vratsa şehrinde ayaklanmayı organize edecek bir heyetin kurulması kararlaştırılır. İsyanı örgütlemekle görevlendirilen heyet Bulgaristan'ı beş isyan bölgesine ayıracak ve her bölge kurulması planlanan geçici hükümetlerin idaresine tevdi edecekti. Bulgaristan haricinde yaşayan ve Rus ve Sırp ordularında görevli olan Bulgar askerlerine isyana katılmaları için çağrı gönderilir.⁴¹⁸ 24 Nisan 1876'da, Tuna Vilayeti'nde sakin Bulgarların isyana başlamaları ve iki ay kadar ayaklanmaya devam etmelerinin ardından Rus gönüllü birliklerinin Bulgaristan topraklarına gelmeleri kararına varılmış ve bu karar tüm asi kıtalarına bildirilmişti. Fakat, hazırlıklar tamamlanamadığından dolayı isyanın başlaması 13 Mayıs tarihine ertelenmişti.⁴¹⁹

Komitacıların Bulgar ahaliyi isyana dahil etmeleri bazen gönüllülük esasına göre işlemişken kimi zaman da cebir ile mümkün olmuştu. İsyana katılan Şumnulu Zahari oğlu Bobi'nin ifadeleri komite mensubu olmayan köylülerin ayaklanmanın nasıl bir parçası olduklarını ortaya koymaktadır:

“C.: Ne yapmak için çıkardı, ben de bilmem. Todori bir bayrak getirmiş bizi kapı kapı gezip çıkardılar, balkana götürdüler.

S.: O bayrağın altına kaç kişi toplandınız?

C.: Todori'nin bayrağının altına kırk üç kişi toplandı. Sonra Bozankalı? Yovaço dahi bir bayrak kaldırmış onun bayrağının altına elli kişi mi ne kadar toplanmış. Nihayet iki bayrakta tahminen yüz kişi kadar olmuş idi. Yeni mahallede birleştik, bizi hep tüfenk ve bıçaklarıyla döve döve çıkarıyordular.”⁴²⁰

27 Nisan'da Otlukköy'de bir toplantı daha yapılmış ve isyanın ne şekilde idare edileceği tespit edilmişti. Nihayet Meçka [Oborişte] Balkanındaki son toplantıda isyan

⁴¹⁷ Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları, s. 202.

⁴¹⁸ OAK 97/1, nr. 73.

⁴¹⁹ Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları, s. 202.

⁴²⁰ OAK 266/75. Sivillerin isyan sırasında komitenin emirleri uyarınca nasıl davrandıklarının daha kapsamlı bir anlatımına “Ekler” kısmında yer verilmiştir. Bkz. Ek XVII.

bölgesindeki Bulgar köylülerin mallarını gösteren cetveller hazırlanmış, kadınlar ve çocukların Avratalan, Otlukköy, Batak, Derbend gibi muhkem köylere nakledilmesi kararlaştırılmıştı.⁴²¹ Alınan karara göre, ihtilâl komitesi köylülerin isyan sırasında uğrayacakları zararları tazmin etmeyi taahhüt etmişti.⁴²²

Otlukköy [Panagyurişte] ve Avratalan [Koprivştitsa] kasabaları 1876 İsyanının merkezi olarak seçilir. İsyan temelde yabancıların telkini ve tertibi ile başlayan ve Bulgaristan'ın her tarafına yayılması hedeflenen Bulgar komitecilerinin planlı bir hareketidir. İsyanın önce Avratalan, Otlukköy, Derbend civarında istihkâmlar yapılarak bölgeye ziyadesiyle silah ve cephane sokulmuştu.⁴²³ Esasında ayaklanmanın Mayıs ayı ortalarında başlatılması planlansa da Meçka'da [Oborişte] yapılan toplantıya katılan Bulgarlardan Niko Çorbacı Pazarcık'ta hükümet dairesine gelerek toplantıyı ve alınan kararları ihbar etmişti. Bunun üzerine de isyanın önünü almak üzere Zaptiye Bölük Ağası Ahmed Ağa Otlukköy'e, muavini Necib Ağa da Avratalan'a gönderilmişti.⁴²⁴ Ayrıca isyanın sembollerinden "Kanlı Mektup"u⁴²⁵ kaleme alan Todor Kableşkov'un tutuklanma ihtimaline karşı ayaklanmayı başlatacak işareti erken vermesi üzerine 20 Nisan 1876 tarihinde Avratalan'da isyan patlak verir.⁴²⁶ Ancak isyancılardan ele geçirilen belgelerden isyanın planının çok daha önceden tamamlandığı anlaşılmaktadır. Georgi Benkovski

⁴²¹ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 27-28; *Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 242-245. Meçka Deresi [Oborişte] Toplantısı'nda alınan kararların tümü Ekler kısmında yer almaktadır (*Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 169-182), bkz. Ek XIII.

⁴²² *Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 202.

⁴²³ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb Kısım-ı Evvel: Kırım Muharebesi'nden Cûlûs-i Hümâyuna Kadar*. İstanbul: 1294, s. 320-321.

⁴²⁴ BOA, Y.PRK.EŞA, s. 21.

⁴²⁵ İhtilâlcilerin, reisleri Kableşkov öncülüğünde Avratalan nahiye müdürünü ve emrindeki memurları öldürmüş ve kurbanların kanlarıyla ihtilâlin başladığını Otlukköy'deki Benkovski'ye bildirmek amacıyla "Kanlı Mektup" adı verilen metni yazmışlardı. Todor Kableşkov imzasıyla Avratalan'dan gönderilen mektubun metni şöyleydi: "Kardeşler! Dün Necib Ağa köye geldi. Benimle birlikte birkaç kişiyi daha tutuklamaya karar verdi. Nahiye binasında yapılan bu toplantıdan haberdar olduğum için birkaç cesur arkadaşımı yanıma alarak ve silahlanarak konağa doğru yola çıktık. Konağa saldırdık. Birkaç zaptiye ile birlikte müdürü de öldürdük. Şimdi bu mektubu yazarken konağın önünde bayrağımız dalgalanıyor, tüfekler patlıyor, kilise çanları çalıyor ve genç yiğitler sokak aralarında birbirlerine sarılıyor. Siz kardeşler kendinizi özgürlüğün önderleri olarak görüyorsanız bizden örnek alın ve Pangürişte'de [Otlukköy] siz de aynısını yapın" (Stoyanov, *Zapiski po Bulgarskite Vistanie*, s. 413). Ayaklanma esnasında Türk ve Müslüman kurbanların kanlarıyla yazılan çok sayıda mektuptan bir diğeri ise şu sözlerle başlamaktadır: "Ey karındaşlar, Bulgarlar, Osmanlı gaddarkâr hükümeti altında olup beş devirden beri tahammül etmekte olduğumuz taadiyat-ı vahşiyenin encamı geldi. Bizden herkes bunu sabır edemeyerek bekler idi..." (OAK 3/100). Söz konusu mektubun tam metni ekler kısmında yer almaktadır. Bkz. Ek XIV.

⁴²⁶ Gnkur. ATASE Arşivi A: 1-5, D: 1, F: 5; *Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 203.

imzasını taşıyan 5 Nisan 1876 tarihli bir beyanname ayaklanma için yapılan hazırlıklara işaret etmektedir:

“Bulgar kardaşlar! Bulgaristan merkez hükümeti tarafından ihtilâlin suver-i icraiyesine dair tanzim olunacak nizamnamenin ahkâmını tayin için her köy ve kasabadan birer mebus göndermeniz ihtar olunur. Mebusanın intihabında dikkat etmelisiniz ki gönderilecek adamlar rüyet-i masâlihe ehl ü erbab olsunlar.

Zira Nisan’ın on yedisinde bütün Bulgaristan’ın ahval-i atiyesine bir içtima-i umumiyle karar verilecektir. Mebus göndermeyen kasaba ve köyler içtima-i umuminin kararlarından hariç tutulacaktır. Ve bu cihetle ihtilâlden tevellüd edecek netayiç-i vahimeden müşterek olacaklardır.

İşte bu cihetle gösterilen tarihte mebuslarınızı göndermekte sa’y etmelisiniz. Her mebusa hükümetimize kendisini bildirmek için şهادetname ita ederseniz ve köy ve kasabalarınızın istatistikini mebusanı merkumeye vermenizi nasihat ederim.

Fî 5 Nisan sene 1876

Bulgaristan Garbının Reisi

Yorgi [Georgi Benkovski]”⁴²⁷

Bulgar isyancılar, ayaklanmanın sadece düşünsel planlarını ortaya koymamışlar, aynı zamanda düzenli birlikler halinde örgütlenen milisler oluşturmuşlar ve milislerin de teçhizatını tamamlamak üzere faaliyette bulunmuşlardı. Öyle ki komitacıların kıyafetlerinin biçimlerinin ve renklerinin dahi önceden tasarlanmış olduğu anlaşılmaktadır:

“(…) Elbiseniz beyaz şayaktan birer pantolon ve dizden aşağısı kopçalı ve bir kısa caket ve kollarında mai çuka ve başında kısa ve devr birer kalpak olacak ve ön tarafında arslan resminde birer resim yapılacaktır. Ve herkesin birer Fransız tüfengi ve birer revolver tabancası olacaktır. Ve daha içeride karılar dahi bu işe dahildir. Ve onların elbiseleri kırmızı Garibaldi’den birer caket ve bol pantolon ve sırmadan apolet olacaktır. Ve böyle her yerde komiteler teşkil olup esliha dağıtıldıktan sonra bu kış şubat ayı içinde hareket olunacaktır.”⁴²⁸

⁴²⁷ Söz konusu metin “Otlukköyü tarafından tahrirat-ı umumiye Bulgarca’dan tercüme olunmuştur” başlıklı bir gazete yazısından iktibas edilmiştir (*Basiret*, 17 Şaban 1293 [2 Eylül 1876], s. 2).

⁴²⁸ NBKM BİA, Fond No: 655, Arh. ed.: 3, l.: 1-64, 24b.

Yergöğü İhtilâl Komitesi'ni oluşturan Bulgar milliyetçileri tarafından yapılan plana göre isyan hareketi beş bölgeye ayrılacak⁴²⁹ ve her bölgenin bir lideri olacaktı. İsyan komitesinin tespit ettiği beş ayaklanma bölgesi ve bu bölgelerin liderlerinin isimleri şunlardır: 1) Tırnova: Stefan Stambolov, 2) İslimye [Sliven]: İlarion Dragostinov, 3) İvraca (Vratsa): Stoyan Zaimov, 4) Filibe: Panayot Volov (sonra liderlik Georgi Benkovski'ye geçecektir ve Georgi İkonomov ile Zahari Stoyanov yardımcılar olarak görevlendirileceklerdir), 5) Sofya: Nikola Obretenov.⁴³⁰

⁴²⁹ Fikir bakımından isyan için beş bölge tespit edilmekle birlikte Sofya bölgesindeki isyan hedefi sadece planda kalmış, pratikte bir karşılığı olmamıştır (Kosev ve diğer., *Aprilskoto vıstanie v sıdbata na bılgarskiya narod*, s. 61.

⁴³⁰ Ayaklanma bölgelerini ve komite merkezlerini gösteren harita için bkz. Harita II.

Harita 2: Osmanlı Devleti Hakimiyetindeki Bulgaristan Topraklarını ve Bulgar İsyanlarını Gösteren Harita (Kiril ve Metodiy Bulgaristan Millî Kütüphanesi Dijital Kütüphane Haritalar Bölümü Kr III 291,
<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=819> (erişim 16. 08. 2024).

	1876 Nisan Ayaklanması'nın Meydana Geldiği Bölgeler
	1876 Nisan Ayaklanması'na Katılacak Bölge Komiteleri
	Hristo Botev ve Çetesinin İzlediği Güzergâh
	Eski Zağra Ayaklanması'nın Meydana Geldiği Bölge
	1867 Yılında Panayot Hitov ve Filip Totyu ile Adamlarının Takip Ettikleri Güzergâh

İsyanın başlaması ve hadisenin ciddiyetinin kısa sürede anlaşılması üzerine hem Edirne’de bulunan ordudaki askerler ayaklanma mahalline gönderilmiş ve hem de bölgedeki Çerkes, Türk ve Pomak Müslüman ahali ordu birliklerinin yanında savaşmak üzere silahlanmışlardı.⁴³¹ Zaptiyeler ilk olarak ayaklanmanın başladığı merkezlerden Otlukköy üzerine gider ve kasabadaki ayaklanma Hafız Paşa komutasındaki birliklerce 30 Nisan’da kontrol altına alınır. Otlukköy’den sonraki hedef ise Avratalan olur⁴³², isyanın ilk kurşununun atıldığı bu kasabada da ayaklanma bastırılır.⁴³³

İsyanın en geç başladığı ancak en şiddetli çatışmaların yaşandığı Batak köyünde ise *başiboşuk* olarak adlandırılan gönüllülerin müdahalesinin ardından ve 1876 İsyanı’nın en tartışmalı meselelerinden biri olacak şekilde ayaklanma sona erdirilir. Aslında isyancılar hazırlıkları organize ve disiplinli bir şekilde yapmış olsalar da eylemleri başarısızlığa mahkumdu. Zira yalnızca düzensiz birliklerle Osmanlı kuvvetlerine karşı uzun süreli bir başarı elde etmek mümkün değildi. Bu duruma Nisan Ayaklanması konusunda önemli çalışmaları olan Bulgar tarihçi Konstantin Kosev tarafından da “nişancı tüfekleriyle, el yapımı fişeklerle, Osmanlı Devleti’ni mağlup etmeyi düşünmek dahi mümkün değildi” sözleriyle belirtilecekti.⁴³⁴

Osmanlı makamları, ayaklanma Osmanlı kolluk kuvvetleri tarafından kontrol altına alındığı sırada, isyanın tekrar körüklenerek yaygınlık kazanmasının önüne geçmek amacıyla isyan bölgesindeki Bulgarlara yönelik çeşitli bildiriler yayımlar.⁴³⁵ Söz konusu bildirilerden birinde yerli halka “nedamet getirmeleri” ve padişahın bağışlayıcılığına sığınmaları telkin edilir:

“Bulgarlar, saye-i ihsan-vaye-i hazret-i padişahide vekalet-i mutlakayı haiz olarak en kadim ve sadık vatandaşlarınızdan biri bulunduğum cihetle izhar-ı nedamet ve peşimanî edenlere elan medid-i lütf ü merhamet buyurmakta olan zat-ı şevket-simat-ı cenab-ı mülûkanenin saye-i merahim-vaye-i şahanelerine iltica ve dehaletе müsaraat etmenizi halisane tavsiye ve ihtar ederim.”⁴³⁶

⁴³¹ BOA, HR.SYS. 1918/1, lef 2 ve OAK 267/102.

⁴³² *Sabah*, nr. 76, 11 Mayıs 1876 Salı, s. 2-3.

⁴³³ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa Cild-i Evvel*, İstanbul: Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1326, s. 82-83.

⁴³⁴ Konstantin Kosev, *Aprilskoto Vistanie i Viznikvaneto na Knyajestvo Bulgariya*, Sofya: Zahari Stoyanov, 2016, s. 176

⁴³⁵ NBKM BİA, f.112A/arh. ed. 2258, l. 174.

⁴³⁶ OAK 268/21.

Mayıs ayı ortalarında Hristo Botev ve beraberindeki 170 komitacı Tuna Nehri üzerinde Avusturya bandıralı *Radetzky* isimli vapura el koyarak Eflak topraklarından Bulgaristan'a geçmeye teşebbüs ederler.⁴³⁷ Kozluduy'da karaya ayak bastıktan sonra⁴³⁸ Vratsa'ya gitmek üzere yola çıkan Botev ve çetesindeki komitacılar 1 Haziran 1876'da Osmanlı zaptiyeleri ile girdiği çatışmada öldürülürler.⁴³⁹

Şu noktayı tekrar vurgulamak gerekir ki, Bulgar komitacıları ayaklanma planlarını hazırlarlarken başarız olma ihtimallerini de dikkate almışlardır. Öyle ki, kendi silahları ve eylemleriyle bağımsızlıklarını kazanamayacakları durumda diplomatik yollardan, Avrupa'nın dikkatini çekerek hedeflerine ulaşmayı “matlubumuz hasıl olarak nihayet bir konferans marifetiyle imtiyaz ve istiklal olunacağı”⁴⁴⁰ ifadesiyle de bir başka seçenek olarak belirlemişlerdi.

3.2 Çerkeslerin Rolü

1876 Bulgar İsyanı sırasında ayaklanma merkezlerinde yaşananlar ile ilgili anlatımda önemli bir faktörden genellikle daha az bahsedilmektedir. Söz konusu faktör Bulgaristan'daki Çerkesler ve bu topluluğun isyanın bastırılmasındaki rolüdür. 23 Haziran 1876'da Edwin Pears'ın “İstanbul'daki Suikastlar” başlıklı makalesini yayımlamasıyla birlikte Bulgarların lehine yapılan ajitasyonlar başlamıştı. Pears yazısında vahşetin sorumluluğunu kısmen, krizde Avrupalı politikacıların ve gazetecilerin Türk olarak etiketlemek yerine etnik kökenlerini not etme eğiliminde oldukları Türk olmayan tek Müslüman grup olan Çerkeslere yüklemektedir. Pears aynı zamanda başıbozukları “Türk ve Çerkes nüfusunun tortularından oluşmuş” olarak tanımlamıştı. Ayrıca, İngiliz ordusunda Hintli subayların Kırım Savaşı sırasında onları kontrol etmekte zorlandıklarını iddia etmişti. Öyle ki, sömürgeci İngiliz subaylar bile onlara disiplin aşılayamıyorsa, onların Hintlilerden çok daha medeniyetsiz olduklarını ve dolayısıyla barbar sayıldıklarını zımnen ima etmektedir.⁴⁴¹

⁴³⁷ Gnkur. ATASE Arşivi A: 6-45, D: 2, F: 6 ve A: 6-45, D: 2, F: 6-1.

⁴³⁸ OAK 16/1, lef 8.

⁴³⁹ Zahariy Stoyanov, *Hristo Botev*, Sofya: İzdatelstvo “Zahariy Stoyanov”, 2018, s. 610-611. Botev ve çetenin harekâtını gösteren harita için bkz. Harita II.

⁴⁴⁰ NBKM BİA, Fond No: 655, Arh. ed.: 3, l.: 1-64, 24b.

⁴⁴¹ “The Assassinations at Constantinople,” *Daily News* (London), 23 Haziran 1876.

Çerkesler, Kuzey Kafkasya’da yaşayan 12 büyük kabileden oluşan bir halk olup⁴⁴² 16. yüzyılda Nogayların, Kırım Tatarlarının ve Osmanlıların etkisiyle İslam’ı kabul etmeye başlamışlardı.⁴⁴³ Kırım Savaşı sırasında İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti Rusya’ya karşı savaşta Çerkeslerin desteğini sağlamak için çabalamışlardı.⁴⁴⁴ Ancak 1856’daki barış görüşmelerinde ne Fransa ne de Osmanlı Devleti, İngiltere’nin Kafkasya’da Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki sınırın Kuban Nehri olarak belirlenmesi, Rusya’nın Karadeniz kıyısında kale inşa etmesinin yasaklanması ya da Rusya’ya karşı savaşan Çerkesler için af çıkarılması yönündeki argümanlarını desteklemişti.⁴⁴⁵

1859-64 yılları arasında Rusya bir milyondan fazla Çerkesi anavatanlarından sürgün etmiş, yakıp yıkma ve katliam politikası izleyerek bu süreçte yüz binlerce Çerkes’i öldürmüştü.⁴⁴⁶ Bâbîâli, göçmen akınıyla ve kullanılmayan verimli topraklarla başa çıkmak için 1860 yılında Muhacirin Komisyonu’nu kurmuş, Kafkasya’da soykırım yaptığı sırada Rusya da 200-300.000 arasında Kırım Tatarını sürgün etmişti.⁴⁴⁷

Rumeli’deki Osmanlı Hristiyanlarının yüz binlerce Çerkesin Balkanlar’a girmesinden rahatsız olması anlaşılabilir bir durumdur. Bâbîâli birçok yoksul Hristiyanı göçmenlere bedava işgücü ve erzak sağlamaya zorlamış, Çerkes eşkıyalığı ve özellikle sığır hırsızlığı önemli bir sorun olmuş, bazı Çerkesler Müslüman olarak sahip oldukları ayrıcalıklı statüden yararlanarak yakındaki Hristiyanlardan intikam almaya çalışmış ve bu da Osmanlı Hristiyanlarını ihtilâlcı-milliyetçi grupları desteklemeye itmişti.⁴⁴⁸

Bulgaristan’da 1876 yılının bahar ve yaz aylarında meydana gelen olayların yarattığı öfke sırasında Avrupa hükümetleri Balkanlar’daki Çerkes yerleşimlerine son verilmesini talep etmişti.⁴⁴⁹ İgnatyev, isyanın ardında toplanacak olan İstanbul Konferansı öncesinde Büyük Güçler arasında yapılan ilk görüşmelerde Bâbîâli’nin Avrupa’daki Çerkesleri “Müslüman vilayetlere”, yani Asya’ya yerleştirmesini talep etmelerini

⁴⁴² Ancak, Osmanlı bağlamında Çerkes kavramı aynı zamanda Kuzey Kafkasya’dan gelen muhacirler için kullanılan genel bir terimdir ve Abhazlar, Avarlar ve Çeçenler gibi diğer etnik grupları da içerebilmektedir

⁴⁴³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 25, 35.

⁴⁴⁴ Kyle Clark, “The Civilized Ottoman: Racism, Masculinity, and Honor During The Great Eastern Crisis Of 1875-78” (Doktora Tezi, Princeton University, The Department of Near Eastern Studies, 2023), s. 107.

⁴⁴⁵ Clark, “The Civilized Ottoman”, s. 107.

⁴⁴⁶ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 19-21.

⁴⁴⁷ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 20.

⁴⁴⁸ Clark, “The Civilized Ottoman”, s. 112.

⁴⁴⁹ FO 424/42, No. 349, Derby’den Elliot’a, 28 Temmuz 1876, 203.

önermişti.⁴⁵⁰ Elliot bu öneriyi eleştirerek Lord Derby'ye "Çerkeslerin 20 yıl önce Rusya'dan ayrılmak zorunda bırakıldıklarında kendilerine tahsis edilen topraklardan sürülmelerini öngören bir teklifin ciddi bir şekilde gündeme getirilmesinin zor olduğunu" yazmıştı. Elliot'un itirazına rağmen, Büyük Güçlerin murahhasları İstanbul Konferansı'nın ilk yedi toplantısı boyunca bu öneriyi ileri sürmüşlerdi.⁴⁵¹ Nihayetinde Bâbiâli, imparatorluğun diğer bölgelerindeki Çerkeslerin Avrupa'daki ailelerinin yanına yerleşmelerini yasaklamaksızın, Çerkeslerin Avrupa'ya yerleşmelerine son vermeyi kabul etmişti.⁴⁵²

Ayaklanma Osmanlı kolluk kuvvetleri tarafından kontrol altına alındığı sırada, isyanın tekrar körüklenerek yaygınlık kazanmasının önüne geçmek amacıyla Osmanlı makamları isyan bölgesindeki Bulgarlara yönelik çeşitli bildiriler yayımlamıştı.⁴⁵³ Söz konusu bildirilerden bir tanesinde yerli halka "nedamet getirmeleri" ve padişahın bağışlayıcılığına sığınmaları telkin edilmişti.⁴⁵⁴ 24 Mayıs 1876 tarihli bir emirname ile asilerin silah bırakıp evlerine döndükleri takdirde padişahın "merhamet" buyuracağı belirtilmişti.⁴⁵⁵ Bu emirnameden bir gün sonra Tuna Vilayeti'ne gönderilen bir talimatname ile de isyan bölgesindeki Müslümanlar ile Bulgarlar arasındaki anlaşmazlıkların ve emniyetsizliğin giderilmesi hususunda atılması gereken adımlar sıralanmıştı. Talimatnamede Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki garaz ve emniyetsizlik hislerinin giderilmesi için söz konusu hissiyata sebep olan kimselerin bulundukları konum ve mevkiden uzaklaştırılmaları; Müslüman ahalinin, özellikle de Çerkeslerin, şayet isyana katılmamış Bulgar köylerine tasaddi etmişeler eylemlerinin cinayet suçu ile eş tutulması gerektiği vurgulanmıştı.⁴⁵⁶

19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşayan Bulgar cemaatinin anadilde ibadet ve bağımsız bir kiliseye sahip olmak hedefiyle başlattığı mücadele sadece çeyrek asırlık bir dönem zarfında Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki ilk yerleşim yeri olan Bulgaristan

⁴⁵⁰ FO 424/46, 187 numaralı yazışma.

⁴⁵¹ BOA, HR.SYS. 1287/3.

⁴⁵² FO 424/48, No. 221, Elliot'tan Derby'ye, 8 Ocak 1877, 142-146.

⁴⁵³ NBKM BİA, f.112A/arh. ed. 2258, l. 174.

⁴⁵⁴ "Bulgarlar, Saye-i ihsan-vaye-i hazret-i padişahide vekalet-i mutlakayı haiz olarak en kadim ve sadık vatandaşlarımızdan biri bulunduğum cihetle izhar-ı nedamet ve pişmani edenlere elan medid-i lütf ü merhamet buyurmakta olan zat-ı şevketsimat cenab-ı mülukanenin saye-i merahim-vaye-i şahanelerine iltica ve dahalete müsaraat etmenizi halisane tavsiye ve ihtar ederim" (OAK 268/21). Ayrıca söz konusu emirnamenin metni için bkz. Ek XV.

⁴⁵⁵ BOA, HR.SYS. 1917/43.

⁴⁵⁶ BOA, A.DVN.MKL, 14/4.

coğrafyasını bir savaş alanına çevirir. “Şark Meselesi”nin en kritik düğümlerinden olan “Bulgar Meselesi” 1840’larda bir kilise mücadelesi olarak başlamış ve 1860’lı ve 1870’li yıllardaki Bulgar komitacılık faaliyetleri ile siyasi bağımsızlığı hedefleyen bir aşamaya evrilmişti. Nitekim komitacıların örgütlediği isyanın başarı kazanmaması imparatorluğun maddi, manevi ve coğrafi bakımdan ağır kayıplara uğramasına yol açacak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’ne neden olacaktı.

3.3 Batak Hadisesi: Nisan Ayaklanması’nın Sınır Ötesi Yankıları

“Batak vakası her yerin vakasından ehem olup âlem-i medeniyete velvele vermiş vakayi-i müdhişeden bulunduğu cihetle (...)”⁴⁵⁷

30 Nisan gününe gelindiğinde ayaklanma bölgesinde yer alan Batak köyü ahalisi isyanın etkisiyle Bulgaristan’daki Osmanlı hakimiyetinin sona erdiği düşüncesine kapılmışlardı. Bu düşünceden hareketle Dospat bölgesi Zaptiye Reisi Ahmed Ağa’ya bir temsilci göndererek kendilerinin artık reaya olmadıklarını iddia etmişler ve Ahmed Ağa’dan cevap almaksızın Osmanlı birliklerine karşı isyan durumuna geçmişlerdi.⁴⁵⁸ Bulgar köylülerinin yaptığı hazırlık karşısında komitacılardan Stoyanov dahi dehşete kapılarak şu cümleyi kaleme alır: “Ve bu iki millet, aynı memlekette, aynı idare altında tam beş yüzyıl nasıl yaşayabilmişti.”⁴⁵⁹

1 Mayıs’ta başlayan isyan üç gün sonra, 4 Mayıs günü Rodop dağlarının eteğinde ve Meriç Nehri’nin sol yakasındaki Batak Köyüne ulaşmıştı. Ayaklanmanın başlamasını müteakip Bataklı Bulgar köylüler ile başıbozuk birlikleri arasında son derece çetin ve şiddetli çatışmalar meydana gelir. Batak ahalisinin civardaki Müslümanlara karşı başlattıkları saldırılar kısa süre içinde zaptiyeler, yereldeki kuvvetler ve başıbozuk birliklerince bastırılır.

İsyan sona erdikten sonra ayaklanma öncesindeki hayaller ve beklentilerin birçoğunun gerçekleşmediği görülecekti. Yeni beklentilerin hayata geçmemesinin yanı

⁴⁵⁷ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında Filibe’de Bulunan Komisyon-i Fevkalâde Âzâsından Bir Zâtın Tanzim ile Bâbîâlî’ye Takdim Eylediği Lâyiha-i Mühimmenin Suretidir*, s. 68.

⁴⁵⁸ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 41.

⁴⁵⁹ Stoyanov, *Zapiski po Bulgarskite Vistanie*, s. 541.

sıra, genel vaziyet, sosyal hayat ve ekonomik ilişkiler de daha kötü bir istikamete gitmişti. “Filibe’de Türkler hüküm sürerken geçinmeleri daha iyiymiş, zira bu adamlar tüm aşırılıklarına karşın” Bulgarların tarlalarına, mal ve mülklerine el koymaya cesaret edememişlerdi. Ancak Türklerden “kurtulduktan” sonra başa geçen “kendi milletlerinden ve dinlerinden olan” yeni efendiler Bulgar köylülerin arazilerini almakta tereddüt göstermeyeceklerdi.⁴⁶⁰

Stoyanov’un da işaret ettiği üzere maddi durumu iyi olanlar, öğretmenler, varlıklı köylüler ve çorbacılar sultanın hakimiyetine karşı ayaklanmayı tercih etmemişlerdi.⁴⁶¹ Bu tespit dahi Bulgar isyanının sınıfsal niteliğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Öyle ki, zikredilen bu zümreler merkezi hükümet ve onun kuvvetleri ile işbirliği içinde olan, konumlarını ve ayrıcalıklarını muhafaza edebilmek üzere “müesses nizam”ın yanında konumlanmayı tercih etmişlerdi.

Nisan Ayaklanması’nın en önemli ve en bilinen safhalarından biri olan Batak hadisesini değerlendirmek üzere bizzat ayaklanma liderleri ve isyancılar tarafından kaleme alınan hatıratlarla birlikte Batak olaylarını özellikle İngiliz kamuoyunda infial yaratacak şekilde aktaran gazetecilerin röportajları ele alınacaktır. Hatıratlar ve gazete haberlerinin yanı sıra, isyanın ardından bölgeye gönderilen Osmanlı memurları ve İngiliz elçilik görevlilerinin raporları da meseleye müdahil olan tarafların bakış açılarını göstermesi için kullanılacaktır.

Batak’taki ayaklanmanın lideri Petır Goranov’un (1829-1925) oğlu Angel Goranov’un hatıraları da Batak’ta yaşananları göstermesi bakımından dikkate değerdir. Angel Goranov ayaklanma başladığında henüz bir lise öğrencisi olmasına karşın Batak’taki askerî komisyonun sekreteri olarak tayin edilmişti.⁴⁶²

Batak, etrafındaki Müslüman yoğunluklu yerleşimlere karşın ahalisi köyde bulunan kolluk kuvvetleri haricinde tamamen Hristiyan olan bir köydü. 19. yüzyılın

⁴⁶⁰ Stoyanov, *Zapiski po Bilgarskite Vıstanie*, s. 103.

⁴⁶¹ Stoyanov, *Zapiski po Bilgarskite Vıstanie*, s. 91. Ancak son zamanlarda Bulgaristan’da yapılan çalışmalarda 1876 Nisan Ayaklanması’na katılan Bulgarların sınıfsal nitelikleri konusu yeniden değerlendirilmektedir. Penço D. Pençev “1876 Nisan Ayaklanması’nın Ekonomi-Politiği” başlıklı makalesinde mevcut literatürdeki yorumları tartışmakta ve varlıklı kesimlerin de isyana destek verdiklerini ileri sürmektedir. Söz konusu makale için bkz. Penço D. Pençev, “Kım politiçeskata ikonomiya na Aprilskoto vıstanie 1876 g.”, *İstoriya*, 4 (2021): 339-356.

⁴⁶² Tetsuye Sahara, “Two Different Images: Bulgarian and English Sources on the Batak Massacre”, *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, ed. M. Hakan Yavuz & Peter Sluglett, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2011, s. 480.

ikinci yarısından itibaren görece durağan ve sakin yaşayışla birlikte Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki ilişkiler değişmeye ve sertleşmeye başlar. Esasında 1876'da yaşanacak hadiselerin temelleri de bu sırada atılır. Batak civarına göçlerle gelen Müslümanlar ve yerleşik Hristiyanlar arasında bölgedeki otlak ve ormanlık alanların kullanımı, suyun paylaşımı konusunda başlayan gerilimler çeyrek asır sonra ayaklanmanın başlangıcıyla birlikte kanlı çatışmalara sebep olacaktı.⁴⁶³

Bir ihtilâl komitesinin kurulduğu Batak, Avratalan [Koprivštitsa] ve Otlukköy [Panagyurişte] ile birlikte en önemli komite merkezlerinden biriydi ve ayrıca Batak Köyü, coğrafi konumu nedeniyle isyanın Selanik vilayetine kadar sirayet etmesine yardım edebilecek bir konumda bulunmaktaydı.⁴⁶⁴ Batak'taki ihtilâl komitesinin ve ayaklanmanın lideri olan Petır Goranov'un Tuna'nın kuzeyindeki Bulgar ihtilâlcilerle ilişkisi vardı. Goranov ayaklanma kararı verildiğinde askerî hazırlıklara başlamıştı.⁴⁶⁵

Başlangıçta hazırlıkların gizli tutulmasının kararlaştırılmasına karşın kısa sürede tüm köy, kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere açıktan açığa silah ve mühimmat üretiminin yapıldığı bir askerî kampa dönüştürülür. Köyden gönderilen temsilciler ise etraftaki Müslüman komşularının gözleri önünde silah ve barut tedarik etmeye çalışırlar. Goranov'un aktardığına göre tüm bu hazırlıkların neticesinde ayaklanma başlamadan evvel köyde yaklaşık 2.000 kişilik iyi eğitim görmüş ve teçhizatlı savaşı, 500 çakmaklı tüfek, 380 tabanca, 6 toplu tabanca, 150 yatağan ve birkaç top mevcuttu.⁴⁶⁶

Jülyen takvimde 21 Nisan, Gregoryen takvime göre ise 3 Mayıs günü ayaklanma kararı alındığında⁴⁶⁷ köydeki erkeklerin yanı sıra, kadınlar ve çocuklar da isyanın ilan merasimine ve papazların isyancıları kutsadıkları törene coşkuyla katılmışlardı.⁴⁶⁸ Ayaklanma başladığında köyde 1.100 piyade olarak teçhiz edilmiş askerle birlikte 30-50 civarında da süvari bulunmaktaydı.⁴⁶⁹ Ayaklanma kararı alındıktan sonra köylerinin dışına çıkan Bataklılar ilk olarak civardan geçmekte olan iki Müslüman yolcuyu öldürürler. Sonrasında bir Müslüman talebe kaçırılır, pazarlık talebine karşın asiler

⁴⁶³ Sahara, "Two Different Images", s. 482.

⁴⁶⁴ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 40-41; *Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 205.

⁴⁶⁵ Sahara, "Two Different Images", s. 484.

⁴⁶⁶ Angel Goranov (Boyço), *Vistanieto i klaneto v Batak: İstoričeski oçerk*, Filibe: D. V. Mañov, 1892, s. 27. Bulgar isyancıardan ele geçirilen ağaçtan mamul bir topu gösteren gravür için bkz. Ek XVI.

⁴⁶⁷ BOA, HR.TO. 463/66, lef 5-1.

⁴⁶⁸ Stoyanov, *Zapiski po Bulgarskite Vistanie*, s. 910.

⁴⁶⁹ Goranov, *Vistanieto i klaneto v Batak*, s. 38.

öğrencinin de yaşamına son verirler. Batak'ta meydana gelmekte olan hadiseleri haber alan Tatarpazarcık'taki idareciler⁴⁷⁰ yedek kuvvetleri harekete geçirir ve Müslüman sivillere silah ve mühimmat dağıtırlar.⁴⁷¹

Ahmed Ağa, Müslüman ahali arasında yayılan panik nedeniyle köyde yaşananları tespit etmeleri için iki silahsız zaptiyeyi 6 Mayıs akşamı Batak'a gönderir.⁴⁷² Goranov'un anlatısına göre asilerin köy girişinde kurdukları karakola geldiklerinde isyancılar "sultanın tiranlığına karşı ayaklandıklarını ve kanlarının son damlasına kadar savaşımaya hazır olduklarını" söyleyerek geri dönüşe geçen zaptiyelerin üzerine ateş açarlar.⁴⁷³ Ancak durum tam anlamıyla Goranov'un yorumuyla örtüşmemektedir. Zira, köydeki isyancılar, köyün muhafazası için nöbet tutmakta olan iki zaptiye neferini Hıdrellez/ Sv. Georgi yortusu münasebetiyle yapılan şenliklere katılmaları için köye davet etmişlerdi.⁴⁷⁴ Neferler davete icabet etmişler, ancak köye girer girmez öldürülmüşlerdi. Köydeki komitacılar ertesi gün de köy yakınından geçen 20 kadar Müslüman yolcuyu da öldürmüşler, sonrasında da civar köylere saldırmaya başlamışlardı.⁴⁷⁵ Şüphesiz ki bu eylem devletin otoritesine ve varlığına karşı açık bir saldırıydı.⁴⁷⁶

Bu olaydan bir gün sonra Batak köyü çevresinde yaşayan 200 silahlı Pomak Batak'a gitmiş ve köye bir müzakereci göndermişti. Müzakereciyle görüşmeyi kabul eden Bataklılar "sultanın otoritesine ve tiranlığına karşı ayaklanmanın başladığını, barışçıl Müslüman ve Türklere dokunulmayacağını" bildirirler.⁴⁷⁷ Halbuki bu "iyi niyet" beyanı çok uzun sürmeyecek, civar köylerdeki Müslümanlara isyancılara aynî yardımda bulunmaları ve aksi takdirde köyleri yerle yeksan edileceği yönünde bir talimat iletilecekti.⁴⁷⁸

Batak, ihtilâl komitesinin kararı uyarınca civardaki köylerin isyan merkezi olacaktı. Fakat Batak'taki ayaklanmanın planlanan tarihten önce başlamış olması

⁴⁷⁰ Ahmed Midhat. *Üss-i İnkılâb*, s. 332.

⁴⁷¹ Goranov, *Vistaniето i klaneto v Batak*, s. 40-41.

⁴⁷² BOA, Y.PRK.EŞA, 1/1, s. 14.

⁴⁷³ Goranov, *Vistaniето i klaneto v Batak*, s. 42-43.

⁴⁷⁴ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 41.

⁴⁷⁵ Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 205.

⁴⁷⁶ Sahara, "Two Different Images", s. 484.

⁴⁷⁷ Goranov, *Vistaniето i klaneto v Batak*, s. 45.

⁴⁷⁸ Goranov, *Vistaniето i klaneto v Batak*, s. 46.

nedeniyle öteki köyler ayaklanmaya katılamamış ve Batak köyü yalnız başına ayaklanmak durumunda kalmıştı.⁴⁷⁹

30 Nisan gününe dek Batak'taki isyan ve Osmanlı otoritesi “dışında kalma” iddiası devam etmişti. Ahmed Ağa, Batak'a gelince buraya civar köyler takviye kuvvetlerin de gelmiş olduğunu ve bu kuvvetlerin karşı hücumla geçebilecek dereceye vardığını fark eder.⁴⁸⁰ Bunun üzerine asilere silahlarını teslim etmek üzere 24 saat mühlet vermişti. Verilen sürenin dolmasına karşın, asilerin mukavemetten vazgeçmemeleri üzerine Ahmed Ağa'ya bağlı birlikler isyancılara müdahaleye başlamıştı.⁴⁸¹ Zaptiye birlikleri ve asiler arasında silah bırakma konusunda müzakereler yürütülmeye çalışılsa da hadiselerin heyecanı ve nezaketi arasında olumlu bir sonuç almak mümkün olmamıştı.⁴⁸² Müzakereleri yürüten temsilciyi dinleyen Bataklılar Ahmed Ağa'nın taleplerini reddederler.⁴⁸³

Müzakerelerin sonuçsuz kalması üzerine, Bulgarlar ve Türkler savaş pozisyonu alırlar. Bulgar tarafı “hürriyet” iddia ederken, Osmanlılar nizamı tekrar tesis etmeyi hedefler. Köy kuzey ve güney tarafından zaptiyelerce sarılır. İlk ateş zaptiyelerle birlikte köyü kuşatan çevre köylerden gelmiş olan başıbozuk Pomaklar tarafından açılır. Kısa süreli bir çatışmanın ardından zaptiyelerle birlikte başıbozuklar köye girer.⁴⁸⁴

İlk çatışmanın ardından isyancıların aldıkları mağlubiyet ve zaptiyelerin köyün etrafındaki kuşatmayı tahkim etmeleri neticesinde Batak köyünün asi lideri Petır Goranov “yoldaş”larını yarı yolda bırakarak köyü terk eder.⁴⁸⁵ Köyde kalanlar ise savunma pozisyonu olarak daha güvenli gördükleri okul ve kilise binaları ile köyün eşrafından Trendafil Kerelov'un evine sığınır. Bu tercih aynı zamanda köyün dışında isyancıların kurdukları savunma hatlarının da imha edildiğini göstermektedir.⁴⁸⁶

Goranov'un kaçışının ardından zayıflayan köyün savunmasını müteakiben zaptiye hücumu başlar.⁴⁸⁷ Başıbozuklar ve zaptiyeler evvela köyün aşağı mahallelerine doğru

⁴⁷⁹ Sahara, “Two Different Images”, s. 487.

⁴⁸⁰ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, s. 343.

⁴⁸¹ BOA, Y.PRK.EŞA, 1/1.

⁴⁸² Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 220-221.

⁴⁸³ Tr. Kerelov, *Glava ne sklanya*, Sofya: İzdateltsvo na BKP, 1966, s. 105-106.

⁴⁸⁴ Hristo Popkonstantinov, “Çepino: Edno bilgarsko kraište v severozapadnite razkloneniya na Rodopskite planini”, *Sbornik za narodni umotvoreniya i knizhnina* 15 (1898): 240.

⁴⁸⁵ Stoyanov, *Zapiski po Bilgarskite Vıstanie*, s. 919.

⁴⁸⁶ Sahara, “Two Different Images”, s. 490.

⁴⁸⁷ Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 220-221.

ilerlemişlerdi. Nitekim Stoyanov'un iddiasına göre köydeki "çorbacı"lar, bir başka ifadeyle Bulgar isyancıları nazarındaki "dahilî mihraklar" zaptiyelerle iş birliği yapmış ve "düşman"ı köye davet etmişlerdi.⁴⁸⁸ Batak köyünü kuşatmış ve asilere ağır kayıplar verdirmiş olmalarına karşın Ahmed Ağa'nın liderliği altında bir araya gelmiş olan başıbozukların tecrübe ettiği sorunlar da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlar. Söz konusu sorunlardan ilki silah, mühimmat ve yiyecek tedarikinde baş göstermeye başlayan aksaklıklardı. Bir diğer problem ise kuşatmanın devam etmesine karşın Müslümanlar tarafında yaşanan asker kayıplarıydı. Ahmed Ağa civar köylerden gelmiş başıbozuk savaşçıların lideri konumunda olduğu için tüm bu şikâyetlerin ve problemlerin muhatapları olan destekçilerini kaybetmeksizin bir çözüm bulmak durumunda kalır. Batak'taki isyancılar ve köylülerle müzakere başlatmak bir çözüm yolu olarak kararlaştırılır. Ahmed Ağa tarafında gönderilen müzakereci silah bırakılması ve ateşkes önerisiyle köylülerin temsilcileriyle görüşür.⁴⁸⁹ Batak köyünün temsilcisi Angel Kavlakov Türk tarafının önerilerinin kabul edildiğini bildirmek üzere Ahmed Ağa'nın kamp çadırına gelir. Bulgarlar silah bırakmayı kabul etmişlerse de bu sefer başıbozuklar köye yağma ve ganimet elde etmek amacıyla saldırırlar.⁴⁹⁰

Başıbozukların yağma ve saldırılarından kurtulmak isteyen köylülerin bir kısmı köyün sırtındaki dağa kaçır. Kalanlar ise köydeki okul ve kilise binasına sığınır. Başıbozuklar öncelikle okula hücum eder ve bu saldırının ardından köylülerin büyük bir kısmı hayatlarını kaybeder, okul binası da ateşe verilir.⁴⁹¹ Başıbozukların bir sonraki hedefi köydeki Sv. Nedelya kilisesi olur.⁴⁹² Saldırı neticesinde kilise avlusuna ve bina içine sığınmış köylüler başıbozuklarca öldürülür.⁴⁹³

Nisan Ayaklanması'nın uluslararası bir sorun haline gelmesi, bir başka ifadeyle Osmanlıların Bulgar Meselesi olmaktan çıkarak Şark Meselesi'nin bir parçası olması biraz vakit alacaktı. Bulgaristan coğrafyasında meydana gelen olayların ne olduğu,

⁴⁸⁸ Stoyanov, *Zapiski po Bulgarskite Vistanie*, s. 924.

⁴⁸⁹ BOA, Y.PRK.EŞA, 1/1.

⁴⁹⁰ Sedes, 1875-1878 *Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 220-221.

⁴⁹¹ Goranov, *Vistanieto i klaneto v Batak*, s. 86-89

⁴⁹² Batak köyündeki Sv. Nedelya kilisesi 1813 yılında inşa edilmiştir. Kilise içinde avlusunda meydana gelen başıbozuk saldırıları nedeniyle kilise Nisan Ayaklanması'nın sembolik mekanlarından biri haline gelmiştir. Kiliseye, 1955 yılında Devlet Müzesi statüsü verilmiş, 1977 senesinde ise "ulusal tarihî kültür anıtı" olarak kaydedilmiştir. Veselin Stankov, "'Sv. Nedelya' v Batak – viztorjen pametnik na svobodata" *Buditel* (Nisan-Haziran 2013): 19-21.

⁴⁹³ Goranov, *Vistanieto i klaneto v Batak*, s. 94-97.

isyanın ne şekilde başladığı ve nasıl sonuçlandığına ilişkin bilgiler hemen İstanbul'a ulaşmaz. Osmanlılar bile Rodopların kuzeyinde, Filibe'de yaşananlardan tam manasıyla haberdar olmadığı gibi, Avrupalı diplomatik çevreler de benzer bir şekilde sadece "söylenti" kabilinden yetersiz haberler almaktaydı.

Bulgar isyanı kısa sürede bastırılmış ve ayaklanmanın daha geniş bir alana yayılması engellenmişti. Ancak, isyanın bastırılması sırasında kimi zaman şiddet kullanılması İngiltere başta olmak üzere Avrupa hükümetlerinin ve kamuoylarını Osmanlı Devleti ve Müslümanlar aleyhine dönmesine neden olmuştu. 1875'te Bosna ve Hersek'te başlayan isyanın bir sene sonra Bulgaristan'a sıçraması ve ayaklanmanın bastırılma şekli "Şark Meselesi"nin çözümü yani Osmanlı Devleti'nin taksimi için bir gerekçe olarak kullanılmak istenmişti. Bu amaca yönelik gönüllü veya profesyonel olarak çalışan İngiliz menşeli gazete muhabirleri Avrupa kamuoyunu Osmanlı aleyhtarı bir konuma sürükleyecek haberler kaleme almaya başlayacaklardı.⁴⁹⁴

Birkaç yıldan beri İstanbul'da yerleşik bulunan İngiliz avukat ve Londra merkezli *Daily News* gazetesinin gönüllü ve amatör muhabirliği görevinde bulunan Edwin Pears Bulgaristan'daki hadiselerle ilişkin ilk bilgileri verir. Ona göre "1876 ilkbaharında Bulgaristan'daki kötü ve can sıkıcı olaylar" hakkındaki bilgiler İstanbul'a ulaşmaya başlamıştı.⁴⁹⁵ İstanbul'daki İngilizlerin yanı sıra, başkentteki Amerikalıların ve Amerikalı misyonerlerin merkezi konumundaki Robert Kolej'deki Bulgar öğrenciler de akrabalarından ve yakınlarından aldıkları mektuplardaki haberleri okullarının idareci ve öğretmenleriyle paylaşmaktaydılar. Robert Kolej'de, aynı zamanda, Bulgar öğrencilerle ve Bulgaristan'daki hadiselerle çok yakından ilgilenen bir eğitimci görev yapmaktaydı. Albert Long isimli bu öğretmen İstanbul'daki görevine başlamadan önce yedi yıl süreyle Bulgaristan'da Protestan misyoner olarak görev yapmıştı. Bulgaristan'daki günlerinde kurduğu ilişkileri sürdürmekte olan Long, öğrencilerin yanı sıra kendisine de gelen mektupları İstanbul'daki İngilizce konuşan toplumun bir parçası olan Pears ile paylaşmaktaydı. Pears'a göre Bulgaristan'daki durum şöyle özetlenebilir: "Osmanlı otoriteleri Bulgaristan'da kontrolü kaybetmiş durumdadır, Müslüman köylüler Hristiyan

⁴⁹⁴ Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları*, s. 240.

⁴⁹⁵ Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*, Londra: Herbert Jenkins, 1916, s. 14.

komşularını katlediyorlar.”⁴⁹⁶ Pears’ın Bulgaristan’da yaşanan olaylara ilişkin bakış açısı ve yorumları kendisinin de “Bulgar Meselesi”nde Bulgarlar lehine taraf tutmakta olduğunu göstermektedir. Öyle ki, Gladstone dahi *Bulgarian Horrors and the Question of the East* kitabında Pears’ın eylemlerini takdirle karşılamıştı.⁴⁹⁷

Albert Long, Bulgaristan’dan gelen haberleri derleyerek bir rapor haline getirecek ve bu rapor Eylül 1876’da yayımlanacaktı. Ancak raporu yayımlamadan önce konuya ilişkin kaleme aldığı bir yazıyı *Daily News* gazetesine gönderir⁴⁹⁸ ve bu yazı gazetenin 23 Haziran 1876 tarihli sayısında yayımlanır.⁴⁹⁹ Edwin Pears, raporu fahrî muhabiri olduğu *Daily News* gazetesinin yanı sıra *The Times* muhabirine de göndermiş, ancak olumlu bir yanıt alamamıştı. Kendi çabalarının yanı sıra, Long ve Kolej müdürü George Washburn, İstanbul’daki Britanya Elçisi Sir Henry Elliot’a başvurarak şahsi ve diplomatik nüfuzunu Bulgarlar lehine kullanmasını isterler. Nitekim, Elliot, Amerikalı eğitimcilerin sundukları delilleri böyle bir tavır için yetersiz bulacak ve durumu Londra’ya bildirmekte acele etmeyecekti.

Britanya’nın Edirne’deki konsolosluğu ve İstanbul’daki büyükelçisi arasında mevcut olması gereken iletişim zinciri Edirne’deki konsolos vekili tarafından kırılır. Sir Henry Elliot bu kopukluktan şaşkınlıkla bahseder. Zira Edirne’den doğrudan doğruya kendisine aktarılması gereken havadisler kesintiye uğramış ve kendisinden önce *Daily News* gazetesinin muhabiri Edwin Pears’a iletilmişti.⁵⁰⁰ Dolayısıyla “Bulgar Vahşetleri” unvanıyla takip eden aylarda Britanya kamuoyunu meşgul edecek, sarsacak ve aynı zamanda da Osmanlı Devleti’nin siyasî manada zor durumda bırakacak hadiseler elçi Elliot ve hükümetten önce gazetede yayımlanan haber ile kamuoyu ile paylaşılmıştı. Bu, gazetecilik açısından ciddi bir haber atlatma örneği olmakla birlikte, aynı haber uzun süreli bir diplomatik krizin de habercisidir. Britanya’nın Edirne’deki konsolos muavini Dupuis’in “başbozukların” aşırıya kaçan eylemleri hakkında İstanbul’a ilettiği raporlar,

⁴⁹⁶ Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 15.

⁴⁹⁷ Gladstone’a göre Bulgaristan’daki hadiseleri aktarma işi gerçek bir muharebe sahasıdır ve bu muharebeyi cesaret, zekâ ve bilinçle yürüten kişi de Edwin Pears’tan başkası değildir (W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Londra: John Murray, 1876, s. 13).

⁴⁹⁸ Ömer Turan, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler: III. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 1106.

⁴⁹⁹ “The Assassinations at Constantinople: Moslem Atrocities in Bulgaria”, *The Daily News*, 23 Haziran 1876, s. 5-6.

⁵⁰⁰ Sir Henry G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, Londra: John Murray, 1922, s. vi.

diplomatik usul gereği önce İstanbul'daki konsolos Philip Francis'e ulaşır. Hiyerarşik yapıya göre Francis'e ulaşan havadis ve raporlar ise elçi Elliot'a sunulması gerekirdi. Ancak kendisi koyu bir liberal olan ve iktidardaki Muhafazakârlardan hiç de hazzetmeyen Francis kendisine gelen yazışmaları Pears'a teslim eder. Elliot, hem alışılmış kuralları ihlal eden hem de Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde meşgul olduğu siyasî krizi Avrupa arenasına taşıyan bu hadiseden iki yıl sonra haberdar olacaktı.⁵⁰¹

Pears'ın imzasıyla yayımlanan rapor İngiltere kamuoyunda büyük bir heyecan yaratmanın yanı sıra, tepki doğuracaktı. Zira, Pears, isyan süresince yakılan 37 köyün isimlerini bir liste halinde neşretmiş ve Müslümanların ayırım gözetmeksizin Hristiyan köylülere işkence uyguladıklarını ve öldürdüklerini iddia etmişti. Raporunda yer verdiği bilgileri Robert Kolej'de görev yapan Dr. Long'dan aldığını belirten Pears, isyan süresince yakılmış olan 15 Müslüman köyünden ise hiç bahsetmemekteydi.⁵⁰² Gazetede rapor çok geçmeden parlamenterlerin de ilgisini çekecekti. 26 Haziran günü iki vekil hükümete verdikleri soru önergesinde basında çıkan Bulgaristan'daki hadiselerle ilişkin haberlerin doğru olup olmadığının cevabını isterler. Başbakan Benjamin Disraeli “kendilerine gelen haberlerin gazetede yayımlanan raporu doğrulayacak mahiyette olmadığını” açıklar.⁵⁰³ Disraeli'nin bu cevabının nedeni, başında bulunduğu hükümetin o sırada elçi Elliot tarafından söz konusu raporların Amerikalı misyonerlerce hazırlandığını bildirmiş olmasıydı.⁵⁰⁴ Ayrıca, Elliot “Bulgar Katliamı” söylemini hayali ve abartılı olarak değerlendirmiş, katliam haberlerini Rus ve Bulgar kaynaklarının iddiaları şeklinde tanımlamıştı.⁵⁰⁵

Hadiseler sürmekteyken muhalifi Gladstone'un tüm tahriklerine karşın sakin bir tavır takınmaya dikkat ettiği görülen Başbakan Disraeli kamuoyu baskısıyla vicdanen asi Bulgar tarafına meyletmesine karşın gazetelerdeki haberlerin doğruluğuna şüpheyle yaklaşır ve Osmanlı mevkidaşlarıyla benzer bir pozisyonda konumlanır. Zira Osmanlı hükümeti de Bulgaristan'dan gelen haberlerin taraflı olduğuna inanmaktaydı:

⁵⁰¹ Elliot, *Some Revolutions*, s. vii.

⁵⁰² *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 72.

⁵⁰³ Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, s. 22.

⁵⁰⁴ Eugene Schuyler, *Selected Essays with a Memoir by Evelyn Schuyler Schaeffer*, Londra: Sampson Low, Marston & Company, 1901, s. 62.

⁵⁰⁵ Mithat Aydın, *Balkanlarda İsyan: Osmanlı-İngiliz İlişkileri Kapsamında Bosna-Hersek ve Bulgaristan Ayaklanmaları (1875-1876)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 174.

“(…) tarafeynden birtakım harekât-ı gaddarane vukua’ gelmiş ise de *Daily News* ve *Times* gazetelerinin ol-babdaki münderecâtı mübalağalı olduğu ve harekât-ı vakıaya dair alınan mübalağalı ifadat münhasıran Rusya ve Bulgar menabiinden vürud etmekte bulunduğunu ve tarafeynden vukua’ getirilen harekât-ı vahşiyanedan Müslümanlarınki daha ziyade ise de buna sebebiyet verenler ve en evvel mütecasir olanlar mücerred Hıristiyanlar idüğü (...)”⁵⁰⁶

16 Haziran’da İstanbul’dan gönderdiği raporun parlamentoda itibar görmediğini ve dahası yalanlandığını haber alınca yeni bir mektup daha kaleme alan Edwin Pears, bu defa isyan sırasında tahrip olmuş köylerin sayısını 60 olarak bildirir. 30 Haziran’da gönderilen mektubu 8 Temmuz tarihli *The Daily News* nüshasında yayımlanır.⁵⁰⁷ Yeni raporun yayımlanması üzerine meseleye ilişkin hükümete soru soran vekiller sorularını yinelemişler, bu defa hükümetten daha ılımlı bir üslupta, yeni haberler alamadıklarını belirten bir cevap almışlardı.⁵⁰⁸ Parlamentoda ve kamuoyunda geniş yankı bulan mektuplar teknik açıdan ve üslup bakımından eleştiri almaktan kurtulamaz. Başbakan Disraeli özellikle Pears’ın gazeteye gönderdiği yazılardaki bilgilerin sağlamlasının yapılmadığı eleştirisini dile getirir. Pears ise ısrarla kaynağının Dr. Long ve Dr. Washburn olduğunu, raporlarında alıntılacağı bilgilerin Amerikalı eğitimcilere Bulgaristan’dan gelen birincil kaynaklara dayandığını ifade ederek yazdıklarının doğruluğunda ısrar eder.⁵⁰⁹ Pears’ın verdiği bilgiler genel manada Bulgaristan’da yaşanan hadiselerle işaret ediyor olsa da kullanılan detaylar ve kritik mahiyetteki iddiaların esasında İstanbul’daki Avrupalı ve Amerikalı çevrelerde konuşulan kimi söylentilere dayandığı söylenebilir.

Pears’ın iddialarını tartışmalı hale getiren en dikkat çekici unsur ise yazarın 1876 ilkbaharında Bulgaristan’da esasında hayatın olağan bir şekilde akarken birdenbire ortaya çıkan değişikliklerdi. Pears, oldukça öznel bir bakış açısıyla yaptığı değerlendirmede kısa süre önce Kafkasya’dan sürgün edilen Çerkeslerle birlikte Sultan Abdülaziz’in, nazırlarına ve Osmanlı zaptiyelerine, Bulgaristan’daki başıbozuklar ile Anadolu’dan gelen “barbar”lara Bulgaristan’da “katliam yapma izni ve yetkisi” verdiğini iddia eder.⁵¹⁰

⁵⁰⁶ BOA, HR.SYS. 1918/1, Lef 1-a.

⁵⁰⁷ “The Moslem Atrocities in Bulgaria”, *The Daily News*, 8 Temmuz 1876, s. 5-6.

⁵⁰⁸ Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, s. 23.

⁵⁰⁹ Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 17.

⁵¹⁰ Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 209.

Edwin Pears'ın İstanbul'dan gönderdiği raporlar ağır eleştiriler de alır. En ciddi eleştirilerden birisi Pears'ın belirttiği yer ve köy adlarının esasında var olmadığı iddiasıdır. Bu tartışmalar üzerine Pears gönüllü muhabirliğini yaptığı gazetesinden bölgeye deneyimli ve profesyonel bir muhabir göndermesini talep eder. Pears'ın isteğine olumlu yaklaşan gazete idaresi İrlanda kökenli Amerikalı gazeteci Januarius MacGahan'ı Bulgaristan'daki olayları takip etmek üzere görevlendirir.⁵¹¹ Nitekim MacGahan hakkında daha önce görev yaptığı Rusya'daki taraflı yayınları nedeniyle “hisleriyle hareket etmeye meyilli” notu düşülmüş ve 19. yüzyıl “sarı basın” faaliyetlerinin öne çıkan isimlerinden birisi olarak nam salmıştı.⁵¹² Sahip olduğu kötü ün nedeniyle önce *The Times* ardından *The New York Herald* gazetelerine yaptığı muhabirlik başvuruları olumsuz yanıt almıştı.⁵¹³

Bir yandan gazeteler artık son derece ilgi görmeye başlayan Bulgaristan hadiselerini takip etmek üzere muhabirler görevlendirirken, öte yandan İngiliz ve Amerikan diplomatik kurumları da Bulgaristan'daki olayları araştırarak personeller görevlendirirler. Britanya parlamentosunda yapılan uzun tartışmaların ardından İstanbul'da elçilikte kâtip olarak görev yapan Walter Baring, hükümeti tarafından Bulgaristan'da araştırma yapmak üzere vazifelendirilir. 19 Temmuz'da yola çıkan Baring, Ağustos ayı boyunca Batak başta olmak üzere bölgede tahkikatını sürdürür, İstanbul'daki elçi Elliot aracılığıyla Londra'ya gönderilen raporunda sadece Batak'ta 5.000 civarında Bulgar'ın öldürüldüğünü belirtir. Halbuki, isyan bölgesine gönderilen komisyonun hazırladığı rapora göre ise hayatını kaybetmiş ya da kayıp olarak kaydedilen Filibe ve Pazarcık'taki kadın ve erkek Bulgarların toplam sayısı 3.044'tür.⁵¹⁴ Yine aynı rapora göre, Batak'ta 766 erkek, 1.110 da kadının öldüğü tespit edilmiştir ki, aradaki fark İngilizlerin verdiği bilgilerin son derece hatalı olduğunu göstermektedir.⁵¹⁵ Nitekim hadiseler yatışıp olaylara serinkanlı bir bakışla yaklaşıldığında Baring'in iddia ettiği

⁵¹¹ Teodor Delçev Dimitrov, *Januari Makgahan 1844-1878 g.: Biografiya, dokumenti i materiali*, Sofya: İzdatelstvo “Nauka i izkustvo, 1977, s. 48-49.

⁵¹² Üstelik MacGahan üzerindeki şüpheler yine Rusya'daki görevi sırasında kendisine Çar'ın saray çevresinde bilinen ve değer verilen bir pozisyon elde etmiş olması ve 1872'de köklü bir Rus ailesine mensup bir kadın ile evlenmiş olması dolayısıyla Slav taraftarı olması ve 1876 baharında yaşananlar hakkında Bulgar tarafını tutması ihtimali üzerinde yoğunlaşmaktaydı (Richard Millman, “The Bulgarian Massacres Reconsidered”, *The Slavonic and East European Review*, 58 (2) (Nisan 1980): 228).

⁵¹³ Dale L. Walker, *Januarius MacGahan: The Life and Campaigns of an American War Correspondent*, Lincoln: Authors Guild Backprint.com, 1988, s. 170.

⁵¹⁴ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 78-81.

⁵¹⁵ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 84.

Bulgar kayıp sayısının hakikatten uzak olduğunu, köydeki hane sayısı ve mevcut hanelerde barınabilecek nüfus dikkate alındığında tespit etmek mümkündür. Elliot'un raporunda Batak'ta 490 hane bulunduğu belirtilirken⁵¹⁶, Filibe Komisyonu'nun tahkikatına göre köyde 496 hane mevcuttu.⁵¹⁷ Öte yandan Baring'in bilgi edinme ve elde ettiği malumatı kullanma şeklinin de sorunlu olduğunu söylemek mümkündür:

“Mösyö Baring'in yalnız Batak köyünde vuku' bulduğunu göstermiş olduğu miktarın üç humsu raddesinde bulunmasına belki istiğrab olunur. Fakat cetvel-i mezkûr tahkikat-i sathîye ile yapılmayıp her köy halkının isim ve resmiyle yapıp umum köy halkına tasdik ettirmiş olduğu defterin aynı olduğundan hiç kimsenin miktarı azalmıştır demeye hakkı olamaz. Ale'l-husus bu miktar-ı telefât muharebede ve ötede beride Müslümanlar tarafından öldürülmüş olan miktar olmayıp ihtilâlin zuhuruyla beraber karyelerini terkle yakan ve balkanlara giden veyâhud köyü merkez ittihâz olup da bade'l-muhârebe tahrip olunarak öteye beriye savuşan kırk elli bin halkın muharebede ve yollarda ve kır ve balkanlarda ölmüş ve tevahhuş ederek bir tarafa savuşup alan-ı meydana çıkmamış veyâhud fakrı cihetle kurrâ-yı sâireye yerleşmiş olanların miktarını câmi olduğuna nazaran asıl harben veya mazlumen öldürülmüş olan nüfusun miktarı bundan pek aşağı olmak lazım gelir”.⁵¹⁸

Meseleye müdahil olan bir diğer devlet ise Amerika Birleşik Devletleri'di. Kimi çağdaşlarınca Amerika'nın Bulgaristan'daki hadiseleri araştırmak hususunda taraf olması olumlu ve insanî bir çaba olarak değerlendirilmişse de işin esasının görünenden daha farklı olduğu söylenebilir. Amerikan hükümeti tarafından görevlendirilen Eugene Schuyler, daha önceden Amerika'nın St. Petersburg elçiliğinde görev yapmış ve tıpkı MacGahan gibi *Slavofil* olarak nitelendirilebilecek bir isimdi. Dahası Schuyler Rusya'daki Panslavist çevrelerde üretilen “Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaaya hayat hakkı tanınmadığı” iddiasını sahiplenen bir düşünceye taraftardı. Bulgaristan'a gitme izni almak için İstanbul'daki Amerikan elçiliğine başvururken⁵¹⁹ yazdığı mektupta kullandığı ifadeler aslında Bulgar meselesinin de uluslararası aktörlerin güç mücadelelerinde bir çatışma sahası haline geldiğini göstermektedir. Schuyler, Osmanlı

⁵¹⁶ TNA, PRO, FO 424/44, s. 114.

⁵¹⁷ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 75.

⁵¹⁸ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 81-82.

⁵¹⁹ Schuyler, *Selected Essays*, s. 62.

hükümetinin İngilizler tarafından desteklendiğini, Bulgaristan'da yaşanan katliamları kanıtlarıyla ortaya koyduğunda İngiliz hükümetinin de maskesini düşüreceğini iddia etmekteydi.⁵²⁰

Schuyler, MacGahan ile birlikte 23 Temmuz'da yola çıkar. Yanlarında Rusya elçiliğinde görevli Prens Tseretelev'in yanı sıra, Schuyler'ın işe aldığı Robert Kolej'de okuyan ve anadili Bulgarca'nın yanı sıra, Türkçe'ye de hakim bir Bulgar öğrenci de vardır.⁵²¹ *Kölnische Zeitung* muhabiri Dr. Schneider da Bulgaristan yolculuğu esnasında bir süre ekibe eşlik etmişti.⁵²²

Schuyler, Bulgaristan'a gittiğinde Türk ve Müslümanlardan bilgi almamak ve dahası konaklamak için dahi Bulgarlar haricinde bir cemaatin evinde kalmamak kararı aldığını belirtecekti.⁵²³ Schuyler ve MacGahan Batak'a giderken yol üzerinde ulaştıkları son Hristiyan köyü olan Peştera'da kendilerine Müslüman bir rehber verilmesi teklif edildiğinde bu öneriyi reddedecek ve geceyi de önceden verdikleri karara uygun olarak bir Hristiyanın evinde geçireceklerdi. Türk ve Müslümanların kendisini manipüle edeceği kaygısında olduğunu söylemesine karşın bu tavrı özellikle Batak meselesini soruştururken tamamıyla Bulgar yanlısı ifadeler kullanmasına yol açacaktı.

Peştera'daki Hristiyanlarca coşkuyla karşılandıklarını ve başıbozukların yaptıklarını dinlediklerini ifade eden MacGahan köyde konuştukları insanların Peşteralı değil, Bataklı olduklarını yazar. Çoğunlukla kadın ve çocuklardan oluşan köylüler, iddiaya göre Batak'ta gerçekleşen başıbozuk saldırısından hayatta kalanlardı.⁵²⁴ Peştera'dan ayrıldıktan sonra iki muhabir ve maiyetlerindeki dört saatlik zorlu bir yolculuk sonrasında Batak köyüne varırlar.

Batak'ta belki de hedeflediklerinden çok daha kısa bir süre geçirip oldukça yüzeysel bir soruşturma yürüttükten sonra köydeki misyonlarını tamamladıkları iddiasıyla geri dönmeye karar verirler. Köyde geçirdikleri kısa süre ve yaptıkları kısa görüşmeler ziyaret sonrasında telif edecekleri raporun eksikliklerini ve yüzeyselliğinin sebeplerini açıklar mahiyettedir. Zira Bulgar tarihçileri Batak köyünde yaklaşık 500 ev

⁵²⁰ Schuyler, *Selected Essays*, s. 63-64.

⁵²¹ Schuyler, *Selected Essays*, s. 63-64.

⁵²² Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, New York: AMS Press, Inc., 1966, s. 71.

⁵²³ Schuyler, *Selected Essays*, s. 65.

⁵²⁴ Januarius MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria: Letters of the Special Commissioner of the Daily News*, J. A. Macgahan, Londra: Bradbury, Agnew and Co., 1876, s. 18.

ve 4.000 kişilik bir nüfus olduğunu hesaplarlarken, Schuyler ve MacGahan kendi hesapları sonucunda 900 evin yer aldığını köyde 9.000 insan yaşadığını, dolayısıyla insan kaybının bu nispetle çok daha yüksek olduğunu iddia etmişlerdi. Fakat Schuyler 31 Ağustos tarihinde kaleme aldığı bir mektupta Batak'ta çok az vakit geçirmekten ve böylece olayların dehşetine daha az maruz kalmaktan memnun olduğunu söyleyecekti.⁵²⁵

Batak'ta artlarında hala açıkta kalan “cansız bedenleri” bırakarak⁵²⁶ Pazarcık'a doğru yeniden yola koyulurlar. Halihazırda Bulgaristan'daki inceleme yolculuğuna zihinlerindeki peşin yargılarla çıkan Amerikalı gözlemciler için Batak'ta gördükleri manzaralar iddialarının ispatı olarak vurgulanacaktı. Öyle ki, Schuyler, Batak köyünde gördükleri için “söz konusu manzaranın Bulgar ayaklanmasını bastıran Türklerin eylemlerinin kanıtı” diye yazacaktı.⁵²⁷ Schuyler ve MacGahan başıbozuk saldırılarının kurbanlarının masum, silahsız ve sivil kadınlarla çocuklar ve yaşlı erkekler olduklarını yazarlar. Üstelik köylüler silahlarını teslim etmişken öldürülmüşlerdi. Dahası saldırıyı gerçekleştiren Türklerden de hayatını kaybeden kimse bulunmadığını iddia etmişlerdi.⁵²⁸ Halbuki isyanın gerçekleştiği Filibe bölgesinde yapılan incelemelerde toplamda 184 sivil Müslüman'ın vefat ettiği kaydedilmişti.⁵²⁹ Zaptiye, nizamiye ve muavin askerlerinden ise 123 nefer Filibe havalisinde, özellikle de Batak ve Otlukköy'de hayatını kaybetmişti.⁵³⁰

Amerikalı gözlemcilerin iddialarının doğruluğu kabul edilecek olsa dahi ortada cevaplanması gereken önemli bir soru durmaktadır. İsyan etmemiş ve şiddetten uzak durmaya çalışan Batak başta olmak üzere ayaklanma bölgesindeki tüm diğer köylerde ateşkes kararı alındığında teslim edilen yüzlerce silah ne maksatla bulunmaktaydı?⁵³¹ Bu soruya MacGahan genel geçer bir yanıt verir. İrili ufaklı silahların taşınması bu bölgede bir gelenektir. Dahası gayrimüslimlerin can ve mal güvenlikleri bulunmaması nedeniyle Bulgarların silah taşımaları normal karşılanması gereken bir durumdu ve Bulgar köylülerin teslim ettikleri silahlar da o sırada hafif silah niteliğindeydi.⁵³² Halbuki MacGahan'ın bu cevapları köylerde ele geçirilen uzun namlulu tüfeklerin ve hatta

⁵²⁵ Schuyler, *Selected Essays*, s. 71.

⁵²⁶ MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, s. 30.

⁵²⁷ Schuyler, *Selected Essays*, s. 93.

⁵²⁸ MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, s. 25.

⁵²⁹ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 76.

⁵³⁰ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında*, s. 77.

⁵³¹ Mahmud Celaleddin Paşa. *Mir'ât-ı Hakikat*, I, s. 136; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, s. 320-321.

⁵³² MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, s. 25.

topların ne maksatla köylere yerleştirildiğini açıklamaktan çok uzaktır. Üstelik Batak'taki köylüler isyan başlar başlamaz ellerindeki silahları tereddüt göstermeksizin kullanmışlardı.⁵³³

Heyet, Batak'tan Pazarcık'a giderken Batak'ta yapılan saldırıların nedenlerini tespit etmek amacıyla yolları üzerindeki Pomak köylerine de uğramışlardı. Yaptıkları gözlemler neticesinde Batak'ın civar köyler arasında görece en varlıklı köy olması ve Türklerle Müslümanların aç gözlülüklerinin dürtüsüyle Batak'ı yağmaladıkları iddiası dışında bir argüman geliştiremezler.⁵³⁴ İlgi çekici bir biçimde benzer bir argüman Bulgar Meselesi'nin uluslararası bir sorun haline gelmesine ön ayak olan Pears'ın notlarında da vardı.⁵³⁵ Ancak, şu hususu özellikle belirtmek gerekir ki, Müslüman gönüllülerin hücumuna uğradığı iddia edilen yerleşim yerlerindeki Hristiyan ahalinin köylerinden ayrılmadıkları, nüfusun büyük kısmının aynı mahalde yaşamaya devam ettikleri tespit edilmişti. Genç Hristiyan erkeklerin sayısındaki azalma, bu grubun bir kısmının isyanla bağlantıları nedeniyle kaçak pozisyona düşmeleri ya da isyan sonrasındaki yeniden imar faaliyetleri için işçi olarak çalışmaya başlamalarıydı. Zira ayaklanma bastırıldıktan sonra merkezî hükümetin talimatıyla isyandan zarar gören köylerde yakılan ve tahrip olan evlerin yerine geçici barınaklar yapmak üzere hızla inşaat çalışmaları başlatılmıştı.⁵³⁶

Januarius MacGahan'ın 2 Ağustos 1876 tarihinde Tatarpazarcık'tan Londra'ya gönderdiği mektubu *The Daily News*'te bir hafta sonra yayımlanır. Aynı gazetenin 22 Ağustos günü yayımlanan sayısında çıkan Eugene Schuyler'in tam bir resmî rapor üslubunda kaleme aldığı notları İngiltere kamuoyunda sarsıcı bir etki bırakacaktı.⁵³⁷ Fakat, MacGahan her ne kadar etkili bir üslupla Bulgar tarafını kayırmacı bir metin kalem aldıysa da bu notlar gerçekleri tam olarak yansıtmamaktaydı. Zira, MacGahan'ın üzerinde durduğu Pazarcık bölgesinde 28 köy yanmıştır. Bu köylerin 4'ü Müslüman köyü, 6'sı Müslüman ve Hristiyan nüfusun birlikte yaşadıkları karma köy, 18'i ise Hristiyan

⁵³³ “Karye-i mezkureye vardıkta silahlarını teslim etmelerini teklif ettiğinde ahali-i merkume ağa-yı mumaileyhin efkarını yanlış anladıklarından mutâba‘at etmedikleri cihetle muharebeye başlayıp iki gün imtidat etmiş ve iki taraftan hayli telefat vuku bulmuştur.” BOA, Y.PRK.EŞA 1/1, s. 14.

⁵³⁴ MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, s. 32.

⁵³⁵ Edwin Pears, *Turkey and Its People*, Londra: Methuen/New York: George H. Doran, 1912, s. 214.

⁵³⁶ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, s. 349.

⁵³⁷ “The Turkish Atrocities in Bulgaria: Horrible Scenes at Batak”, *The Daily News*, 22 Ağustos 1876, s. 5-6.

köyüdür. Ancak Hristiyan köylerin 15'i isyancılar tarafından söz konusu köylerin ahalisi kendilerine katılmadıkları için Bulgar komitacılar tarafından saldırıya uğramıştı.⁵³⁸

Mevcut İngiliz hükümetinin Bulgaristan'da meydana gelen hadiselerle ilgili harekete geçmekte temkinli davranması muhalefetteki liberal parti lideri William E. Gladstone'un muhafazakâr Başbakan Disraeli'ye karşı siyasi bir kampanya başlatmasına da sebebiyet verecekti. Gladstone, Schuyler ve MacGahan'ın Bulgaristan'dan gönderdiği raporları kullanarak İngiltere'nin hem dahilî hem de haricî siyasetinde büyük ses getirecek *Bulgarian Horrors and the Question of the East* başlıklı kitapçığı kaleme alır. Risalenin yarattığı etki neticesinde İngiltere'nin birçok şehrinde Osmanlı Devleti karşıtı ve isyancı Bulgarlara destek mitingleri ve toplantıları tertip eder.⁵³⁹ Liberal politikacıların yanı sıra sendikalar ve sosyalist örgütler de Osmanlı karşıtı kampanyanın birer parçası olacaktı. “Eziyet gören mazlum Hristiyanlar” söylemini dile getiren kilise mensuplarıyla ruhbanların da iştirak ettiği mitinglerde dönemin önde gelen entelektüel figürlerinden ve tarihçilerinden olan tarihçi Thomas Carlyle ve mühendis William Froude gibi isimler de yer almıştı.⁵⁴⁰

Gladstone⁵⁴¹, eziyet gören Bulgarları kullanarak kendi siyasî çalışmalarını yürütürken kamuoyundaki Türk karşıtı hisleri ve düşünceleri körükleyecek argümanlar da kullanacaktı. Böylece Türkler ve Osmanlı Devleti şeytanlaştırılırken ezenlerin karşısında ezilenler, medenîler ve vahşîler karşıtlığını kullanma yolunu seçecekti:

“Türk ırkının geçmişte ve bugün ne olduğunu anlatmaya çalışayım. Bu sadece İslâm'a ilişkin bir mesele değil, bu ırkın İslâmiyetle birleşen kendine has niteliğiyle alakalıdır. Onlar [Türkler] ne Hindistan'ın ılımlı Müslümanları, ne Suriye'nin yiğit ve centilmen Selahaddinîleri ne de İspanya'nın terbiyeli ve kültürlü Mağribîleri gibidirler. Onlar Avrupa topraklarına girdikleri o ilk karanlık andan itibaren tamamen insanlığın gayr-i insanî bir türü olmuşlardır. Her nereye gittiyse arkalarında kocaman bir kan izi bırakmışlar ve hâkimiyetlerinin ulaştığı her yerde medeniyet ortadan kalkmıştır.”⁵⁴²

⁵³⁸ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, s. 337.

⁵³⁹ TNA, PRO, FO 78/2551, s. 58-70.

⁵⁴⁰ Pears, *Turkey and Its People*, s. 216.

⁵⁴¹ Günümüzdeki bağımsız Bulgaristan devleti ve halkı halen Bay Gladstone'a karşı hissettikleri minnettarlığı başkent Sofya'da bir sokağa ve bir ortaokula kendisinin ismini vermek suretiyle göstermektedirler.

⁵⁴² Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, s. 12-13.

Gladstone'un İngiltere'de başlattığı hareket kısa bir süre içerisinde tüm Avrupa'yı etkisi altına alacak, Türk ve Müslüman karşıtlığı Rusya'da zirve noktasına ulaşacak ve kitlesel bir seferberlik hazırlığı için fikrîsel altyapı bu şekilde hazırlanmaya başlayacaktı. Osmanlıların kendilerini ifade etme teşebbüslerini ise daha işin başında bastırmak amacındadır. Pears, Schuyler ve MacGahan ile ortak noktada buluşarak Osmanlı tarafının her açıklamasının yalan olduğu peşin hükmünü ileri sürecekti. Osmanlılar yalan söylemekteydi, zira başıbozuklar ve saldırganlardan müteşekkil Osmanlılar Müslümandırlar.⁵⁴³

Bulgaristan'da yaşananları durdurmak için Avrupa'da dile getirilmeye başlanan ortak bir Avrupa askerî birliğinin -Schuyler uluslararası bir komisyon önermektedir- Bulgaristan coğrafyasında asayişî sağlamak maksadıyla teşkil edilmesi düşüncesi Gladstone tarafından kabul görmez. Gladstone “yalnızca insanî maksatlarla Osmanlı sularına bir filo gönderilmesini” ve böylece “benzer mezâlimin tekrarlanmasının sonsuza dek önüne geçilmesi” düşüncesini savunmaktaydı.⁵⁴⁴ Fakat bütün bu insanî yardım iddialarıyla maskelenen teşebbüslerin gerisinde Gladstone'un Bulgaristan'ı İngiltere'nin himayesine almak, resmî olarak *protektora* [himaye] statüsü ile imparatorluğun bir parçası yapmak fikri bulunmaktaydı. Britanya böylelikle Boğazların ve Karadeniz'in hemen kıyısında askerî ve siyasî önemi son derece büyük bir toprak parçası elde etmiş olacaktı.⁵⁴⁵

Bulgar meselesinin İngiliz kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhinde yarattığı etkide *The Daily News* başı çekmekle birlikte pro-Bulgar hissiyatın yaygınlaşmasındaki tek etken değildi. *The Northern Echo* gibi dönemine göre yerel sayılabilecek ve nispeten yeni kurulmuş bir gazete dahi Bulgaristan'da meydana gelen hadiseleri “iyi Slavlara ve Bulgarlara” karşı “kötü Türkler” ikiliği açısından değerlendirmişti.⁵⁴⁶ Öyle ki “mazlum” tebaasına zulmeden Türkler yaptıklarının cezasını çekmeliydi. Fakat, olaylar devam ederken yaşanan Türk ve Müslüman kayıpları Avrupa hükümetlerinin ve kamuoyunun

⁵⁴³ Sahara, “Two Different Images”, s. 502.

⁵⁴⁴ Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, s. 43.

⁵⁴⁵ R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Hamden, Connecticut: Archon, Books, 1975, s. 110.

⁵⁴⁶ “Our Policy in the East”, *The Northern Echo*, 24 Haziran 1876, s. 2 ve “England and the Eastern Insurgents”, *The Northern Echo*, 24 Haziran 1876, s. 2. İngiltere'deki basın Bulgar meselesine dair takındığı tavır ve İngiliz gazetelerinde konunun ele alınma biçimi hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Oğuz Satır, “1853-1856 Kırım Savaşı ve 1876 Bulgar Krizi Işığında Şark Meselesinin İngiliz Kamuoyuna Yansıması” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

dikkatini çekmeyecekti.⁵⁴⁷ Adeta bir histeri haline gelen “anti-Türk” hissiyat çok geçmeden diplomatik ve askerî bakımdan etkilerini göstermeye başlayacaktı.

Bulgarlar, İngiliz ve Amerikan hükümetleri ve kamuoylarından aldıkları desteği konsolide etmek için Fransız kamuoyunu etkileyecek bazı adımlar atmışlardı. İstanbul’daki Fransız Sefirine isyancılar tarafından gönderilen bir mektup asilerin amaçlarını ve hedeflerini ortaya koymaktaydı:

“Bulgar milleti kendi hükümet-i muvakkatesi vasıtasıyla resmen ve tazimat-ı mukaddeme ile ilan ediyor ki, silaha tutuşup kanını dökmeye karar vermiştir. İşbu fesadı kendi teşvikat-ı milliyesinin eseridir. Çünkü komşusu bulunan veyahud diğer bir ecnebi hükümetle cüzi ve külli muvafakati olmayıp yalnız Devlet-i Aliyyenin insaniyete yakışmayan su-i istimalatından dolayı tahammül olunmayan zulüm ve hakareten hasıl etmiş olan mecburiyet-i tabiiyenin nisbetidir. Onun fesadı ecnebi bir politikanın ihlalinin müfarakat ederek daima münferiden Avrupa’nın muvazene-i hazırasını ihlal edecek her nev efkâr-ı ecnebiyeden ictinaba şiddet-i tam ile devam edecektir.”⁵⁴⁸

3.4 Londra’dan Kalküta’ya: Bulgar İsyanı’nın Hindistan’daki Yankıları

Bulgar isyanı ve Rumeli’de yaşanan kanlı hadiseler yalnızca Avrupa’da ve “Büyük Güçler”in kamuoyunda yankılanmaz. Bilhassa ayaklanma süresince olayların meydana geldiği bölgelerde yaşayan Müslüman toplulukların maruz kaldıkları mezalim ve kayıplar Hindistan’daki Müslüman cemaat arasında tepkiyle karşılanır.

Kalküta’daki Hint Müslüman topluluğu temsilcilerinin Britanya Kraliçesi Victoria’ya hitaben kaleme aldıkları mektupta Çerkeslerin ve *başibozuk* grupların Bulgaristan’da asilere şiddetle müdahale ettiklerinin farkında olduklarını belirtirler. Ancak bu durumun on yıllardır Avrupa kamuoyunda yalnız bırakılmakta olan Osmanlı Devleti’ni daha da ağır bir üslupla suçlamak için bir gerekçe oluşturmaması gerektiğini vurgularlar. İngiltere Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi Victoria’ya kendisine atfedilen “*adillik*” sıfatına halel getirmemek ve Hristiyanlar arasında yaygınlaşmakta olan İslâm karşıtı hissiyat ve düşüncenin önlenmesi için Osmanlı hükümeti ve bazı

⁵⁴⁷ Mahmud Celaleddin Paşa. *Mir’ât-ı Hakikat*, I, s. 82-84.

⁵⁴⁸ OAK 265/48. Mektubun tam metnine tezin “Ekler” kısmında yer verilmiştir. Bkz. Ek XVIII.

memurları üzerinden tüm dünyadaki Müslümanları temsilcisi olan Osmanlı sultanı ve halifesini desteklemesi ricalarını sunmaktaydılar.⁵⁴⁹

Kalküta Müslüman topluluğunun Kraliçe Victoria'ya sundukları dilekçeyi kaleme almalarından evvel Ekim ayının ilk haftasından itibaren gündemlerine Osmanlı Devleti'nin desteklenmesi konusunu alarak toplandıkları görülmektedir. 7 Ekim tarihinde Kalküta belediye binasında düzenlenen ilk toplantıda oy birliği ile alınan kararlar 13 Kasım'da Moulvie Abdool Luteff Khan Bahadoor'un evinde yapılan görüşmede nihai şeklini almıştı.⁵⁵⁰

Kalküta'daki Müslümanların Osmanlı Devleti ve Müslümanların halifesi unvanını haiz Osmanlı sultanı lehine tavır takınmaları ve açıkça destek beyan etmeleri şaşırtıcı değildir. Ancak Bulgaristan'da meydana gelen hadiselerle ilişkin İngiliz diplomatların ve gazetecilerin hazırladıkları raporların 1876 yılının sonbaharında İngiltere'de yankı uyandırmaya başlaması ile Gladstone gibi siyasetçilerin meselede taraf olması ve Bulgarlar lehine kampanya yürütmeye başlamasının ardından kraliçenin Hint tebaasının kendi pozisyonlarını açıklamaları ve tepki göstermeleri dikkat çekicidir. Bu tavır hakkında çok çeşitli çıkarımlarda bulunmak kolay olmasa da İngiltere başta olmak üzere Avrupa'da yükselen İslâm aleyhtarlığının kendilerini etkilemesinden endişe duymuş olmaları ihtimalini ileri sürmek mümkündür.

7 Ekim ve 13 Kasım'da tertip edilen toplantıların ardından alınan kararlar iki ayrı metin olarak maddeler halinde düzenlenerek kraliçenin dikkatine sunulmak üzere 26 Kasım 1876'da Londra'ya gönderildi.⁵⁵¹

Hindistan Müslümanlarının temsilcileri Osmanlı sultanı ve halifeye desteklerini ifade etmelerinin ardından Bulgaristan'da meydana gelen kanlı hadiselerin bir nevi “iç savaş” bakış açısından görülmesi gerektiğini ve bu nedenle İslâm dininin ve Müslümanların isyan süresince dökülen kanlardan ve hayatını kaybeden sivillerden sorumlu tutulamayacağını vurgulamışlardı.⁵⁵² Toplantılarda alınan en somut kararlardan biri isyan sırasında yaralananlar ve hayatını kaybedenlerin ailelerine teslim edilmek üzere Bengal vali vekili gözetiminde yardım toplanmasıydı.⁵⁵³

⁵⁴⁹ BOA, Y. EE, 28/153 lef 1.

⁵⁵⁰ BOA, Y. EE, 28/153 lef 2.

⁵⁵¹ BOA, Y. EE, 28/153 lef 2-4.

⁵⁵² BOA, Y. EE, 28/153 lef 3-4.

⁵⁵³ BOA, Y. EE, 28/153 lef 3.

13 Kasım 1876 günü bir araya gelen Hindistan Müslümanlarının temsilcileri ilk toplantıda ilkesel manada aldıkları kararları detaylandırarak bir yürütme komitesi kurmuşlardı. Buna göre Bulgaristan'daki ayaklanma esnasında yaralananlarla hayatını kaybedenlerin aileleri ve yetimlere destek amacıyla toplanacak yardım paralarını koordine etmek ve Osmanlı hükümeti ile bağlantı kurmak üzere Mirza Abdool Kareem Sheerazee muhasip olarak tayin edilir. Yürütme Komitesi, aynı zamanda, Hindistan'ın farklı bölgelerindeki Müslüman toplulukları ile iletişime geçip maddî yardım toplamak ve elde edilen geliri Bâbîâlî'ye iletmek üzere yetkilendirilir. Yürütme Komitesi kendi inisiyatifi dahilindeki görev ve sorumluluklarının yanı sıra Bengal Hükümeti ile iletişime geçerek yerel idarecilerin desteğini sağlamak ve çok daha geniş kesimlere ulaşmak amacıyla hareket etmek üzere görevlendirilir.

Destekçilerin bir kısmı, komitenin yardım kampanyasına katılmak ve Osmanlı Müslümanlarına açıktan destek vermek hususunda endişe içindeydi. Bu kaygılarını gidermek üzere, Britanya hükümetinin söz konusu kampanyanın karşısında yer almadığı hususunda bilgilendirme yapılması ve böylece kampanyaya meşruiyet sağlanması konusuna toplantı zabıtlarında yer verilmesi talep edilmişti. Bu sayede daha fazla destekçiye ulaşmak hedefi de gözetilmişti.⁵⁵⁴

Hindistan'daki Müslüman toplumunun Bulgar isyanı sonrasında Bâbîâlî'nin diplomatik ve sosyal zeminde yalnız bırakıldığı bir süreçte halifenin başında bulunduğu Osmanlı Devleti'ne desteklerini ilan etmeleriyle birlikte ayaklanma bölgesindeki, maddî ve manevi kayba uğramış Osmanlılar için nakdî yardım kampanyası organize etmeleri dikkate değer bir tavır olarak değerlendirilebilir. 19. yüzyılın sonlarında başlayan Osmanlı/Türk toplumu ile Hindistan İslâm cemaati arasındaki karşılıklı yakınlaşma ve yardımlaşma 93 Harbi ile Türk İstiklal Harbi yıllarında da devam edecekti.

3.5 Filibe Fevkalade Komisyonu: Üyeleri ve Çalışmaları

Bu başlık altında 1876 ilkbaharında özellikle Nisan ve Mayıs aylarında Bulgaristan'da meydana gelen isyanı ve ayaklanmanın neticelerini tahkik etmekle vazifelendirilen

⁵⁵⁴ BOA, Y. EE, 28/153 lef 5.

komisyonu oluşturan Osmanlı memurlarının ve komisyonun faaliyetleri ele alınacak ve değerlendirilecektir.

Nisan Ayaklanması'nın bastırılmasında isyancılara şiddetle müdahalede bulunan düzensiz birliklerin ve bilhassa başıbozukların kullanılmış olması Osmanlı makamlarını Bulgaristan'da meydana gelen hadiseler konusunda baskı altına almak için imkân bekleyen Avrupalı "Büyük Güçler" için bir propaganda ve politika malzemesi olmuştu. Zira isyanı bir an önce bastırmak amacıyla Osmanlı idaresinin alelacele refleks göstererek harekete geçmesi, ancak bölgedeki düzenli birliklerin yetersizliği ve lojistik dezavantajları nedeniyle düzensiz *başıbozuk* kuvvetlerden de destek alınması ile Sırbistan'da konuşlanmış ordu birliklerinin desteğini alamamak kaygısı nedeniyle yerel Müslüman halkın silahlandırılarak isyancılara karşı cepheye sürülmeleri tercih edilmişti. Böylece ayaklanmaya katılanlara karşı takınılan tavırda şiddet unsuru öne çıkmış ve isyanın bastırılması kısa süre içinde kontrolden çıkarak bir asayiş meselesi olarak başlayan olaylar uluslararası bir sorun haline gelmişti.

Osmanlı hükümetinin merkezden yalnızca birkaç yüz kilometre uzağında yaşanan isyan karşısında kendisini güvensiz ve emniyetsiz hissetmesi, düzensiz birlikler aracılığıyla asilerin şiddetle bastırılması ve isyancılara "ibret"lik muamelede bulunulması yöntemini seçmesinde etkili olmuştu. Üstelik isyanın merkezi ve başkent arasındaki yazışmalarda "erbab-ı fesad"ın hak ettiği ve anladığı tek yöntemin şiddet olduğu belirtilmekteydi. Zaten asilere karşı mevcut hukukî prosedürü uygulamak da isyancılardan sayıca fazla olmaları nedeniyle bir hayli müşküldü. Hadiselerin hemen ardından Filibe'de kurulan fevkalade mahkeme mahpus bulunan 1.600'den fazla tutuklu ile baş edemediğinde Edirne'de ikinci bir mahkemenin kurulması talep edilmişti.⁵⁵⁵

Filibe ve havalisindeki isyan ve isyanın bastırılması sürecinde meydana gelen şiddet olayları, Avrupa ve bilhassa da İngiliz kamuoyunda abartılarak ve belli ölçüde de tahrif edilerek Osmanlı Devleti aleyhinde bir kampanyaya dönüştürülmüştü. Öyle ki, hapisanelerde nedensiz ve gerekçesiz olarak ve hukuksuz bir şekilde idam edildikleri ilan edilen Bulgar asiler konusu sık sık Avrupa kamuoyunda, bilhassa İngiltere'de gündem olmaktaydı.⁵⁵⁶ Üstelik *başıbozuk* unvanıyla düzensiz birliklerde görev yapan ve

⁵⁵⁵ BOA, İ.MTZ. (04), 5/146.

⁵⁵⁶ W. E. Gladstone, *Lessons in Massacre: An Exposition of the Conduct of the Porte in and about Bulgaria since May 1876*, Londra: John Murray, 1877, s. 26. Gladstone tarafından yayımlanan "Katliam Dersleri"

uygulanan şiddetten sorumlu tutulan yereldeki Müslümanların cezalandırılmak bir yana birçoğunun rütbe ve nişanlarla mükafatlandırılmaları da Avrupa’da sıkça dile getirilen en önemli şikâyetlerdendi. İngiliz tarafının şikâyetlerindeki en güçlü dayanak noktasını ise resmi yazışmalarda geçen *başibozuklar* hakkında “devlet ve millet uğrunda hüsn-i hizmet”te bulunmak gibi ifadeler oluşturmaktaydı.⁵⁵⁷ Üstelik Batak’taki ayaklanma sırasında düzensiz birliklerin saflarında çarpışan Barutinli Ahmed Ağa isyanın ardından öncelikle Mecidiye nişanı ile taltif edilmişti. Nitekim Avrupa’dan yükselen tepkilerin ardından Ahmed Ağa 2 Eylül’de tutuklanacak ve yıl sonunda, 27 Aralık tarihinde de idama mahkûm edilecekti. Herhangi bir isyan teşebbüsünün görülmediği Yanbolu’daki Boyacık köyünde kendi inisiyatifiyle yerli Bulgarlara saldırdığı iddia edilen Şevket Paşa da eylemleri karşılığında terfi ettirilerek Makedonya’da yine isyancı takibiyle görevlendirilmesi özellikle İngiliz yetkililer tarafından tepkiyle karşılanacaktı.⁵⁵⁸ Öte yandan, ayaklanma esnasında şiddet eylemlerini önlemeye çalışan ve hem Müslüman hem de Bulgar sivillerin katliama uğramalarını engellemeye çabalayan memurlar ise isimleri İngiliz elçiliği görevlilerince Bâbîâlî’ye iletilmiş olmasına karşın terfi ve taltif edilmek bir yana çoğu görevlerinden azledilmişlerdi.⁵⁵⁹

Sultan V. Murad, daha önce Bosna ve Hersek’teki ayaklanma ve Bulgaristan’ın farklı bölgelerinde bastırılan isyan teşebbüslerinin yarattığı heyecan ve yankılar nedeniyle halkı sakinleştirmek ve Avrupa kamuoyunu temin etmek amacıyla Filibe merkez olmak üzere isyanın yaşandığı bölgeye bazı memurlar göndermişti. Filibe’de vazifelendirilen fevkalade komisyona verilen talimatta memurların dış tahriklere kapılmamaları, kin, düşmanlık ve intikam duygularından uzak durmaları, yaşanan kötü hadiseleri zihinlerinden silip bir arada yaşamayı sürdürmeleri ve tarım ve ticaretle uğraşıp memleketin ilerlemesine katkıda bulunacak şekilde hareket etmeleri hususunda uyarılmıştı.⁵⁶⁰

İngiltere’de Bulgarlar lehine ve Osmanlı aleyhine yürütülen kampanya Osmanlı memurlarını komisyon görevleri esnasında da çokça zorlamış ve komisyondaki görevliler

başlıklı kitapçıkta Filibe’de 1.956, Edirne’de 1.200 ve Tırnova’da da 430 civarında tutuklunun bulunduğu iddia edilmekteydi.

⁵⁵⁷ BOA, İ.DH, 727/50713 ve BOA, A.} MKT.MHM, 481/13.

⁵⁵⁸ BOA, HR.SYS, 1919/5, lef 3.

⁵⁵⁹ Edhem Eldem, *Osman Hamdi Bey: İzlenimler 1869-1885*, İstanbul: Doğan Kitap, 2015, s. 101.

⁵⁶⁰ BOA, Y.EE. 84/69 Lef 2-3.

zaman zaman dış tesirlerin etkisinde kalmışlardı. Soruşturma inceleme sürecinde etki altında kalmalarının yanı sıra, tahkikat neticesinde de işlenen katil, soygun, kundaklama gibi suçlara nispeten hafif cezalar verilmişti. Üstelik hükümet güçleri saflarında isyanı bastırmak üzere hareket eden Müslümanlar idam cezasına çarptırılırken ve memur olanlar görevlerinden azledilirken Bulgar asiler⁵⁶¹ maddi tazminat dahi kazanmışlardı.⁵⁶²

3.6 Tahkik Komisyonları

Nisan Ayaklanması'nın bastırılmasının ve Bulgaristan'daki isyan havasının yatışmasının ardından hem Bulgaristan coğrafyasından gelen ve hem de sefaretlerden Bâbiâli'ye ulaşan şikâyetleri müteakiben Osmanlı makamları birtakım tedbirler almaya başlamışlardı. Söz konusu önlemlerden ilki Bulgaristan'da yaşandığı iddia edilen şiddet eylemlerini soruşturmak üzere Şakir Bey ve Edib Bey isimli iki Osmanlı memurunun sırasıyla Tuna ve Edirne vilayetlerine gönderilmesi olmuştu.⁵⁶³ Tuna Vilayeti sınırlarındaki hadiseleri incelemek üzere kuzey Bulgaristan'a giden Şakir Bey 2 Temmuz'da ve daha şiddetli olayların meydana geldiği Edirne Vilayeti civarında çalışan Edib Bey de 20 Temmuz'da raporunu sunmuştu.⁵⁶⁴ Edib Bey aynı zamanda isyanla ilgili soruşturmayı yürütmekle görevli fevkalade mahkemenin de reisliğini yürütmekteydi. İsyanın bastırılmasının ardından zaptiyelerin tutukladığı asiler sivil Bulgarların da katılımına açık celselerde mahkeme heyetinin karşına getirilmekteydi. Örnek vermek gerekirse 14 Temmuz 1876 günü Sofya yakınlarındaki Bali Efendi Köyü'nden (günümüzde Knyajevo) Stanyo Yotov isimli Bulgar üç arkadaşıyla beraber isyana katılmış, ancak ayaklanmanın bastırılmasının ardından Türk köylerine saldırmaya devam etmişti. 2 Temmuz'da yaptıkları saldırılar bölgeden geçmekte olan iki Türk ve bir Yahudi yolcunun şahitliğiyle de kanıtlamış ve zanlılar mahkemeye çıkarılmıştı.⁵⁶⁵ Yotov ve arkadaşları özelindeki örnek isyan sonrasında soruşturma ve yargılama süreçlerinin nasıl işlediğini göstermesi bakımından da önemlidir. Öyle ki, zanlıların eylemleri neticesinde

⁵⁶¹ OAK 267/130. Ceza alan Bulgarların ve Müslümanların detaylı listesi ekler kısmında yer almaktadır. Bkz. Ek XX.

⁵⁶² Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 59.

⁵⁶³ BOA, İ.MTZ. (04), 5/146.

⁵⁶⁴ BOA, HR.TO, 463/66 lef 3 ve BOA, A.} MKT.MHM, 480/99.

⁵⁶⁵ Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla*, s. 327 ve Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, s. 464.

mahkemeye çıkarılmaları için şahitlerin ifadeleri ve tanıklıkları gerekli görülmüştür. Buna karşın Edib Bey'in olayları tek taraflı olarak ele almış, yaşanan hadiselerin tüm suçunu isyancı Bulgarlara atmış ve *başibozukların* eylemlerini ve merkezî otoritenin çatışmaları önlemekteki eksikliğini belirtmekten kaçındığı iddia edilmişti. Nitekim Edib Bey'in raporunun bilhassa İngiliz kamuoyunda ve diplomatik çevrelerinde olumsuz yankıları olacak ve Bulgar Meselesi'nde Osmanlı aleyhtarı havayı besleyecek bir etki yaratacaktı.⁵⁶⁶ Ancak Bâbıâli Avrupa'dan gelen tepkilere karşın Edib Efendi'nin "Müslüman ve Hristiyan üyelerden oluşan bir heyet ile birlikte hazırladığı"⁵⁶⁷ raporunu farklı lisanlara tercüme ettirmek ve yurtdışında da dağıtmak için teşebbüste bulunacaktı.⁵⁶⁸

Bulgar komitacılarının Filibe ve havalisinde başlattıkları ayaklanmayı soruşturmak üzere bölgeye gönderilen heyete görevlerini tarif eden ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen, dikkat etmeleri noktaları işaret eden bir talimatname verilmiştir. Söz konusu talimatnameye göre heyetin görevleri şu şekilde ifade edilmişti:

"Geçende bazı erbab-ı şekavetin Filibe havalisinde ettikleri tohum-i fesad Bulgaristan'ın ekser tarafına münteşir olarak asayiş-i umumîyi ihlal ve işleriyle meşgul olan birtakım sadedilan-ı ahaliyi ihlal etmiş olmasından nâşi beyhude kanlar dökülmesine türlü zayıat irasına sebep olan vukuat-ı müellimenin suret-i tahaddüs ve cereyanı a'la-hakikatiha alemin nazargâh-ı dikkat ve ibretine arz olunmak için gayet etraflı ve emniyetli tahkikat icrası ehemm ve elzem görünür.

Bu tahkik ve tedkikte aranılacak şeyler şekavetin zuhur ettiği mahallerde âsâr-ı fesad nasıl ve ne gûne başlamış ve erbab-ı mefsedet taraflarına ahali-i sadıka ne yolda şekavete ve katl-i nüfus ve tahrib-i memlekete tahrik ve teşci' olunmuş ve muhafaza-i bilad ve evlad ü iyal için hükümetler tarafından ne tedbir ve hareket ittihaz edilmiş ve bu makule vaka nerelerde ve kaç defa zuhur edip ne suretle men' ve teskin kılınmış olduğu maddeleridir.

İşbu tahkikatın fesad ve şekavet zuhur eden her livanın meclis-i idaresi marifetiyle icra ettirilmesi ve İslâm ve Hristiyan ahalinin mevsuk ve mutemedlerinden cereyan-ı ahvale vukuf ve malumatı olanların dahi hazır bulundurulması lazım geleceğinden taraf-ı serdar-ı ekremilerinden bu yolda iktiza edenlere icra-yı vesayaya himmet buyurulmalıdır."⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ "A Turkish Apology", *The Times*, 7 Ağustos 1876.

⁵⁶⁷ Eldem, *Osman Hamdi Bey*, s. 102.

⁵⁶⁸ BOA, HR.TO, 463/66.

⁵⁶⁹ BOA, A. DVN. MKL, 14/3.

Paris'teki Osmanlı sefiri Sadık Paşa, Bâbîâli'nin İstanbul'da planladığı teşebbüslerin Avrupa'da karşılığının olmadığı ve aksine hükümetin takındığı tavrın Osmanlı Devleti'nin itibarını düşürdüğü konusunda hükümeti uyarmıştı. 26 Ağustos 1876 (14 Ağustos 1292) tarihli mektubunda Bulgaristan'da yaşandığı iddia edilen mezalim ve katliam haberlerinin İngiltere siyasi mahfillerinde geniş yankı bulduğunu, Edib Efendi'nin tahkikat raporunun ise Avrupa kamuoyunu teskin etmekten uzak olmak bir yana, bu raporun Avrupa'da nazar-ı itibara alınmadığını belirtir. Aynı zamanda Bâbîâli'nin meseleye yaklaşım tarzından da şikâyet ederek ve hükümetin bir an evvel tedbir alarak Bulgaristan'dan gelen havadislerin ikna edici şekilde önünü almaları ve tekzip etmeleri gerektiğini yazar. Şayet, Avrupa'da dolaşımda bulunan haberlerde hakikat payı var ise yaşananların düzgün bir şekilde izah edilmesinin zaruri olduğunu vurgular. Sadık Paşa Fransız Hariciye Nazırı Louis Decazes ile gerçekleştirdiği görüşmesine ilişkin raporunu şu satırlarla sonlandırmaktadır:

“Vakıa bu işaatta pek çok mübalağalar olduğu karşıdan dahi malum oluyor ise de bunların ellide biri sahih olacak olsa bile yine aleyhimizde edeceği su-i tesir inkâr olunamayacağından bu babda izhar-ı teessüften başka denilecek şey bulunamaz.”⁵⁷⁰

Bulgaristan'da yaşanan ve Avrupa'da “katliam ve mezalim” sıfatlarıyla tarif edilen hadiseler karşısında takınılan ilk tavrın etkisiz, hatta çoğu zaman Osmanlı Devleti aleyhtarı bir hava yarattığının ayırımına varan Bâbîâli, Edib Efendi'nin raporunu ikame etmek ve mesele ile çok daha ciddi bir şekilde meşgul olduğunu göstermek üzere yeni, daha yetkili ve daha fazla üyelerden müteşekkil bir komisyonu Filibe'ye göndermeyi kararlaştırır.

Edib Efendi'nin raporunu tamamladığı Temmuz ayından yeni ve fevkalade yetkili komisyonun teşkiline karar verildiği Ağustos'a dek geçen sürede Osmanlı makamlarının isyana ilişkin tavırlarının ve konumlanmalarının da değiştiğini gözlemlemek mümkündür.⁵⁷¹

İstanbul'daki Fransız Sefiri Bourgoing'in sadarete gerçekleştirdiği bir ziyaret esnasında Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa ile yaptığı bir görüşmede konu Bulgaristan

⁵⁷⁰ BOA, Y. EE, 44/50.

⁵⁷¹ Mahmud Celaleddin Paşa. *Mir'ât-ı Hakikat*, I, s. 136.

olaylarına gelir ve sadrazam ilk olarak Müslümanlara yapılan ithamların haksız olduğunu vurgular. Ancak konuşma esnasında sarf ettiği “katliam yapmaya başlayanlar Bulgarlardı ve bunun diyetini ödediler” cümlesi farkında olmasa dahi paşanın Bulgaristan’da isyan sırasındaki şiddeti zımnen ikrar etmesi olarak yorumlanabilir. Dahası Ağustos ayına gelindiğinde hükümet resmî yazışmalarda istenmeden de olsa Bulgaristan’da isyan sırasında “bazı müessif olayların” meydana gelmiş olabileceği ifadelerini kullanmaya başlayacaktı.⁵⁷²

Bâbiâli, Edib Efendi’nin Avrupa’da ciddiye alınmayan, hatta çoğunlukla ağır bir şekilde eleştirilen raporunun Osmanlı Devleti’ne fayda sağlamaması üzerine bu defa iki gayrimüslimden oluşan bir heyeti Bulgaristan’da görevlendirir. Heyette yer alan isimlerden ilki Fransız kökenli Matbuat Müdürü Edouard Blacque, ikincisi ise aynı zamanda Şura-yı Devlet üyesi olan Bulgar kökenli Yovanço Efendi’dir. Ağustos ayı ortasında göreve başlayan bu iki yüksek rütbeli memur 3 Eylül’de İstanbul’a geri dönmüş ve nicel olarak Bulgar kayıplarının arttığı, Müslüman kayıplarının ise azaldığı raporlarını Bâbiâli’ye sunmuşlardı.⁵⁷³ Blacque Bey ve Yovanço Efendi’nin raporlarının ardından hükümetin tavrında yeni bir kırılma gözlemlemek mümkündür. Zira 6 Eylül’de Fransız Sefiri Bourgoing’in ziyaretinde Hariciye Nazırı Safvet Paşa’nın bilhassa Batak’taki “katliam”ın sorumlusu olan Pomakların sert bir surette cezalandırılacaklarını söylediği kaydedilmişti. Dahası isyanın bastırılmasında önemli bir rolü olan Tosun Bey’in yanı sıra, diğer *başlıbozuk* reislerinin de tutuklanıp İstanbul’a getirilecekleri ve cezalandırılacakları haberleri artık çok daha yüksek sesle dillendirilmeye başlanmıştı.

Hükümetin eylemleri yalnızca derdest etme söylentileri ile sınırlı kalmayacak ve yüksek rütbeli memurlar da isyan sırasındaki sorumlulukları dikkate alınarak azledileceklerdi. İsyen esnasında Edirne valisi olan Akif Paşa görevden alınmış ve yerine Tuna Valisi Asım Paşa tayin edilmişti.⁵⁷⁴

Bâbiâli’nin adım adım değişmeye başladığı gözlemlenebilen tavrı, hadiseleri çok daha ciddi ve kapsamlı bir şekilde incelemek üzere olağanüstü yetkili ve çok daha yüksek rütbeli memurları havi bir tahkikat komisyonu kurulması kararı ile yeni bir aşamaya geçecekti.

⁵⁷² *Affaires Étrangères: Documents Diplomatiques: Affaires d’Orient 1875-1876-1877*, s. 180.

⁵⁷³ *Affaires Étrangères: Documents Diplomatiques: Affaires d’Orient 1875-1876-1877*, s. 191.

⁵⁷⁴ BOA, İ.MTZ. (04), 5/149.

3.7 Filibe Fevkalade Komisyonu’nun Kuruluşu

Sultan V. Murad’ın 93 gün süren saltanatı 1876 yılı Ağustos’un sonunda nihayete ermiş ve yerine Osmanlı tahtına çıkan II. Abdülhamid, İngiltere başta olmak üzere, Avrupa kamuoyundan gelen baskılar karşısında Bulgaristan’daki Nisan Ayaklanması’nı incelemek üzere “hem levazım-ı adalet tamamıyla ve hakkıyla icra olunmak ve hem umuma karşı hasıl ettiği su-i tesiratın önü alınmak için mevsuk ve haysiyetli zevat-ı kiramdan mürekkep olarak serian ve acilen”⁵⁷⁵ şiarıyla olağanüstü yetkili bir komisyon kurulmasına karar vermişti. Eski Ticaret Nazırı ve V. Murad’ın Mâbeyn Başkâtibi Sadullah Bey, 16 Eylül 1876’da (27 Şaban 1293) Filibe’de yaşanan hadiseleri yerinde incelemekle görevlendirilen komisyonun başkanlığına getirilmişti.⁵⁷⁶ Komisyonun ilk üyeleri Logofet Bey olarak da bilinen Aristarki Bey⁵⁷⁷, Ağustos ayında yine tahkikat göreviyle Bulgaristan’a gönderilen Yovanço Efendi ile Matbuat Müdürü Blacque Bey, Filibe fevkalade mahkemesi sabık başkanı Salim Efendi, Hariciye Kâtibi İsmail Bey ve eski Matbuat Müdürü Edhem Paşazade Hamdi Bey⁵⁷⁸ ile Hersek eski komiseri Vasa Efendi’den oluşmaktaydı.⁵⁷⁹ Komisyon üyelerinin vazifelerini izah eden irade metninde, heyetin Bulgarların bölgedeki Müslüman ahaliyi yok etmek üzere harekete geçmelerinin ardından Müslümanlar tarafından verilen “meşru” karşılık neticesinden yaşanması muhtemel telefâtı müteakip hadiselerin yatışmasının ardından *başlıbozukların* bazı katil ve gasp eylemleri işlemiş olabilecekleri, ancak bu fiillerin abartıldığı derecede ciddi olmamasına karşın yine varsa suçluları cezalandırmak ve “asılsız” haberleri yalanlamak üzere bir araya getirildikleri gibi hususları içermekteydi.⁵⁸⁰

Fevkalade komisyonun görevi ise hadiselerin niteliğini ve suçların faillerini tespit etmek, suçluları adalete teslim etmek, çalınan ve gasp edilen malları asıl sahiplerine geri vermek, yanmış ve harap olmuş köylerin zararlarını belirleyerek bu köylerde yaşayanların

⁵⁷⁵ Eldem, *Osman Hamdi Bey*, s. 105.

⁵⁷⁶ BOA, HR.SAİD, 1/24 ve BOA, *DH.SAİD.d*, 2/982.

⁵⁷⁷ Aristarki Bey (1838-1920), 1877’de Meclis-i Ayan üyesi olarak Meclis-i Umumi’de görev yapmıştı (Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul: İSİS, 1999, s. 67).

⁵⁷⁸ Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, s. 60.

⁵⁷⁹ BOA, İ.MTZ (04), 5/151.

⁵⁸⁰ BOA, İ.MTZ (04), 5/151.

kış bastırmadan evvel barınma sorunlarını çözmek, yaralıların tedavilerini sağlamak ve isyan neticesinde kimsesiz kalan çocukları Sofya, Edirne ve Tuna vilayetindeki ıslahhanelere yerleştirmek olarak tespit edilmişti.⁵⁸¹

Komisyounun teşkil edilmesinin hemen ardından Aristarki Bey şahsi nedenler ileri sürerek komisyondaki görevinden affını talep eder. Yerine Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi üyelerinden İkyadis Efendi getirilir.⁵⁸² Blacque Bey ise hastalığını gerekçe göstererek komisyondan ayrılmak istediğini belirtmesinin ardından yerine Hariciye Tahrirat Müdürü Abru Bey tayin edilir.⁵⁸³ Yüksek rütbeli bu memurların yanı sıra, Temyiz Mahkemesi Hukuk Dairesi baş mümeyyizi Refik Bey, Ceza Dairesi mümeyyizlerinden Cemil Bey, Posta ve Telgraf Meclisi Başkâtibi Agah Bey ile Hariciye kitabeti mümeyyizlerinden Münir Bey de komisyonda görevli diğer memurlardı. Daha geç tarihli bir belgenin işaret ettiğine göre fevkalade komisyon üyeleri arasında Pertev Efendi de bulunmaktaydı.⁵⁸⁴ Komisyounun teşkilinin ve üyelerinin tespitinin ardından, heyetin görevlerine ilişkin bilgiler gazetelerde de yer almıştı. *Vakit* gazetesinde komisyounun vazifesi şu şekilde belirtilir: “(...) Bulgaristan’ın her tarafını dolaşmak ve lazım gelen tahkikat ve muhakemat-ı mütemmimemi icra eylemek(...)”.⁵⁸⁵ Tahkikat sorumluluğunun yanı sıra komisyounun belki de en ayırt edici ve önemli niteliği ise olağanüstü bir mahkeme yetkilerine sahip olarak görevlendirilmiş olmasıdır.⁵⁸⁶ Kendilerine tevdi edilen vazifeleri yerine getirmek üzere hazırlıklarını tamamlayan Sadullah Bey liderliğindeki komisyon

⁵⁸¹ BOA, İ.MTZ (04), 5/151.

⁵⁸² BOA, İ.MTZ (04), 5/152.

⁵⁸³ BOA, İ.DH. 735/60201.

⁵⁸⁴ Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, s. 60.

⁵⁸⁵ “Bulgaristan hadise-i malumesinde bazı derece şiddet gösterilmesi meselesi Avrupa’da suver-i muhtelifle ile tasvir edilerek Devleti Aliyye bedhahlarına bir âlet-i garaz olduğu cümleinin malumudur.

Devlet-i Aliyye’nin müsellemler olan adalet ve merhameti muktezasından olmak üzere tebaasını her veçhile memnun etmek ve filhakika gâdir gören var ise mütecasirlerini tedip eylemek efkâr-ı adaletperveranesiyle o taraflara evvelce memuriyet-i mahsusa ile birkaç zevat gönderdiği misillü Bâbîâlî’de dahi bir komisyon-ı mahsus teşkil olunmuş idi.

Bu defa dahi Bulgaristan’ın her tarafını dolaşmak ve lazım gelen tahkikat ve muhakemat-ı mütemmimemi icra eylemek üzere atufetlü Sadullah Beyefendi hazretlerinin riyaseti ve saadetlü Salim Efendi ve İkyadis Efendi ve Blak Bey ve Yuvaço Efendi ve Hariciye kâtibi İsmail Beyefendi ve Matbuat müdürü sabık Hamdi Beyefendiler hazeratın azalıklarıyla bir komisyon-ı fevkalade teşkil olduğundan müşarünileyhim hazeratı maiyetlerinde lazım gelen müstantik ve kâtip efendiler ile beraber bugün Rumeli demiryol katarına rakiben Tatarpazarcık’a müteveccihen Dersaadet’ten hareket etmişlerdir. Komisyon-ı mezkûr Bulgaristan’ın ekser mahallerini gezerek her veçhile tahkikat icra edeceği cihetle bir aya kadar ancak Dersaadet’e avdet edebilirler” (*Vakit*, 18 Eylül 1876, nr. 322, s. 1).

⁵⁸⁶ Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, s. 60.

üyeleri 18 Eylül günü Rumeli Demiryolu Şirketi'ne ait bir trenle⁵⁸⁷ görev yapacakları Filibe'ye hareket etmişlerdi.⁵⁸⁸

Fevkalade komisyon Filibe'ye varır varmaz, heyetin reisi Sadullah Bey⁵⁸⁹ merkeze gönderdiği 24 Eylül tarihli raporunda her ne kadar bölgede olaylar yatışmış ve asayiş yeniden sağlanmış olmasına karşın yine de etrafta yabancıların tahriklerini önleyecek güvenlik güçlerinin eksikliğini bildirmişti. Söz konusu eksiklik devam ettikçe isyandan dolayı dehşet içinde bulunan ahalinin sükûnetini ve güvenini sağlamak mümkün olmayacaktı.⁵⁹⁰

Bâbîâli komisyonu oluştururken dinî dengenin yalnızca Müslümanlar lehine olması durumunda komisyonun nesnel olmamakla itham edilebileceği düşüncesiyle heyeti oluştururken dinî dağılımın eşit olmasına dikkat ederek dört Müslüman ve dört Hristiyan üyenin yer almasını gözetmişti. Halbuki Bâbîâli'nin dikkat ettiği denge, İngiltere'de olumlu karşılık bulmamıştı. Özellikle Gladstone heyetteki üyelerden memnun olmadığını “samimi ve kararlı kişiler olsa da aynı güveni hak etmeyenlerin bulunduğu” sözleriyle ifade etmişti. İsyân sürerken Matbuat Müdürlüğü vazifesinde bulunan Blacque Bey'i⁵⁹¹ “sansürcü”⁵⁹² olmakla ve Bulgaristan'da yaşananları “sözde mezalim” olarak nitelemekle itham eden Gladstone, aynı zamanda heyette Hristiyan üyelerin yer almalarını göz boyamak üzere atılmış bir adım şeklinde nitelemişti.⁵⁹³ Nitekim İngiliz sefaretinin görevlendirmesiyle Filibe çevresinde inceleme gezisinde bulunan Walter Baring'in talebi üzerine fevkalade komisyonun toplantılarına katılması dahi Gladstone'u tatmin etmemişti. Zira, Baring'in iddiasına bakılırsa komisyon üyeleri tahkikat esnasında dinledikleri Türk ve Müslümanların ifadelerine Bulgarların tanıklıklarından daha ziyade itibar etmektedirler. Yine Baring'in iddia ettiğine göre

⁵⁸⁷ *Sabah*, nr. 85, 21 Mayıs 1876 Cuma, s. 2.

⁵⁸⁸ Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, s. 60.

⁵⁸⁹ *Sabah*, nr. 177, 15 Eylül 1876 Çarşamba, s. 3.

⁵⁹⁰ BOA, İ. DH. 733/60067-2, lef 1-2.

⁵⁹¹ Bu yorum ve tespit Gladstone'un, hakkında kalem oynattığı meselelere yaklaşımının son derece öznel nitelikte olduğunu delili olarak gösterilebilir. Zira tüm İngiliz kamuoyunu tahrik edecek nitelikte bir propaganda broşürü yazan Gladstone, Blacque Bey'in fevkalade komisyon azalığından feragat ettiğinin ve Filibe'ye gitmediğini ya bilmemekte ya da kasıtlı olarak göz ardı etmektedir.

⁵⁹² Blacque Bey'in “sansürcü” olması konusunda, Gladstone haklı sayılabilir. Çünkü 9 Ağustos 1876 tarihli sayısında Bâbîâli'nin Bulgaristan'daki “vahşet”i inkar etmesini eleştirmesinin ardından *Courrier d'Orient* gazetesi Matbuat Müdür Blacque Bey'in imzaladığı kararla kapatılmıştı (Eldem, *Osman Hamdi Bey*, s. 110).

⁵⁹³ Gladstone, *Lessons in Massacre*, s. 22-23.

komisyon taraflı ve keyfî bir şekilde çalışmaktaydı. Üyeler arasında yalnızca İkyadis Efendi bir istisna olarak belirlemekte, “nitelikli” bir usulle sorgulama yapmaya çaba göstermekte ve fakat Müslüman azalar ise İkyadis Efendi’yi engellemekteydiler. Salim Efendi hakkındaki iddia ise çok daha ciddidir. Öyle ki, Salim Efendi duruşmalardan önce bazı mahkumları tutuldukları hapisanede ziyaret etmekte ve mahkûmları işkence yaparak konuşturmayı denemekteydi.⁵⁹⁴ Ancak Gladstone iddialarını ve ithamlarını destekleyecek herhangi bir kanıtı ortaya koyamamaktaydı.

3.7.1 Filibe Fevkalade Komisyonu’nun Çalışmaları ve Hazırladığı Rapor

Sadullah Bey riyasetindeki komisyon altı aya yakın bir süre zarfında isyan bölgesinde görev yapmıştı. Aynı zamanda sancak merkezi olan Filibe, fevkalade komisyonun da çalışmalarının merkezi olarak seçilmişti. Sadullah Bey, isyanın sebeplerini anlamak üzere, ayaklanmanın gerçekleştiği köyleri gezerek, hadiselerle karışmış ya da tanık olmuş tüm şahitleri dinleyerek ve soruşturarak geniş ve kapsamlı bir rapor kaleme almıştı.⁵⁹⁵ Bulgarların, Türkler ve Müslümanlar ile asırlardan beri bir arada “sulh” içinde yaşadıkları tespitiyle başlayan rapor, bazı müfsidlerin ve Panslavist tesirler doğrultusunda hareket eden komitacıların ortalığı bulandırarak isyana teşebbüs ettiklerini vurgulamıştı.⁵⁹⁶ Rapordaki bu tespitlerin bir nedeni de esasında isyanın son derece sun’î ve sadece şiddetli bir tahrik ile gerçekleşebilecek temelsiz bir teşebbüs olduğunu iddia etmektir. Rapor metninde yer alan şu satırlar da söz konusu edilgenlik ve temelsizliğe işaret eder:

“(…) Bulgarlar zaten sükûnet ve itaatle meluf iken isyana meyletmelerine maddeten bir sebep-i mücbir olmadıktan başka şahsiyet-i kavmiyelerine medar-ı taayyüş olabilecek asar-ı tarihiye ve edebiyeleri olmamasıyla daiyye-i istiklale bir saika-i maneviye dahi bulunmamasına nazaran hareket-i isyanîyeleri gayrinin tahrikat ve iğfalatına kapılarak ale’l-amyâ ağraz-ı mahsusaya alet olmak kabilindendir (...).”⁵⁹⁷

İstanbul’da matbu olarak yayımlanan *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında Filibe’de Bulunan Komisyon-i Fevkalâde Âzâsından Bir Zâtın Tanzim ile*

⁵⁹⁴ Gladstone, *Lessons in Massacre*, s. 41-42.

⁵⁹⁵ BOA, HR.TO. 463/66, lef 1 (Fransızca) ve lef 5 (Osmanlıca).

⁵⁹⁶ BOA, HR.TO. 463/66, lef 5-2.

⁵⁹⁷ BOA, HR.TO. 463/66, lef 5-1.

Bâbüâli'ye Takdim Eylediği Lâyiha-i Mühimmenin Suretidir başlıklı imzasız ancak içeriğine nazaran Sadullah Bey riyasetindeki komisyonun elinden çıkması muhtemel raporda Bulgar meselesinin geçmişi ve son dönemde yaşanan isyanın sebeplerini izah eden bir girizgâh yer almaktadır:

“Devlet-i Aliyye’nin idâre-i mutedile ve bî-arafânesi memâlik-i şarkiyyenin ihtilâf-ı cinsiyet cihetiyle muvâzene-i âlemin beka ve teminine kâfil olduğu hâlde kendi fâidelerini bu muvazenenin bozulmasında arayan birtakım cânibin şimdiye kadar ahali-i Osmaniye’nin bazı sunûfunu ne suretle aldatıp onları berbâd ve devleti dahi ızrar ettikleri cümlelerin malumudur. Kıtaât-ı şarkiyyeden en ziyâde terakki ve saadete müstaid yerler ahalisinin kâh diyânet ve mezhebiyet ve kâh cinsiyet ve kavmiyet gayret-i ca’liyesiyle teshîl ve tesmîm olunmalarının şimdiye kadar suret-i zuhur-i neticesi sahâif-i tarihte mestûr olan bunca gavâil-i azîmeye bâis olduğu dahi vâreste-i beyandır. Şu gavâil cümlesinden beride birkaç seneden beri Panslavizm nâmıyla ortaya konulan ve memâlik-i şâhânede mütemekkin sahîh veya yapma birtakım İslav akvâmının rahatını selb ile dâhilî ve hâricî birçok müşkilât ikâ’ma sebebiyet veren İslav kavmiyeti esâsından semeresi olan Bulgar meselesidir. Bulgar kavminin mütemekkin olduğu kıtanın kabiliyet ve münbitiyet-i tabiiyesi ve Bulgarların mütehallik oldukları şîme-i âsûdecûyi ve işgüzârleri devletin nazar-ı dikkat ve âtîfetini celb ettiği cihetle asrın ilcâ ettiği ıslahâtın mukaddimesi oradan başladığı gibi mebâdî-i terakkiyât dahi orada rûnûmâ olmuştur. Herkesin malumudur ki, Memâlik-i Osmaniye’nin kıtaât-ı sairesi daha usûl-i atîka ile idare olunmakta iken Bulgaristan vilâyet usûl-i cedîdesine rabt olunmuş ve usûl-i mezkûrenin bi’t-tecrûbe gösterdiği hüsn-i neticeye mebnî eyâlât-ı saireye tamîmine başlandığı zaman Bulgaristan adeta intizâmın numunesi olarak bir dereceye gelmişti. Şark kilisesinin idâre-i vâhidesi selâtin-i sâlifinin vermiş oldukları imtiyâzâtla mukarrer iken devlet Bulgarların müsted’âyatını tervicen bir müstakil idâre-i ruhâniye teşkiline ruhsat verdi. Memâlik-i Osmaniye’nin cihât-ı sairesindeki yollar ve sevâhilin limanları hâl-i tabiîsinde iken Tuna ve Edirne’nin tekmiil tarafı muntazam şose haline konuldu ve teshîlât-ı nakliyenin mütemmimi olmak üzere milyonlarca lira sarf olunarak bu kadar demiryolları ve Sünne ve Köstence gibi limanlar inşa olundu. İşte şu esbâb-ı ma’ûriyetin cümle-i âsârındandır ki Tuna ve Edirne’nin servet-i umûmiyesi yedi sene içinde iki misline karîb dereceyi buldu. Ahvâl-i mebsutaya nazar-ı insaf ile bakılır ise devletin en ziyâde mümtaz tuttuğu kavim Bulgar ahalisidir. Bulgarlar dahi bu nimetin şâkiri idi. Zirâ devletin gözettiği maksada erdirecek muâvenette diriğ-i kusur etmemiştir. Lakin ne çare ki Memâlik-i Osmaniye’nin izmihlâlini arzu edenler terakkiyât-ı muntaziranın husûlünü

tervîc-i meramlarına büyük mâni' bildiklerinden esbâb-ı mâniayı istihzâr kaydına döndüler.”⁵⁹⁸

Rapordaki girizgâhta hem Bulgar meselesi tanımlanmış hem de doğrudan ismi zikredilmemiş olsa da Midhat Paşa'nın Tuna valiliği görevine atanması ve kurduğu idare “usul-i cedid” olarak adlandırılmıştır. Yine, Midhat Paşa'nın kurduğu yeni sistem gerek idarî açıdan gerek bölgede gerçekleştirdiği alt yapı faaliyetleri bakımından örnek bir sistem şeklinde sunulmakta ve devletin en mümtaz tuttuğu topluluğun Bulgarlar olduğu ifade edilmektedir. Ancak, tüm bu idare ve bayındırlık bakımından sunulan imkân ve imtiyazlara karşın devletin zararını isteyenlerin, hükümetin en çok özen gösterdiği kavim üzerinden eyleme geçtiği tespiti yapılmaktadır. Raporun giriş kısmındaki bu tespitlerin ardından komisyonun çalışmalarından ve sorgu tutanaklarından örnekler verilerek 1876 ilkbaharındaki hadiselerin geniş bir özeti aktarılmaktadır.

Sadullah Bey'e göre komisyonun en zor vazifelerinden biri isyancıların saflarında çatışmalara katılanlar ile tam aksine asilere karşı Osmanlı güçleri tarafında savaşan Bulgarları ayırt etmek olmuştur. Nitekim son derece zor olan ve sorumluluk gerektiren bu vazifeyi yerine getirirken birtakım “suçsuz” Bulgarlar da cezalandırılmışlardır.⁵⁹⁹

Komisyonun en başta ele aldığı konulardan biri Batak hadisedir. Heyetin soruşturma neticesindeki tespitlerine göre isyan bastırıldıktan ve asiler silahlarını bırakıp teslim olduktan sonra bazı *başibozuklar* köydeki Bulgar ahaliye saldırmış ve mallarını yağmalamışlardır.⁶⁰⁰ Komisyon, kendisine verilen yetkiye dayanarak “olağanüstü mahkeme” görevini yerine getirerek söz konusu yağmaya katıldıkları tespit edilen 12 Müslümana çeşitli cezalar vermişti.⁶⁰¹ Komisyonun kararı neticesinde 12 kişiden ikisine idam, birine müebbet hapis, ikisine geçici kürek ve diğer iki Müslümana da hapis cezası verilmişti.⁶⁰² Suçları tespit edilemeyen beş kişi ise serbest bırakılır. Şüpheli olup da yakalanmayan zanlılar için arama emri çıkartmasının yanı sıra, yerlerini ihbar edenlere de ödül vaat etmişti.⁶⁰³

⁵⁹⁸ *Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında Filibe'de Bulunan Komisyon-i Fevkalâde Âzâsından Bir Zâtın Tanzim ile Bâbîâlî'ye Takdim Eylediği Lâyiha-i Mühimmenin Suretidir*, s. 2-5.

⁵⁹⁹ Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, s. 62 ve BOA, HR.TO 463/66, lef 5.

⁶⁰⁰ “Bulgar İhtilâli Hakkında Tahrirat-ı Mahsusa”, *Sabah*, nr. 86, 22 Mayıs 1876 Cumartesi, s. 2.

⁶⁰¹ BOA, DH.MKT, 1322/79. Ayrıca Nisan Ayaklanması'nın Bastırılmasının Ardından Ceza Alan Bulgarların ve Müslümanların Listesi için bkz. Ek XX.

⁶⁰² Gnkur. ATASE Arşivi A: 1-8, D: 1, F: 4.

⁶⁰³ BOA, HR.TO. 463/66, lef 5.

1876 Nisan Ayaklanması sırasında Batak'ta meydana gelen hadiseler Osmanlı makamlarınca soruşturulmuş ve sorumlular cezalandırılmış olsa da köyde yaşanan şiddet olayları Bulgar toplumsal hafızasında önemli bir yer edinmiş ve Bulgar ulus devletinin inşası sürecinde millî kimliğin bir parçası haline gelmiştir.⁶⁰⁴

Batak hadisesinin ele alınmasının ardından Nisan Ayaklanması'nın önemli merkezlerinden olan Derbend köyünde yaşananlar komisyonun gündemine girmişti. Heyet, yaptığı tahkikat ve değerlendirmeler neticesinde bilhassa İngilizler nazarında çok tepki toplayan Tosun Bey'i oy çokluğu ile beraat ettirmişti. Tosun Bey'in suçsuz bulunuşu İngiltere'de geniş yankı uyandırmasına ve tepki görmesine rağmen komisyon kararında ısrarcı olmuştu.

Bâbîâli, komisyon Filibe'deki görevine devam ederken İstanbul'dan iki adet isim listesi göndermiş ve listelerde ismi yazılı kişiler hakkında karar vermesini istemişti. İlk listede suça karıştıkları zannedilen şahısların adları yazılmış olup bunlar: Ferik Şevket Paşa, Zaptiye Yüzbaşısı [Barutinli] Ahmed Ağa ile oğlu ve damadı, Ahmed Ağa'nın mülazımı Ali Pehlivan, Tosun Bey, Haloğlu Pehlivan, Halim Pehlivan, Deli Hüseyin ve Ropçozlu Ahmed Ağa'ydı.⁶⁰⁵

Sadullah Bey riyasetindeki fevkalade komisyon suçlu olduğu şüphesiyle yargıladığı ve cezalandırdığı zanlılarla meşgul olmanın yanı sıra, 1876 ilkbaharında Bulgaristan'da meydana gelen çatışmaları engellemek ya da teskin etmek maksadıyla çabalayan kişilerin de mükafatlandırılmaları hususunda girişimde bulunmuş ve bu şahısların isimlerini İstanbul'a bildirmişti. İkinci listede ve iyi davranışları nedeniyle övgüyle bahsedilen kişiler ise: İslimye Mutasarrıfı Haydar Bey ile naibi, Yanbolulu Hafız Ağa, Kızan[lık] Müdürü Şaban Ağa, Karinabadlı İsmail Bey ve Peştera müdürüydü.⁶⁰⁶

Komisyon üyeleri, henüz Boyacık köyündeki hadiselerle ilişkin yürütülen soruşturmanın tamamlanmamış olması nedeniyle Şevket Paşa, Haydar Bey, İslimye Naibi, Hafız Ağa ve İsmail Bey hakkında kesin bir hüküm ve bilgi verilemeyeceğini bildirmişti. Listelerde işaret edilen diğer isimler söz konusu olduğunda şu açıklamalar

⁶⁰⁴ Ulf Brunnbauer, "Etničeski mestnosti: Batak kato myasto na pametta i zabravata", *Batak kato myasto na pametta*, yay. haz. Martina Baleva & Ulf Brunnbauer, Sofya: İzdatelstvo İztok-Zapad, 2007, 96.

⁶⁰⁵ BOA, HR.TO. 463/66, lef 5-4.

⁶⁰⁶ HR.TO 463/66, lef 5-4. İsyan sırasındaki davranışları nedeniyle mükafatlandırılmak istenen kişilerin isimleri resmi listenin yanı sıra Gladstone'un kitabında dahi yer almıştır (Gladstone, *Lessons in Massacre*, s. 35-38).

yapılmıştır: Ahmed Ağa ile oğlu ve damadı suçludur; Ali Pehlivan adıyla kaydedilen kişi ise gerçekte Aliş Pehlivan isimli bir şahıs olup gerçekte Ahmed Ağa'nın mülazımı olmamakla birlikte Batak'a gönüllü olarak gelip saldırılara katılmıştı. Tahkikat neticesinde Ahmed Ağa idama mahkûm edilirken⁶⁰⁷, Aliş Pehlivan kürek cezasına çarptırılmıştı. Ahmed Ağa'nın Ali ve Halil adlı oğulları ile damadı ise kaçaktı. Tosun Bey, Halim Pehlivan, Deli Hüseyin ve Haloğlu Pehlivan adlı zanlılar ise delil yetersizliği nedeniyle serbest bırakılmışlardı. Ropçozlu Ahmed Ağa ise Perestiçe'de [Peruştitisa] katliam yapmakla suçlanmasına karşın tahkikat neticesinde beraat etmişti.

Filibe fevkalade komisyonunu görevi esasında en çok meşgul eden ve zorlayan konu isyan sırasında ve ayaklanma bastırıldıktan sonra düzensiz birliklerin saldırıları neticesinde hayatını kaybeden kişilerin tespiti konusu olmuştu. Heyetin çok detaylı olmayan tahkikatına göre Filibe ve havalisinde isyan döneminde 3.947 kişi hayatını kaybetmişti. Kayıpların 523'ü Müslüman ya da Kıptî Müslim olarak belirtilirken 19 Kıptî Hristiyan ve 3.405 Bulgar olarak kaydedilmişti.⁶⁰⁸ Ancak önceki heyetlerin yaptıkları tahkikat ve İngiliz ile Amerikalı görevlilerin tespitleri arasında ciddi farklar görmek mümkündür. Bu farkın sebepleri arasında kayıp sayılarını kaydedenlerin tarafları olarak hareket etmelerinin yanı sıra bir raporda öldüğü iddia edilen Bulgarların başka bir raporda ya da komisyon karşısında kanlı-canlı belirmesidir.⁶⁰⁹ Osmanlı heyeti isyan bölgesinde

⁶⁰⁷ Filibe Fevkalade Komisyonu'nda yer alan Osman Hamdi Bey'in görevi sırasında tuttuğu notlarda kaydedildiğine göre, görevlerinin daha en başlarında Osman Hamdi Bey'in komisyonun iki Hristiyan üyesi Yovaço ve İkyadis Efendilerle anlaşamadığı görülmekte. Batak hadisesinin tartışıldığı oturumda Yovaço Efendi'nin "Batak'ta ayaklanma olup olmadığı konusunda şüphe ifade etmesi"ne İkyadis Efendi'nin destek vermesi ya da üç Bulgar kızın ihtidalarının görüşüldüğü celsede yine Yovaço Efendi'nin kızların Müslüman olmalarına itiraz etmesi Osman Hamdi Bey'in tepkisini çekmiştir. 8 Aralık 1876 tarihinde, Ahmed Ağa'nın komisyonda tartışıldığı esnada, komisyon üyelerinden Edhemzade Osman Hamdi Bey ile İkyadis Efendi arasındaki sözlü tartışma şiddetlenmiş ve nihayet Osman Hamdi Bey, İkyadis Efendi'yi tokatlamıştır. Bu alışılmadık olay üzerine Osman Hamdi Bey komisyon üyeliğinden istifa ederek birkaç gün sonra İstanbul'a geri dönmüştür (Eldem, *Osman Hamdi Bey*, s. 118-119 ve Edhem Eldem, "Osman Hamdi Bey'in 'Karanlık' Yılları (1871-1881)", *Millî Saraylar*, 17 (2019): 58). Söz konusu tartışmaya ve neticesinde Osman Hamdi Bey'in İstanbul'a dönmesine ilişkin herhangi bir arşiv kaydı bulunmamakta. Yalnızca dönemin gazetelerinden *La Turquie* 14 Aralık 1876 tarihli nüshasında Osman Hamdi'nin avdetine yer vermiş, ancak gerekçe olarak komisyonun genç üyesinin sıtmaya bağlı yüksek ateşten mustarip olduğu ve doktorların zoruyla başkente dönmek zorunda kaldığını yazmıştır. Bkz. Eldem, s. 120. Osman Hamdi'nin İkyadis Efendi'ye gösterdiği tepkinin arka planında Yovaço Efendi'ye gayrimüslim dayanışması çerçevesi dahilinde destek verdiği düşünülebilir. Ancak öte yandan İkyadis Efendi hem komisyondaki en yaşlı ve tecrübeli isimlerden biridir hem de Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi azası olarak olaylara diğer üyelerden daha soğukkanlı yaklaşması o sırada genç ve ateşli bir Bulgar karşıtı olan Osman Hamdi'nin tepkisini çekmesi olasılıklar dahilindedir (Eldem, *Osman Hamdi Bey*, s. 120-121).

⁶⁰⁸ BOA, HR.TO, 463/66, lef 5-6.

⁶⁰⁹ Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, s. 63

ve özellikle nüfusun daha yoğun olduğu iddia edilen Batak'ta yaşayan insan sayısını hesaplamak için her hane 10 kişinin yaşadığı varsayımından hareket etmişti.⁶¹⁰ Yine de net bir sayı tespit etmenin ne kadar zor olduğu muhakkaktır. Öyle ki, bu zorluk raporda da ifade edilmiştir:

“Hesaplarımı ve bu babda ittihaz ettiğim vesait-i hesabiyei beyan ettim. Bazı kimselere bu hesapların bir tahminden ibaret olduğuna itiraz edebilirler. Sahih istatistike dair malumat istihsalı müteassir olan bir memlekette mikdar-ı nüfus tahmininden başka bir şey yapılamaz ve bi- taraf adamlardan tahsil-i malumat ile onun üzerine bizzat hesap etmekten başka bir yol yoktur.”⁶¹¹

Kayıplara ilişkin sayıların ve tespitlerin sıhhsizliği Nisan Ayaklanması konusunda bugün hala en çok tartışılan hususlardan biridir. İnsan kayıplarının yanı sıra, raporda yer verilen bir başka istatistiki bilgi de isyan sırasında yanmış evlerin sayısıdır.⁶¹² Sadullah Bey'in raporunda 6.134 evin yandığı, söz konusu evlerin 256'sının Müslümanlara, 70'inin Kıptilere ve 5.808'inin ise Bulgarlara ait oldukları belirtilmişti. Komisyon görevini sürdürürken, üç aylık bir süre zarfında 3.204 adet evin yeniden inşa ettirildiği rapor edilmişti. Evlerinin inşası kış mevsiminin başlamasına dek yetişemeyenler ise geçici olarak inşa edilen kulübelere ve misafir olarak civardaki köylere yerleştirilmişlerdi. Ayrıca isyan bölgesinde 2.000 tondan fazla buğday dağıtılmış, 103.615 dönümlük bir arazide 7.000 tondan fazla tohum ekimine nezaret ederek bölgedeki ekin kaybının önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁶¹³ Yine ihtiyaç sahiplerine yorgan ve kilim gibi ev eşyaları ile birlikte aynî olarak çift hayvanları ve arabalar verilmişti. Komisyon, altyapı konularının yanı sıra sağlık hizmetleriyle de meşgul olmuş ve isyan bölgesinde çeşitli hastalıklardan ve çatışmaların sebep olduğu yaralardan mustarip yaklaşık 2.000'den fazla kişinin tedavi görmesini sağlamıştı. Mevcut şartların sebep olduğu umutsuzluk ve gelecek kaygısı gibi hislerle isyan bölgesinde içki tüketiminin artması nedeniyle komisyon üyeleri bu soruna da müdahil olarak tüketimi azaltmak maksadıyla meyhanelerin bir kısmını kapatmıştı.⁶¹⁴

⁶¹⁰ BOA, Y.PRK.EŞA, 1/1, s. 7.

⁶¹¹ BOA, Y.PRK.EŞA, 1/1, s. 7.

⁶¹² BOA, Y.PRK.EŞA, 1/1, s. 7.

⁶¹³ BOA, HR. TO. 463/66, lef 5-11.

⁶¹⁴ BOA, HR. TO. 463/66.

İnsan kayıplarının yanı sıra, Filibe komisyonunun meşgul olduğu konulardan bir diğeri ise ayaklanma sırasında ve sonrasında “zorla ihtida” ettirilen Bulgar kızları meselesi olmuştur. Aslen Batak köyünden olan Bulgar kızlar şikâyetlerinin giderilmesi maksadıyla bölgenin ruhanisi de olan despot vekilinin de hazır bulunduğu celseye çağırılmış ve komisyon kararını kızların tercihleri doğrultusunda vereceğini ilan etmişti. Nihayetinde Hristiyan inancından vazgeçmek istemediğini söyleyen bir kız hazır bulunan despot vekiline teslim edilmiş ve kendi rızalarıyla ihtida ettiklerini beyan eden diğer iki kıza ise yeni eşleriyle gitmeleri salık verilmişti.⁶¹⁵

Sadullah Bey’in imzasıyla İstanbul’a gönderilen rapor bilgilerin toplanması ve doğrudan sahada yürütülen çalışmaların neticesi olması itibarıyla birçok bakımdan gerek isyanın hemen ardından bölgeye giden İngiliz sefaret memurları ve Amerikan gazetecilerin raporlarından çok daha güvenilir olmakla birlikte üslup ve içerik bakımından savunmacı ve Osmanlı hükümetinin eylemleriyle kararlarını desteklemek bakımından özneldir.

3.8 Avrupa’ya Gönderilen Bulgar Delegasyonu

Nisan Ayaklanması bastırıldıktan sonra Osmanlı Devleti, memurlarını isyanın sebeplerini⁶¹⁶ ve neticelerini soruşturmak üzere Bulgaristan’da incelemeler yapmak üzere görevlendirmişken Bulgarlar da kendi lehlerine kamuoyu oluşturmak üzere Avrupa’ya bir heyet gönderirler. Marko Balabanov ve Dragan Tsankov’dan oluşan heyetin gayesi Bulgar yanlısı gazeteci ve muhabirlerin Bulgar isyanının ardından kendi kamuoylarına aktardıkları haberlerin etkilerini daha da artıracak ve siyasî kazanımlar da elde edecek adımlar atmaktır. Viyana, Berlin, Paris, Londra ve hatta St. Petersburg’a giderek müzakerelerde bulunmak isteyen heyetin temel iddiası soydaşlarının “Müslüman boyunduruğu” altında “çektikleri eziyet” hakkında Avrupalı dindaşlarına doğrudan bilgi vermektir.⁶¹⁷

⁶¹⁵ Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, s. 64.

⁶¹⁶ Bulgar Komitacılarının isyanın sebeplerini kendi bakış açılarından izah ettikleri ve padişaha hitaben kaleme aldıkları mektubun metni için bkz. Ek XIX.

⁶¹⁷ BOA, HR. SYS. 291/3 Lef 7.

Bulgarların seslerini Avrupa başkentlerinde duyurmak amacıyla 1876 yılı Ağustos ayında⁶¹⁸ harekete geçen Balabanov ve Tsankov'un biyografileri incelendiğinde her iki ismin de Batı tarzı eğitim almış, Bulgar meselesine, bağımsızlığına inanmış milliyetçi eylemciler oldukları görülür. Dragan Tsankov (1828-1911) Gabrova'da açılan ilk Bulgarca eğitim veren okuldan mezun olduktan sonra Kiev'de orta öğrenimini tamamlamış ardından Viyana'da filoloji eğitimi almıştı. 1856 yılında İstanbul'da Bulgar Yazın Birliği'nin⁶¹⁹ -bu topluluk 1869'da İbrail'de kurulacak Bulgar Edebî Cemiyeti'nin öncüsü ve günümüzde de varlığını sürdüren Bulgar Bilimler Akademisi'nin bir anlamda çekirdeğidir- kuruluşuna önderlik etmiş, 1858'de yine İstanbul'da *Български книжици* [*Bulgarca Risaleler*] dergisini⁶²⁰ ve 1859-1863 seneleri arasında de Fransız ve Katolik taraftarı *България* [Bulgaristan] gazetesi⁶²¹ neşretmiş, Osmanlı Devleti dahilinde ve haricindeki Bulgar okullarında öğretmenlik yapmıştı.⁶²²

Marko Balabanov ise Sorbonne'da hukuk eğitimi gördükten sonra Heidelberg Üniversitesi'nde Almanca ve felsefe eğitimi görmüştür. 1870 yılında İstanbul'da yayımlanmakta olan *Бек* [Asır] gazetesinin⁶²³ editörü olur ve gazetede Rum Ortodoks

⁶¹⁸ BOA, HR. SYS. 291/3 Lef 13.

⁶¹⁹ Bulgar okullarının ucuz ders kitabı ihtiyacını karşılamak, Bulgarca gazete ve dergi ihtiyacının giderilmesine destek sağlamak maksadıyla kurulan grup zaman içinde üyeleri ve faaliyetleri ile Fener Rum Patrikhanesine karşı yürütülen mücadelenin odağı haline gelmiştir (Hüseyin Mevsim, "Bulgar Edebiyatı İstanbul'da – İstanbul Bulgar Edebiyatı'nda" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 102; Crampton, *Bulgaria*, s. 61).

⁶²⁰ Dergi 1862 yılı Haziran ayına dek yayımlanmıştır. 1862 senesine kadar iki haftada bir neşredilmiş, bu tarihten sonra haftalık periyoda geçmiştir. Ancak bu yeni periyoda izin verilmemesi üzerine dergi aylık olarak yayımlanır. Yayın hayatına başladığına Kilise Slavcası harfleriyle neşredilmesine karşın zaman içinde modern karakterlere kullanılmaya başlanmıştır (Mevsim, "Bulgar Edebiyatı İstanbul'da", s. 104).

⁶²¹ Gazetenin ilk sayısı Dragan Tsankov'un redaktörlüğünde 9 Nisan 1859 tarihinde yayımlanmıştır. [Gazetenin yayım tarihi Julyen Takvime göre ise 28 Mart'tır. Zira Bulgarca gazetelerin yayım tarihlerinde Julyen ve Gregoryen takvimlerinin arasında mevcut olan on üç günlük fark bulunmaktadır. Söz konusu gün farkı Birinci Dünya Savaşı devam ederken Bulgar Çarlığı'nın Julyen Takvimi'nden Gregoryen Takvimi'ne geçme kararı üzerine ortadan kalkacaktır. Bulgaristan'daki resmî takvim değişikliği 31 Mart 1916 tarihinde yapılmış ve bir sonraki günün 14 Nisan 1916 olacağı ilan edilmiştir.] Tsankov gazeteyi Fransız Katoliklerine ait olan Galata'daki –günümüzde aynı adı taşıyan lise kompleksine dahil olan- Saint-Benoît Manastırı'nın altındaki bir odada basmaya başlar. "Bulgar çıkarlarının gazetesi" alt başlığıyla yayımlanan gazete 1863 yılında 50. sayısının ardından kapanmıştır (Mevsim, "Bulgar Edebiyatı İstanbul'da", s. 82-83).

⁶²² Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria*, s. 441.

⁶²³ *Vek* gazetesinin ilk nüshası 1874 yılının başında yayımlanmıştır. Yayın hayatının başında ılımlı bir politika izlemekteyken 1875 yılındaki Hersek İsyanı'nın ardından gazete radikal bir tavır takınır. Bulgar halkının şikâyetleri ve "çektığı eziyetler" gazete sayfalarında daha fazla yer bulmaya başlar. Aynı yıl Eski Zağra'da teşebbüs edilen isyanın girişimi ile ilgili bir soruşturma açılmasını ve ayaklanmanın nedenlerinin incelenmesi ve isyancılar için af taleplerini ileri sürer. Gazete, Osmanlı devlet kurumlarında Bulgar memurların istihdamı ve Bulgarların nüfus bakımından çoğunlukta bulundukları yerlerde resmî dilin Bulgarca olarak ilan edilmesi talebini dillendirir. Ocak 1876'da kapatılması üzerine aynı senenin Şubat ayında *XIX Bек* [XIX. Asır] adıyla yeniden neşredilmeye başlanır. Nisan Ayaklanmasını desteklediği

Patrikhanesi'nden bağımsız bir Bulgar kilisenin teşekkülü ve Bulgar Eksarhlığı lehine yazılar neşreder. Tsankov ve Balabanov'un İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan⁶²⁴, İtalya ve Rusya'ya⁶²⁵ yapacakları seyahatlerini planlayan ve onlara maddî destekte bulunan kişi ve kuruluşların kimler olduğu kesin olarak bilinmemesine karşın bilhassa Balabanov'un yakın ilişkide bulunduğu İstanbul'daki Eksarhlık makamının destek ve teşviklerini aldıkları varsayılabilir. Zira temsilcilerin Avrupa yolculukları sırasında başrahip Kusev, Tsankov ve Balabanov'a mektup yazarak vazifelerini hatırlatmıştı. Kusev'in üzerinde en çok durduğu talep "kesinlikle" otonomi istenmesidir.⁶²⁶

Temsilcilerin ilk durağı Viyana olur. Tsankov ve Balabanov 16 Ağustos'ta ünlü Macar coğrafyacı, Balkan ve Bulgaristan coğrafyasını çok iyi bilen seyyah Felix Kanitz (1846-1904) ile görüşür.⁶²⁷ Viyana'dan sonra Paris'e ulaşırlar. Balabanov burada *Büyük Güçler*'in temsilcilerine vermeyi planladıkları Bulgar taleplerini kaleme alır.⁶²⁸

1876 yılı Ekim ayında Londra'da faaliyetlerine başlayan temsilciler öncelikle "dünyanın en önde gelen şehri" Londra'nın belediye başkanı ile görüşerek "Bulgaristan'ın bedbaht halkı" adına cömert ve yardımsever İngiltere halkına şükranlarını sunmak istemişlerdi. Balabanov ve Tsankov'un minnet dolu ifadelerine karşı Londra belediye başkanı da şehirde yaşayanların her zaman yardıma hazır bulunduklarını ve "cüzdanlarının da açık" bulunduğunu bildirmişti. Belediye başkanına göre, sadece Londralılar değil, İngiltere'nin tüm merhametli ve iyiliksever ahalisi Bulgaristan'da meydana gelen hadiseleri kınama taraftarıydı. Londra şehrinde yaşayanlar hadiseleri yalnızca kınamamış; 9.400 pound değerinde maddî yardım da toplamışlardı.⁶²⁹

Bulgar halkı adına İngiltere Kraliçesi Victoria'ya bir dilekçe takdim etmek üzere Londra'ya gelen temsilciler gördükleri ilgi ve elde ettikleri yardımı şaşkınlık ve sevinçle karşılamışlardı. Tasavvurlarının çok ötesinde alakaya ve desteğe mazhar olmalarının

gerekçesiyle Mayıs 1876'da yasaklanmış ve yayın hayatı sona ermiştir (Mevsim, "Bulgar Edebiyatı İstanbul'da", s. 97-98).

⁶²⁴ BOA, HR. SYS. 291/3 lef 13.

⁶²⁵ Dragomir Yordanov, "Viprosit za granitsite na svobodna bilgariya po vreme na misiyata na Dragan Tsankov i Marko Balabanov v zapadna evropa i Rusiya prez 1876 g." *Bilgariya, Bulgarite i Evropa – Mit, Istoriya, Sivremie* 9, 1 (2016): 150.

⁶²⁶ Yordanov, "Viprosit za granitsite na svobodna bilgariya," s. 151.

⁶²⁷ Yordanov, "Viprosit za granitsite na svobodna bilgariya," s. 150.

⁶²⁸ Yordanov, "Viprosit za granitsite na svobodna bilgariya," s. 151.

⁶²⁹ "Summary of this Morning's News", *The Pall Mall Gazette*, 7 Ekim 1876, s. 6.

neticesinde teşekkür hislerini bir gazete ilanı ile belirtmişlerdi. İngilizler “uzaktaki dostları” için sadece dua etmekle yetinmemiş; düzenledikleri çeşitli organizasyonlarla maddî varlıklarını da paylaşmışlardı.⁶³⁰

Delegelerin, “Yüce İngiliz milletinin” Bulgarlara yönelik yardımlarına karşı duyulan şükranı belirttikleri bir dilekçe tercümesi ile birlikte Londra’da Kraliçe Victoria’ya takdim edilir. Dilekçede kraliçeden “beş asırdan beri baskı altında bulunan” bir halkın koruyucusu olması rica edilmişti. Ancak bu ricaya karşılık kraliçenin heyete nasıl bir yanıt verdiği meçhuldür.⁶³¹ Nitekim daha sonra vuku bulacak uluslararası hadiselerle bakıldığında en azından olumlu bir cevap alınmadığı tahmininde bulunulabilir.

Temsilciler henüz Britanya’ya ulaşmadan evvel, isyanın ardından İngiliz gazetelerinde Bulgaristan’daki hadiselerle ilişkin yayımlanan haber ve raporların kamuoyu üzerinde ne denli etkili olduğunu ve düzenlenen yardım toplantılarının son derece destek gördüğünün farkındaydılar. Öyle ki, Bulgaristan, Sırbistan ve Bosna’daki “Hristiyan kız kardeşler” ile gösterdikleri dayanışma için duydukları şükranı göstermek üzere Fanny E. Albert olmak üzere Edinburgh’taki diğer kadınlara bir teşekkür mektubu kaleme almışlardı.⁶³² Avam Kamarasında yürüttükleri müzakereler esnasında ise yanlarında getirmiş oldukları, Tatar Pazarcığı [Pazarcık] Hristiyan ahalisi tarafından yazılmış, o sırada Avrupa gündeminde olan, yeni ilan edilmiş Osmanlı Anayasasının reddini, ayrıca da Tersane Konferansı’nda alınan kararların uygulanmaması yönünde bir tavır takınılmasını ileri süren dilekçeyi vekillere sunmuşlardı. Balabanov ve Tsankov iddiaları *Büyük Güçler*’in iradesi haricinde alınan herhangi bir kararın, reform projesinin Bulgar halkının arzularını hiçbir şekilde tatmin edemeyeceği yönündeydi. Temsilcilerin talepleri son derece iddialı görünmekle birlikte, “Britanya’nın yüceliği”, dinsel dayanışma, *Büyük Güçler*’in uzlaşısı, kapsamlı ve anayasa temelli reform, uluslararası adalet ve kadınların korunması gibi İngiltere kamuoyunda etki yaratacak idealleri dile getirmekteydi.⁶³³

⁶³⁰ “Bulgarian Address to the English People”, *The Manchester Evening News*, 5 Ekim 1876, s. 3; “The Bulgarians to the English: Address of Thanks”, *The Daily News*, 4 Ekim 1876, s. 6.

⁶³¹ Cameron Ean Alfred Whitehead, “The Bulgarian Horrors: Culture and the International History of the Great Eastern Crisis” (Doktora Tezi, The University of British Columbia, Vancouver, 2014), s. 89.

⁶³² Whitehead, “The Bulgarian Horrors”, s. 89.

⁶³³ Whitehead, “The Bulgarian Horrors”, s. 89.

Tsankov ve Balabanov Avrupa başkentlerine yaptıkları seyahatlerine başlarken Tsankov'un 1866 yılında kaleme aldığı Filibe'de basılan *Кратка българска история* [*Kısa Bulgar Tarihi*] başlıklı kitabının tercümesini yanlarında götürürler. *Bulgaria: By Her Two Delegates* başlığını taşıyan İngilizce tercümenin bir nüshası William E. Gladstone'a da hediye edilmişti.⁶³⁴ Kitapta Tsankov'un belirttiği kültürel ve etnografik sınırlar ise Londra'da "otonom Bulgaristan"ın sınırları konusundaki tartışmaların esasını teşkil edecekti. İngiliz politikacılar Edirne, Makedonya ve Trakya'nın olası otonom Bulgaristan sınırlarının haricinde kalacağını Bulgar delegelere bildirmişlerdir. Burada dikkat çekici nokta İngiliz siyasetçilerin tasavvur ettiği hudutların Berlin Antlaşması'nda tespit edilen sınırlarla örtüşüyor olmasıydı.⁶³⁵

Temsilciler Gladstone'un yanı sıra Londra'da dönemin hariciye nazırı Lord Derby ile görüşmek imkânı bulmuşlardı. Tsankov ve Balabanov İngiltere kamuoyu ve siyasetçileri üzerindeki etkilerini Avrupa'nın diğer merkezlerindeki politikacılar ve devlet adamlarına da uygulamak istemişlerdi. Bu amaç doğrultusunda Paris'te 24 Kasım 1876'da Fransız Hariciye Nazırı Louis duc Decazes ile bir görüşme gerçekleştirmiş, ayrıca eski devlet başkanı ve başbakan Adolphe Thiers ile de bir araya gelmişlerdi. Duc Decazes ile yapılan görüşmenin ardından İngilizlerin aksine Fransız Hariciye Nazırı Trakya ve Makedonya konusunda Bulgar temsilcilerine umut vermişti.⁶³⁶ Fransa'dan sonraki durak olan İtalya'nın başkentinde eski bakan Cesare Correnti ile yapılan müzakerelerde otonom Bulgaristan'ın etnik ve coğrafi sınırlarının örtüşmediği konusunda bir tartışma yaşanmıştı.⁶³⁷ Berlin'de görüşüp iddialarını ifade etmek imkânı buldukları⁶³⁸ Bismarck, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki "kanlı eylemlerinin" ardından Avrupa'da yeri olmadığını ileri sürmüştü.⁶³⁹ Aynı zamanda, Alman Hariciye Nezareti'nde "şark meselesi" uzmanı olan Clemens Busch ile de bir araya gelmişlerdi.⁶⁴⁰ Delegeler nazarında Avrupa gezilerini en unutulmaz anı St. Petersburg'da gerçekleşecekti, zira Aralık 1876'da Kışlık Saray'da Çar II. Aleksandr'ın huzuruna kabul

⁶³⁴ Whitehead, "The Bulgarian Horrors", s. 89-90. İngilizce haricinde temsilcilerin ziyaret ettikleri merkezlerde dağıtmak üzere kitapçığı bir de Fransızca tercümesi bulunmaktadır (Yordanov, "Vıprosit za granitsite na svobodna bilgariya," s. 155).

⁶³⁵ Yordanov, "Vıprosit za granitsite na svobodna bilgariya," s. 152.

⁶³⁶ Yordanov, "Vıprosit za granitsite na svobodna bilgariya," s. 156.

⁶³⁷ Yordanov, "Vıprosit za granitsite na svobodna bilgariya," s. 156-157.

⁶³⁸ BOA, HR. SYS. 291/3 lef 16.

⁶³⁹ Kosev, *Aprilskoto Vıstanie i Vıznikvaneto na Knyajestvo Bilgariya*, s. 176.

⁶⁴⁰ Yordanov, "Vıprosit za granitsite na svobodna bilgariya," s. 157.

edilmişlerdi. Balabanov, burada çara Bulgar halkının minnettarlığını sunduğu, Rus ve Bulgar halklarının Slavlık bağı ile asırlardan beri birbirlerine bağlı olduklarını ifade eden bir konuşma yapmıştı. Öyle ki, II. Aleksandr'ın Avrupa'nın diğer *Büyük Güçleri*'ni beklemezsizin Bulgar meselesinin çözümü için Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmeye bu görüşme sonunda karar verdiği dahi iddia edilmektedir.

Temsilciler Tsankov ve Balabanov'un diplomatik misyonları başladığı yerde, Viyana'da nihayet bulur. Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı Kont Andrassy ile yaptıkları görüşme Bulgar tarafı açısından umut kırıcı olmuştu. Zira Andrassy Balkanlarda yakın gelecekte muhakkak sınır değişiklikleri olacağını kabul ettiğini, ancak söz konusu tadillerin savaş ya da devrimden ziyade barışçıl yollarla gerçekleştirilmesi taraftarı olduğunu belirtmişti.⁶⁴¹

Londra'da yürüttükleri müzakerelerde destek kazanmak maksadıyla mütemadiyen vurguladıkları “insan onuru”, “medenî dünya”, “tiranlığa, işkenceye, zorbalığa, angaryaya” karşı direnmek hakkı gibi idealler; “Türklerin doğudaki Hristiyanların zorbası olduğu, “Bulgarların Türk zorbalığına karşı özgürlük emelinden öte hiçbir çıkar beklemezsizin hareket ettikleri” şeklindeki ifadeler, temsilcilerin hazırladığı kitapçıkta vurgulanan, destek bulması kuvvetle muhtemel iddiaların en dikkat çekenleridir. Üstelik 1866'da yayımlanan kitaba 1876 yılının bahar aylarında vuku bulan hadiselerle ilişkin tartışmalı kayıp insan sayıları da ilave edilmişti.⁶⁴²

Tsankov ve Balabanov'un Avrupa seyahatlerinde ileri sürdükleri iddialar, iddialarını kuvvetlendirmek maksadıyla kullandıkları argümanlar tartışmalı, abartılı ve aşırı uçları temsil etmekte olsalar dahi, Bulgarların 1876'daki olayları uluslararası tartışmaların bir parçası haline getirmesi ve müzakereler esnasında Bulgar savının destek ve sempati bulmasını sağlaması bakımından önemli ve dikkate değerdir. Nitekim bu iki temsilcinin yürüttükleri müzakereler neticesinde Bulgar meselesi Osmanlı Devleti'nin iç sorunu olmaktan çıkarak uluslararası bir problem haline gelmişti. Üstelik Bulgar heyetinin Avrupa diplomatik merkezlerinde karşılanma biçimleri, iddialarını destekleyecek makamlar bulmaları henüz resmî olarak bir devlet örgütlenmesi bulunmayan Bulgarlar açısından diplomatik bir kazanım olmuş, gelecekteki müzakerelerde kendilerine bir yer edinmelerini kolaylaştırıcı bir adım olmuştu.

⁶⁴¹ Yordanov, “Vıprosit za granitsite na svobodna bılgariya,” s. 157.

⁶⁴² Whitehead, “The Bulgarian Horrors”, s. 90-91.

Balabanov ve Tsankov Avrupa’da yürüttükleri diplomatik misyon neticesinde kendileri de şahsî kazanımlar elde etmişlerdi. Her iki isim de 1879’da açılan Bulgar parlamentosunda vekil olmuş, Balabanov aynı zamanda özerk Bulgaristan’ın ilk hariciye nazırlığı görevini üstlenmişti. Tsankov⁶⁴³ ise 1880 yılında ve 1883-1884 senelerinde başbakanlık makamında bulunmuştu. Tsankov’un 1883’te başlayan ikinci döneminde ise hariciye nazırlığı vazifesini Balabanov yürütmüştü.⁶⁴⁴

3.9 İstanbul Konferansı

Sultan II. Abdülhamid, 19 Aralık 1876’da Midhat Paşa’yı sadrazam olarak atamıştı. Midhat Paşa’nın atanmasını coşku ve heyecanla karşılayan Elliot, Midhat Paşa’nın “tüm reformcu Müslümanların ve Hristiyanların umudu olduğunu, ancak eski kafalı Müslümanlar tarafından sevilmediğini” yazmıştır. Elliot’a göre Midhat Paşa, “Her zaman İngiliz tavsiyelerine uymak isterdi.” Ancak Elliot için belki de en önemli konu, İgnatyev ve Midhat Paşa’nın birbirlerinden nefret etmeleriydi.⁶⁴⁵

İngiliz hükümeti, Elliot’un Osmanlı Devleti ve Bâbiâli’nin politikaları hakkındaki görüşlerine tam olarak güvenmediği için Salisbury Markisi Robert Gascoyne-Cecil’i⁶⁴⁶ İstanbul Konferansı’na tam yetkili temsilci olarak atamıştı. Marki’ye göre Midhat Paşa Bulgaristan’da vuku bulan hadiselerle müdahil olmuş ve “Midhat ile İgnatyev’in Avrupa’da bulunabilecek en büyük yalancı çift” olduğunu duyduğunu ifade etmişti.⁶⁴⁷

İstanbul Konferansı 23 Aralık’ta Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve İbrahim Edhem Paşa’nın tam yetkili Osmanlı delegeleri olarak katılımlarıyla birlikte başlamıştı.⁶⁴⁸ Oturuma Balkanlarda yaşanan krizin analizini yaparak başlayan Safvet Paşa, Karadağ’ı isyanı kışkırtmakla suçlamıştı. Paşaya göre Sırbistan ve Karadağ, Osmanlı hükümetinin Büyük Güçlerin telkinlerine uygun davranmasını bir zayıflık işareti olarak yorumlamış ve Osmanlı Devleti’ne karşı savaş ilan etmişti. Safvet Paşa, konferanstaki delegelere

⁶⁴³ Tsankov başbakanlık vazifesinden evvel Temmuz 1879’da Bulgaristan’a İstanbul’da bir temsilcilik açması izni verilmesiyle birlikte aynı yılın Ağustos ayında ilk diplomatik temsilci olarak tayin edilmiştir (Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1984, s. 115).

⁶⁴⁴ Whitehead, “The Bulgarian Horrors”, s. 91.

⁶⁴⁵ FO 424/46, No. 380, Elliot’tan Derby’ye, 19 Aralık 1876, s. 241-242.

⁶⁴⁶ Clark, “The Civilized Ottoman,” s. 58.

⁶⁴⁷ FO 424/37, No. 64, İstanbul’daki Salisbury’den Derby’ye, 19 Aralık 1876, 35. Konferansa katılan delegelerin görselleri için bkz. Ek XXII.

⁶⁴⁸ Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: TTK, 2019, s. 335.

Bâbîâli'nin Andr ssy Notası'nı kabul ettiğini ve Osmanlı yetkililerinin endişelendiğı gibi isyanın Edirne ve Tuna vilâyetlerine yayıldığını hatırlatmış, ithamlara karşı isyancıların bölgedeki Müslümanları katletme planları ve isyanın meydana geldiğı mahallerde Osmanlı askerlerinin bulunmaması nedeniyle başıbozukların kullanılmak zorunda kalındığını belirtmişti.⁶⁴⁹

Safvet Paşa'ya göre Bâbîâli, Büyük Güçlerin dostane tavsiyelerini memnuniyetle karşılamış, ancak bundan sonra konferansta dile getirildiğı gibi, isyancı vilayetler için özel bir reform projesine gerek kalmamıştı. Zira sultan, Osmanlı bürokratları ve aydınları, imparatorluk genelinde ırk ya da din ayrımı gözetmeksizin sivil ve siyasi eşitliğı garanti altına alacak bir anayasa hazırlamış ve parlamentonun açılmasını kararlaştırmışlardı.⁶⁵⁰

Konferanstaki Büyük Güçlerin delegeleri Safvet Paşa'ya sözleri için teşekkür ettikten sonra Bosna, Hersek ve Bulgaristan vilâyetleri⁶⁵¹ ile Sırbistan ve Karadağ'a bazı imtiyazlar verilmesine ilişkin taleplerini sunmuşlardı. Ancak Safvet Paşa, konferanstaki müzakereler devam ederken anayasanın ilanını duyuran top sesleri üzerine, sultanın tebaasına armağanı olan anayasanın ilan edildiğini ve böylece tüm Osmanlı tebaasının refahı ve esenliğı için yeni bir dönemin başladığını söylemişti.⁶⁵² Bu etkileyici gösteriye rağmen, konferanstaki delegeler Safvet Paşa ve Edhem Paşa'dan tekliflerine bir sonraki oturumda cevap vermelerini istemişlerdi.

Bâbîâli, Kanun-i Esasi'nin resmen ilanının en azından Büyük Güçlerin bazı taleplerini değiştireceğini ummuştı. Zira Kanun-i Esasi'nin ilanıyla Büyük Britanya ve Fransa'ya, Rusya'nın aksine Osmanlı Devleti'nin artık bir parlamentosu ve anayasası olacağını, dolayısıyla daha medenî ve uluslararası toplumda saygıyı hak eden bir ülke olduğunu zımnen hatırlatıyordu. Ancak Bâbîâli, ilk toplantının ardından, Büyük Güçlerin isyancı vilayetlerle ilgili "reformların uygulanmasını denetleyecek uluslararası bir komisyonun ve bölgede güvenliğı sağlayacak bir jandarma teşkilatının kurulması ve Büyük Güçlerin atanması önerilen Hristiyan valileri onaylaması"⁶⁵³ olarak ifade edilen üç talebini kabul etme şansının çok az olduğunu fark etmişti. Bu nedenle, Büyük Britanya

⁶⁴⁹ Roderick H. Davison, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, İstanbul: ISIS Press, 1999, s. 109.

⁶⁵⁰ Davison, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy*, s. 106-107.

⁶⁵¹ Clark, "The Civilized Ottoman", s. 60.

⁶⁵² Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire 1326 [1910], s. 76.

⁶⁵³ FO 424/37, No. 105, Salisbury'den Derby'ye, 21 Aralık 1876, s. 57 ve BOA, HR.SYS.1287/3.

ve muhtemelen Fransa'yı alternatif bir teklifi kabule ikna etmeye karar vermişti. Midhat Paşa, bu amaç için Londra ve Fransa'ya özel elçi olarak Odyan Efendi'yi seçmişti. Odyan Efendi, Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında katkısı olan bir Ermeni olup aynı zamanda 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni⁶⁵⁴ hazırlayan komisyonda görev almıştı. Odyan Efendi'nin görünürdeki görevi Osmanlı dış borçlarının yeniden yapılandırılmasını görüşmek olmamasına rağmen, asıl vazifesi Bâbîâli'nin konferanstaki itirazlarını meşru bir zemine oturtmaktı.⁶⁵⁵ Bâbîâli, Büyük Güçler'in konferansta ileri sürdükleri şartları resmen reddetmemişti. Fakat Midhat Paşa İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin birinci tercümanı Alfred Sandison'a Bâbîâli'nin Paris Antlaşması'nın hükümlerinin uygulanılacağı ilkesine güvendiğini, ancak İstanbul Konferansı nedeniyle artık bu durumun geçerli olmadığını da gördüğünü söylemişti. Dolayısıyla Osmanlılar ya Rusya'yla tek başına savaşacak ya da onunla özel bir anlaşma yapmak zorunda kalacaktı.⁶⁵⁶

Bâbîâli, konferans sırasındaki tutumları nedeniyle İngiliz ya da Fransız diplomatik desteğini kazanmak için tek şansının Londra ya da Paris'te çalışma yapmak gerektiği sonucuna varmıştı. Midhat Paşa, 7 Ocak 1877'de Odyan Efendi'ye bir telgraf çekerek Derby'ye Büyük Güçlerin anayasayı resmen dikkate almasını bildirmişti.⁶⁵⁷ Odyan Efendi, Safvet Paşa ve Edhem Paşa'nın reformların garantisi olarak son oturumda anayasayı tanıma teklifi yapmalarının daha iyi olacağı önererek yanıt vermişti.⁶⁵⁸ Salisbury ise fazla ilerleme kaydedilemeyen altı toplantıdan sonra Bâbîâli'ye yeni bir plan önermişti. Ancak bu planda da Bosna-Hersek ve Bulgaristan vilayetlerine tayin edilecek valilerin Büyük Güçler tarafından onaylanması, bu vilayetlerdeki reformları denetleyecek uluslararası bir komisyonun kurulması ve Avrupalı subayların yardımlarıyla organize edilecek bir jandarma teşkilatı oluşturulması teklifleri vardı. Bâbîâli, Salisbury'nin tekliflerine Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan bir jandarma ve bu vilâyetlerdeki

⁶⁵⁴ Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler XXVII* (2006): 42.

⁶⁵⁵ Mustafa Malhut, "Odyan Efendi ve Gizli Görevi: Midhat Paşa'nın Talimatıyla Kanun-i Esasi ve İstanbul Konferansı İçin Paris ve Londra'da Destek Arayışı", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7, 1 (Temmuz 2021): 108.

⁶⁵⁶ FO 424/48, No. 38, Elliot'tan Derby'ye, 3 Ocak 1877, s. 29-30.

⁶⁵⁷ BOA, HR.SYS.1287/3.

⁶⁵⁸ BOA, HR.SYS. 1287/3.

anayasal reformların uygulanmasını denetlemekle görevli eşit sayıda Müslüman ve Hristiyan üyeden oluşan bir komisyon önererek karşılık vermişti.⁶⁵⁹

Konferansta Osmanlı Devleti'nin ve Büyük Güçlerin nihai bir uzlaşma ve anlaşmaya varabilmesi mümkün değildi. Sultan II. Abdülhamid de Büyük Güçlerin önerilerini değerlendirmek üzere 18 Ocak'ta bir komisyon toplanmasını istemişti. Toplantıda söz alan Midhat Paşa, Rusya'nın son 15 yıldır Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarında isyan çıkarmak için komplo kurduğunu ima etmiş, eski sadrazamlar Esad Paşa ve Mahmud Nedim Paşa'yı Bosna-Hersek'te konsolosluk komisyonu kurulmasına ve Andrassy Notası'nın kabul edilmesine izin vermekle suçlamıştı. Midhat Paşa, sözlerini, divana önerileri kabul edip Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını kaybetmesine izin mi vereceğini yoksa reddedip Rusya ile savaş riskini mi göze alacağını sorarak bitirmişti.⁶⁶⁰ Toplantıda oybirliğiyle valilerin atanması ve reformları denetleyecek uluslararası bir komisyonun kurulmasına ilişkin şartları reddetme kararı alınmış ve konferansın son oturumunda Safvet Paşa ve Edhem Paşa Bâbîâli'nin konferansta ileri sürülen şartları reddettiğini resmen ilan etmişti.

Osmanlı delegeleri İstanbul Konferansı boyunca Kanun-i Esasi'nin ilanını araçsallaştırmışlardı. Zira 1876 Kanun-i Esasisi'nin ilk maddesi, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne vurgu yapmaktaydı.⁶⁶¹ Dolayısıyla Bâbîâli, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığıyla ve toprak bütünlüğü ilkesiyle bağdaşmadığını düşündüğü güçler protokolünün tüm şartlarını reddetmiş ve bu reddi anayasanın şartlarına aykırı olarak gerekçelendirmişti.

3.10 Savaşlar Arasında Bir Ara Dönemi

Avrupalı Büyük Güçler konferanstan sonra büyükelçilerini İstanbul'dan geri çekmişlerdi.⁶⁶² Ufukta yeni bir savaşa ilişkin ilk emareler belirmeye başlamışken Midhat Paşa'nın Londra'ya gönderdiği Odyan Efendi'nin Lord Derby ile yaptığı görüşme neticesinde yeni bir sonuç ortaya çıkacaktı. Odyan Efendi, vazifelerinden biri olan Büyük Britanya'dan maddi destek sağlama amacını gerçekleştirememiş, ancak önemli bir

⁶⁵⁹ BOA, HR.SYS. 1287/3.

⁶⁶⁰ FO 424/37, No. 190, Salisbury'den Derby'ye, 18 Ocak 1877, 164 ve 166.

⁶⁶¹ *Kanun-i Esasi* (İstanbul, 1328 [1912]), s. 3.

⁶⁶² BOA, HR.SYS. 1287/3.

kazanım elde etmişti.⁶⁶³ Lord Derby, Odyan Efendi'ye Büyük Britanya'nın Bâbîâli'yi konferansın şartlarını kabul etmeye zorlamayacağı sözünü vermişti.⁶⁶⁴ Eğer Osmanlılar Sırbistan ve Karadağ ile barış anlaşmaları imzalar, Kanun-i Esasi'nin şartlarını sadakatle uygular ve Bulgaristan'daki hadiselerin müsebbibi olan isimleri cezalandırırsa, Osmanlı Devleti'nin savaştan kaçınabileceğine dair gerçek bir umudu vardı.⁶⁶⁵

Odyan Efendi, Büyük Güçler'in Osmanlı Devleti'nin vaat ettiği reformların uluslararası gözetimi ve isyancı vilayetler için özel ayrıcalıklar taleplerini Bâbîâli'nin reddettiğini, ancak önerilen reformlara ise itirazı olmadığını Lord Derby'ye ifade etmişti.⁶⁶⁶ Safvet Paşa, konferansın son oturumunun yapıldığı gün Bâbîâli'nin uluslararası bir komisyon yerine Müslüman ve Hıristiyan üyelerden oluşan komisyonu kuracağını Londra'daki Osmanlı elçisi Musurus Paşa'ya telgrafla bildirmişti. Komisyon mahkemelerin bağımsızlığını, kamusal yargılamayı ve din özgürlüğünü garanti altına alacak; ayrıca iltizamı kaldırarak, genel af çıkaracak ve başıbozukların varlığına son verecekti.⁶⁶⁷ Safvet Paşa, Bâbîâli'nin Sırbistan ve Karadağ ile savaş öncesi statüko temelinde, ancak gelecekteki bir savaşı önlemek için Sırbistan'dan manevi garantiler alarak barış görüşmeleri yaptığını Osmanlı temsilcilerine bildirmişti. Bâbîâli bu adımların Rusya'yı barışa ikna edeceğini ummakla birlikte yine de muhtemel bir savaşın çıkmasını bekliyordu.⁶⁶⁸

Bâbîâli, barışı korumak için en önemli şartlarından birini yerine getirerek 1 Mart'ta Sırbistan'la *status quo ante bellum* temelinde bir barış anlaşması imzaladı.⁶⁶⁹ Musurus Paşa bunun üzerine Bâbîâli'nin Karadağlılarla da barış yapmayı kabul etmesi halinde Lord Derby'nin diğer Avrupa hükümetlerine Osmanlı Devleti'nden konferansta

⁶⁶³ Malhut, "Odyan Efendi ve Gizli Görevi," s. 108.

⁶⁶⁴ Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, s. 72.

⁶⁶⁵ BOA, HR.SYS. 1414/2, lef 82-83.

⁶⁶⁶ FO 424/48, No. 341, Derby'den William Nassau Jocelyn'e, 29 Ocak 1877, 217.

⁶⁶⁷ FO 424/48, No. 258, Safvet'ten [Paşa] Musurus'a [Paşa], 20 Ocak 1877, 174-75.

⁶⁶⁸ Her şeye rağmen İngiltere ile ittifaktan vazgeçmeyen Osmanlı Devleti İngilizlere karşı Rus düşmanlığını kışkırtma çabalarını sürdürüyordu. Bâbîâli, İstanbul Konferansı'nın sona erdiği 20 Ocak günü İstanbul'da Georges Giacometti'nin kaleme aldığı *Les Responsabilités* adlı Fransızca bir broşürünü yayımlanmasını sağladı. Giacometti muhtemelen Halil Şerif Paşa'nın 1870'lerin başında Viyana'da Osmanlı elçisi olduğu dönemde onun hizmetinde olan bir isimdi. Broşür, 1871-73 yılları arasında Rus büyükelçisi ve konsolosları tarafından yazıldığı iddia edilen ve pan-Slav ayaklanmalarını kışkırtmadaki rollerini kanıtlayan yaklaşık kırk belge içeriyordu. Bâbîâli daha sonra broşürü İngilizce ve Almancaya çevirdi; broşürün İngilizce, Fransızca ve Almanca olması yabancı hedef kitlesini göstermektedir (Roderic H. Davison, "The Question of the Documents Called Les Responsabilités", Roderic H. Davison, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, ed. Roderic H. Davison (İstanbul: Isis Press, 1999), s. 207, 214).

⁶⁶⁹ Clark, "The Civilized Ottoman", s. 67.

talep edilen reformları gerçekleştirmesi için zaman tanınmasını önereceğini Safvet Paşa'ya yazmıştı. Buna göre Büyük Güçler, Bâbiâli'ye reformları gerçekleştirmesi için bir yıl süre tanıyacak ve eğer Bâbiâli uzlaşmacı bir ilerleme kaydedildiğine inanmazsa, uluslararası bir komisyon kurulmasına rıza gösterecekti.⁶⁷⁰

Londra'da mutabakata varılan bu uzlaşmadaki şartların çoğu zararsız olup Bâbiâli'yi o sırada yapmayı kabul ettiği reformları uygulamaya teşvik ediyordu.⁶⁷¹ Ancak protokolde Bâbiâli'nin itiraz ettiği üç nokta vardı: Birincisi, Osmanlı Devleti'nden ordularını terhis etmeye başlaması istenirken Rusya'nın da aynı şeyi yapacağından hiç bahsedilmemesi; ikincisi, Osmanlı yetkililerinin protokolün Osmanlı'nın iç işleri üzerinde resmi konsolosluk ve büyükelçilik denetimi getireceğinden korkması ve üçüncüsü de Osmanlı Hristiyanlarının durumunun düzelmemesi ve isyanların devam etmesi halinde Büyük Güçler'in düzeni sağlamak için gerekli gördükleri adımları atmasıydı.⁶⁷² Bu şartlar İstanbul Konferansı'nda Osmanlıların ileri sürdükleri önerilere çok daha yakın olmasına rağmen, Bâbiâli protokolün şartlarını açıkça reddetmişti. Konsolosların denetimini zımnen kabul etmeyi bile Osmanlı iç işlerine yabancı müdahalesini onaylamak olarak değerlendirmişti. Osmanlı devlet adamları Kanun-i Esasi'yi ve anayasaya uygun olarak hazırlanmış hukukî ve idarî uygulamaları, Avrupa'nın içişlerine müdahalesini reddetmek için retorik olarak yararlı görüyorlardı.

20 Nisan 1877 tarihinde Austen Henry Layard yeni bir Osmanlı-Rus savaşını önlemek umuduyla ve Britanya'nın yeni elçisi unvanıyla İstanbul'a gelmişti. Büyükelçiliği devralır almaz Edhem Paşa ve Safvet Paşa ile görüşerek savaşa başvurmadan önce imzacı güçlerin arabuluculuğuna başvurulmasını öngören Paris Antlaşması'nın 8. maddesini uygulamayı teklif etmişti.⁶⁷³ Ancak Bâbiâli Büyük Güçlerin arabuluculuğunu resmen talep edemeden Rusya diplomatik ilişkileri kesmiş ve Osmanlı topraklarını işgal ederek savaş ilan etmişti. Safvet Paşa ise Rusya'nın savaş gerekçesine verdiği yanıtta, Rusya'nın kendi haklarının doğrudan ihlal edildiğini ya da Osmanlı'nın

⁶⁷⁰ FO 424/49, No. 262, Derby'den Loftus'a, 21 Şubat 1877, 144.

⁶⁷¹ Clark, "The Civilized Ottoman," s. 68.

⁶⁷² FO 424/50, No. 346, Derby'den Loftus'a, 23 Mart 1877, 194-95.

⁶⁷³ FO 424/51, No. 343, Layard'dan Derby'ye, 21 Nisan 1877, 157-158. Söz konusu 8. madde: "Devlet-i Aliyye ile düvel-i muâhedenin biri veya birkaçı beyninde ihlal-i münasebetlerine bâdî olacak bir ihtilaf vuku bulduğu takdirde saltanat-ı seniyye ve düvel-i müşârunileyhemin her birisi kuvve-i cebriye istimâline karar vermezden evvel işbu uygunsuzluğu tavassut tarikiyle men edebilmeleri için düvel-i muahede-i sâireye meydan vereceklerdir (*Muâhedat Mecmuası*, c. IV, İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, s. 248).

uluslararası hukuku ihlal ettiğini iddia edemediği için savaşı yasadışı olarak nitelendirmişti.⁶⁷⁴ Osmanlılar her ne kadar Rusların savaş ilanını gayr-i kanuni değerlendirmiş olsalar da Bulgarlar ulusal bağımsızlıkları için Rusları bir kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Savaşın hemen başlangıcında Bükreş'teki Bulgar komitesi Ruslara destek veren ve Bulgarları Ruslar yanında savaşa çağıran bir beyanname neşretmişti:

“Kardaşlar! Rusyalılarla beraber muharebe etmek için cümlemiz tek bir adam gibi kalkmaya mecbur olduğumuz azîm ve mukaddes vakit hulul etti hemen ve elinizden geldiği kadar silahlanınız bizim için hazırlanmış olan mevkîe layık olduğumuzu göstermeliyiz ve istikbalimiz selametimiz icabınca nacilerimiz yanında muharebe etmeliyiz. Fevka'l-gaye say ve gayret eder isek hürriyete layık oluruz.”⁶⁷⁵

3.11 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi

Rusya, Büyük Güçleri Londra Sözleşmesi'ni (Mart 1877) imzalamaya ikna ederek barışı korumak için son bir çaba daha sarf etti. Bu anlaşma, Osmanlılardan 1876 Kanun-i Esasisi'nde ilan edilmiş olan tedbirleri yerine getirmelerini talep etse de imzacı Büyük Güçlerin, Osmanlıların bunu zamanında yapmaması halinde imparatorluğa müdahale etme hakkını saklı tuttuğunu öngörüyordu. Osmanlılar antlaşmayı reddedince Çar Aleksandr, Rusya'nın belgenin müdahaleci maddesini uygulamakta serbest olduğunu düşünerek Nisan 1877'de savaş ilan etti.

Rusya yeni düşmanlıklar başlatmak için elverişli bir diplomatik konumdaydı: Fransa kararsızdı; Avusturya-Macaristan tarafsızdı ve İngiltere Osmanlı karşıtı kamuoyu tarafından engelleniyordu ve Rusya'yı sadece İstanbul ve Boğazlara saldırmaması veya işgal etmemesi konusunda uyarabiliyordu. Ancak Rusya'nın Balkanları işgal edebilmesi için teknik olarak hâlâ bir Osmanlı vasal devleti olan Romanya'dan geçmesi gerekiyordu. Çar Aleksandr'ın savaş ilanından birkaç gün önce Rusya, Romanya ile Osmanlı karşıtı bir askerî anlaşma imzaladı; bu anlaşma, Romanya'nın egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün tanınması karşılığında Ruslara prenslik topraklarından serbest geçiş izni veriyordu. Bunun üzerine Romanya kuvvetlerini seferberliğe çağırıp Osmanlılara savaş açarken tam bağımsızlığını ilan etti (Mayıs 1877).

⁶⁷⁴ BOA, HR.SYS.1213/6.

⁶⁷⁵ Bükreş Fesad Komitesi Tarafından fî 7 Mayıs sene [18]77 Tarihiyle Bulgarlara Hitaben Neşrolunan Beyannamenin Tercümesi Suretidir (OAK 1/3). Beyannamenin tam metni için bkz. Ek XXIII.

Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın doğrudan askerî katılımından kaçınan Rus kuvvetleri, Haziran ayı sonlarında Osmanlı'nın Tuna sınırını güvenle geçerek Balkan Dağları'nın güneyine doğru ilerledi. Bulgar gönüllülerden oluşan birlikler de Rus saflarına katıldı.⁶⁷⁶ Osmanlı'nın tamamen çökmesinden korkan İngiltere, İstanbul'un düşmesi durumunda savaşa hazırlandı ve Doğu Akdeniz filosunu Boğazlara olası bir müdahale için alarına geçirdi. Ancak tam da ilk ilerlemeleri nedeniyle uluslararası tansiyon yükselmişken, Ruslar beklenmedik bir askerî geri dönüş yaşadı.

Stratejik bir konumda bulunan kale şehri Plevne'de Osmanlı direnişi sertleşmiş ve Ruslar Plevne'yi kuşatma altına almışlardı. Kuşatmada başarı elde edemeyen Ruslar, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'dan askeri yardım talep etti. Bu müttefiklerin müdahalesine rağmen Plevne, açlığın nihayet bedelini ödediği Aralık ayına kadar dayandı. Ruslar ilerleyişlerine devam etti ve Osmanlı direnişi çöktü. Rus kuvvetleri Ocak 1878'de güneye doğru ilerlerken, birlikler, Bulgar gönüllüler ve cesaretlenen yerel Bulgar köylüler yerel Müslüman nüfusa büyük bir zulüm uyguladı. Yaklaşık 260.000 Müslüman savaşta yaşanan katliamda hayatını kaybetmişti ve 500.000'den fazla mülteci geri çekilen Osmanlı kuvvetleriyle birlikte yurtlarını bırakarak göç etmek durumunda kalmıştı.⁶⁷⁷

Osmanlılar, Askerî ve insanî kaostan ortasında Ruslarla ateşkes görüşmelerine başladı ve İngiltere, Doğu Akdeniz filosunu İstanbul'a gönderdi. 1878 yılının Şubat ayı sonunda Ruslar Osmanlı başkentine yaklaşmışlardı. Rusya, "İkinci Roma"yı ele geçirme ve Ortodoks Avrupa Slav liderliği üzerindeki Panslav iddiasını doğrulama yönündeki emperyalist rüyasını gerçekleştirecek gibi görünüyordu. İngiliz donanması daha sonra Boğazlarda gösteri yaptı ve Ruslar, pek de ince olmayan bir ipucu olarak Osmanlıları savaşı sona erdirecek Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamaya zorladılar (3 Mart 1878).

3.12 Ayastefanos Müzakereleri ve Berlin Kongresi (1878)

Ayastefanos Antlaşması için Server Paşa ve Namık Paşa mütareke şartlarını ve barış esaslarını görüşmeye devam ederken, İngiltere ve Avusturya-Macaristan hükümetleri, Rusya'nın Paris Antlaşması'nı değiştirmeye çalışması nedeniyle bir Avrupa konferansı

⁶⁷⁶ Bükreş'teki Bulgar komitacıların Bulgarları Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan eden Rusya ve Rus Ordusu saflarında savaşmaya davet eden beyannamelerinin metni için bkz. Ek XXIII.

⁶⁷⁷ Hupchick, *The Balkans*, s. 265.

talep ediyorlardı. Server Paşa hala Edirne'deyken Safvet Paşa, Musurus Paşa'ya Osmanlı Devleti'nin konferansa katılması gerektiğini telgrafla bildirmişti. Rusya'nın askeri konumu ve üstünlüğü nedeniyle ağır koşulları kabul eden Osmanlı Devleti kendisini de doğrudan ilgilendiren bir Avrupa konferansından dışlanmasını, bağımsız bir güç olarak varlığını ve kalan otoritesini ortadan kaldıracak bir tehlike olarak görüyordu.⁶⁷⁸

Bâbiâli genellikle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü konu edinen konferansları engellemeye çalışırdı; ancak 1878 yılı koşullarında, Osmanlı hükümeti tam yetkili delegeler gönderebileceği ve Rus-Osmanlı Antlaşmasını değiştirebilecek yeni bir konferansı Osmanlı çıkarlarına uygun olarak görmekteydi.

Bu arada yeni sadrazam Ahmed Vefik Paşa, Server Paşa'ya Rusya ile barış antlaşmasını müzakere etmek ve imzalamak üzere Edirne'de kalacağını bildirmişti.⁶⁷⁹ Ancak Server Paşa, 7 Şubat'ta *London Daily News* gazetesine verdiği bir mülakat üzerine hariciye nazırlığından istifa etmişti.⁶⁸⁰

Safvet Paşa ise bu istifanın ardından yeniden hariciye nazırlığına geri dönmüş ve birinci Osmanlı murahhası olarak barış görüşmelerini yürütmek için Edirne'ye gitmişti. Ancak İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'nı geçtiği için Rusya bazı birliklerini İstanbul'a göndermek tehdidini öne sürmüştü. Bâbiâli, bunun üzerine müttefik olmayan bir güç olarak İngiliz filosunun Marmara Denizi'ne girmesini, Bâbiâli'ye hiçbir maddi fayda sağlamadan Rusya ile barış görüşmelerini tehlikeye attığı için protesto eder. Server Paşa, Londra'daki Musurus Paşa'ya Osmanlı devlet adamlarının Rusya'nın payitahtı işgal edeceğinden ve askerlerinin Edirne ve Tuna vilâyetlerinde olduğu gibi İstanbul'daki Müslümanları katledeceğinden korktuklarını yazacaktı.⁶⁸¹

İngiliz filosunun Çanakkale Boğazı'ndan geçmesi Osmanlı egemenliğini açıkça ihlal etmekteydi. Bu hareket İngiltere'nin Bâbiâli'nin değil, kendi çıkarlarını düşündüğünü en somut delillerinden biriydi. Kraliçe Victoria ve Çar II. Aleksandır arasında İngiliz filosunun durumuna ilişkin müzakereler sürerken, Grandük Nikola kampını Edirne'den bugün İstanbul'un bir banliyösü olan Yeşilköy'e [Ayastefanos] taşımıştı. Server ve Namık paşalar zaten bir ön barış üzerinde anlaşmış oldukları için,

⁶⁷⁸ BOA, HR.SYS., 1243/1.5-6.

⁶⁷⁹ BOA, HR.SYS., 1219/5.13.

⁶⁸⁰ Özel Muhabirimizden, "Latest Telegrams," *Daily News* (London), 7 Şubat 1878.

⁶⁸¹ BOA, HR.SYS., 1218/6.122-23.

Osmanlı murahhaslarının elinde çok az koz bulunmaktaydı. Yalnızca Edirne'nin yeni özerk Bulgar prensliğinin sınırları dışında tutulmasını sağlayabilmişlerdi. Ancak Rus delegeleri de Bulgar prensliğinin Balkan dağlarının kuzeyiyle sınırlandırılmasını tartışmayı dahi reddetmişlerdi. Rus Elçisi İgnatyev, ayrıca Sırbistan'ın Niş sancağını ilhak etmesi, Bulgar prensliğinin Vidin şehrini ve Romanya'nın Dobruca'nın büyük kısmını alması ve Bâbîâli'nin Bosna-Hersek'e özel bir yönetim vermesi konusunda ısrarcı olmuştu. Son olarak Ruslar galip taraf olarak bir savaş tazminatı talep etmişlerdi. Ancak bu tazminatın bir kısmı Avrupa ve Anadolu'daki toprak imtiyazlarında ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁸²

Edirne'deki ve Ayastefanos'taki Osmanlı diplomasisi bu kriz sırasında edilgen ve etkisiz bir pozisyonda kalmıştı. Zira Bâbîâli hem askeri olarak yenilmiş hem de diplomatik olarak tamamen izole edilmişken, Osmanlı diplomatları savaş sırasında itibarsızlaştırmayı amaçladığı güçle doğrudan muhatap olmak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla Osmanlı murahhaslarının talepleri asgari düzeyde kalmıştı. Rusya müzakereler sırasında ne vaat edilen reformlarla ne de Rus askerlerinin ve müttefiklerinin barbarca eylemlerine ilişkin iddialarla ilgilenmişti. Osmanlılar Rusların hakim konumları karşısında daha önce iltifat etmedikleri Büyük Güçlerin İstanbul Konferansı'nda önerdiği şartları kabul etmeyi teklif etmiş, ancak bu teklif reddedilince, Rus taleplerini genel manada kabul etmeye, mümkün olan yerlerde ise biraz değiştirmeye çalışmak taktiğini benimsemişlerdi. Böylece, kurulacak olan özerk Bulgaristan Knezliği için knez yerine yerel olarak seçilmiş bir vali konumlandırmayı denemiş, ancak bu teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Osmanlı tarafının en önemli kazanımları ise Edirne'nin doğrudan kontrolünü ellerinde tutmayı başarmak, Bulgaristan için yıllık haraçla ilgili paragrafta Bâbîâli'ye atıfta bulunan "*suzerain court*" ifadesini ekletmek, Müslüman muhacirlerin mülkiyet haklarını iki yıl boyunca garanti altına almak ve Bâbîâli'yi gelecek konferansta Rusya ile ortak hareket etmeye zorlayan bir madde ilave etmekten kaçınmak olmuştu.⁶⁸³

3.12.1 Berlin Kongresi

⁶⁸² BOA, HR.SYS.1219/5.71-78 ve BOA, HR.SYS.1219/5.81-84.

⁶⁸³ Clark, "The Civilized Ottoman," s. 81.

Büyük Güçler, Ayastefanos Antlaşması'nın ardından hâlâ bir kongrenin şartlarını müzakere ediyordu. İngiltere tarafların antlaşmanın tüm maddelerini tartışabileceği konusunda ısrarcıydı. Osmanlı hariciyesi ise Bâbîâli'yi eşit bir katılımcı olarak davet ettikleri sürece, her kongreyi Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarını iyileştirmek adına bir şans olarak karşılamaya hazırdı.

Safvet Paşa, yeni bir konferansın hazırlıkları sürerken yurtdışındaki Osmanlı diplomatlarına yeni bir antlaşma için Osmanlı'nın amaç ve hedefleri hakkında gizli bir genelge göndermişti. Paşa, bu denli büyük topraklara sahip bir Bulgaristan Knezliği'nin kurulmasının Avrupa'daki Osmanlı egemenliğini yok edeceğini, çünkü Bâbîâli'nin Bosna-Hersek ve Kosova vilayetiyle deniz yolu dışında doğrudan iletişim kuramayacağını işaret etmekteydi. Safvet Paşa, yine önerilen sınırların birçok yerinde Bulgarların nüfus olarak azınlığı temsil ettiğini, dolayısıyla knezliğin Balkan dağlarının kuzeyinde ve Tuna'nın güneyinde kalan bölgeyle sınırlandırılması gerektiğini belirtmişti. Bâbîâli, ayrıca Sırbistan ve Karadağ'a verilen toprak tavizlerinin kapsamına da itiraz etmiş, ancak Bulgaristan'ın sınırlarının daha küçük hale getirdikten sonra Bâbîâli'nin öncelikli hedefleri Anadolu'daki Bayazıd sancağını elde tutmak ve savaş tazminatını azaltmak olarak somutlaşmıştı.⁶⁸⁴

Safvet Paşa, Musurus Paşa'ya İngiltere'de resmi makamlarla yapacağı görüşmelerde Rusya'nın uzun zamandır tüm Müslümanları Bulgaristan'dan kovmak istediğini Osmanlı hükümetinin bildiğini tekrarlaması talimatını vermişti. Safvet Paşa, şu noktaların ve hususların özellikle belirtilmesi gerektiğini düşünmekteydi: Savaşın başından beri, Rus askerleri ne zaman Müslümanların yaşadığı bir şehre girse, tüm Müslümanları silahsızlandırmış, silahlarını Bulgarlara vermiş, Müslümanların hayvanlarına ve tahıllarına el koymuş ve Bulgarların Müslüman nüfusa karşı tedhiş faaliyetlerinde bulunmalarına izin vermişti. Bu muamele, tarihte benzeri görülmemiş ölçüde acı çeken 500.000 mülteci yaratmıştı. “Vahşi” bir isyanın ardından birkaç köyün yok edilmesi tüm Avrupa'yı Osmanlılara karşı kıskırtmış olsa da “medeni” dünya bu acıyı görmezden gelmişti.⁶⁸⁵

İstanbul'daki Alman elçisi Prens Reuss, uzun müzakerelerin ardından 3 Haziran'da Osmanlıları 13 Haziran'da Berlin'de toplanacak yeni kongreye davet etmişti.

⁶⁸⁴ BOA, HR.SYS.1219/5.

⁶⁸⁵ BOA, HR.SYS.1209/2.

1856 Paris ve 1871 Londra Antlaşmalarını imzalayan tüm devletler kongreye davet edilmiş ve murahhaslar Ayastefanos Antlaşması'nın metninin tamamını tartışabilecekleri hususunda bilgilendirilmişlerdi.⁶⁸⁶

Bâbiâli, Berlin Kongresi için ilk murahhas olarak Aleksandır Karatodori Paşa'yı, ikinci murahhas olarak Mehmed Ali Paşa'yı ve son murahhas olarak da Sadullah Bey'i atamıştı. Bâbiâli, Safvet Paşa'nın 17 Nisan tarihli genelgesinde temel hedeflerini zaten belirlemişti. Sultan II. Abdülhamid'in Karatodori Paşa'ya verdiği emirler de bu genel planın içeriğiyle örtüşmekteydi. Karatodori Paşa, bu plana göre, Balkanları bir savunma hattı olarak tasarlayacak, Varna'yı elinde tutacak, Karadağ ve Sırbistan'a bırakılan toprakların miktarını azaltacak, Anadolu'da ise Batum ve Eleşkirt vadisini geri alacak ve savaş tazminatını iptal edecekti.⁶⁸⁷ Musurus Paşa ise Berlin Kongresi'nin toplanmasından iki gün önce Safvet Paşa'ya telgraf çekerek bu amaçlardan en önemlisine ulaşmak için kişisel bir fikir öne sürmüştü. Musurus Paşa'nın planı Bulgar Knezliği'nin enlemesine bölünmesini, böylece Balkan dağlarının kuzeyi özerk bir prenslik olurken, Balkan dağlarının güneyinde özel reformlar uygulanacak bir vilâyet kurulmasını; belki de en önemlisi olarak Bâbiâli'nin İstanbul'un gelecekteki savunması için gerekli olduğunu düşündüğü bir savunma hattının kontrolünü elinde tutmasını öngörüyordu.⁶⁸⁸

Berlin Kongresi'nde önemli görüşmelerin çoğu resmi toplantılar dışında İngiltere, Rusya ve Avusturya arasında gerçekleşmişti.⁶⁸⁹ Karatodori Paşa, ilk olarak Britanya Başbakanı Disraeli ile görüşmüş ve Musurus Paşa'nın Bulgar Knezliği'ni bölme planını desteklediğini ve Bâbiâli'nin Varna'nın doğrudan kontrolünü elinde tutması ve Bulgar Knezliği'nin Balkan dağları sınır olmak üzere bölünmesi halinde memnun olacağını bildirmişti. Bununla birlikte, Ayastefanos Antlaşması'nda "vassallık" kelimesi kullanıldığı için Bulgar Knezliği'nin Osmanlı Devleti ile ilişkisinin ne olacağını sormuştu. Zira, Bulgaristan için tasarlanan yeni statüde sultanın doğrudan siyasi kontrol kurma veya askeri birlikleri kullanma hakkı bulunmadığı takdirde prensliğin konumunun belirsizliği önemli bir sorun teşkil edecekti.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ BOA, HR.SYS.1243/3.17-22.

⁶⁸⁷ BOA, HR.SYS.1243/3.43.

⁶⁸⁸ BOA, HR.SYS.1244/5.35-37.

⁶⁸⁹ Davison, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, s. 185.

⁶⁹⁰ Clark, "The Civilized Ottoman", s. 84

Osmanlı murahhasları, İngiltere, Rusya ve Avusturya arasında antlaşmanın temelleri konusunda o sırada yürütülmekte olan gizli müzakerelerden habersiz oldukları için büyük bir dezavantaja sahiptiler. Viyana Büyükelçisi Esad Bey, tam bu noktada Safvet Paşa'ya İngiltere ve Rusya arasında varılan mutabakata ilişkin basına çıkan detayları iletmişti. Buna göre, Balkan dağları Ayastefanos Bulgaristanı'nı sıradağların kuzeyinde bir prensliğe ve güneyde ayrıcalıklı bir vilayete bölecek, Osmanlılar Anadolu'da Bayazıd'ı elinde tutacak, ancak Rusya Batum, Kars, Ardahan ve Besarabya vilayetlerini ilhak etmeye devam edecekti. Esad Paşa, Osmanlı murahhaslarının Yantra Nehri ile Karadeniz arasındaki bölgenin nüfusunun çoğunluğu Müslüman olduğu için doğrudan sultanın otoritesi altında kalmasını şiddetle savunmaları gerektiğini bildiriyordu.⁶⁹¹ Bu şartlar Bâbıâli'nin umduğu ve istediği koşullardı. Zira böylece Varna, Rusçuk ve Şumnu şehirlerini doğrudan Osmanlı yönetimi altında kalabilecekti.⁶⁹²

Karatodori Paşa ve diğer Osmanlı delegeleri, Berlin Kongresi süresince, tıpkı Edirne ve Ayastefanos'taki Osmanlı murahhasları gibi, zayıf konumlarının farkına varmışlardı. Böylece stratejik olarak en iyi seçeneklerinin antlaşmaları bozmaya çalışmak değil, kendi lehlerine değiştirmek olduğunu idrak etmişlerdi. Bu amaç doğrultusunda Aleksandır Karatodori Paşa, Avusturya ile Bosna-Hersek'in Dalmaçya sınırındaki bölgelerini işgal etme hakkı tanıyan gizli bir antlaşma imzalamalarını önermişti, böylece Bosna'nın yarısı Osmanlı kontrolünde kalacaktı. Karşılığında ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Karadağ'ın Arnavutluk'tan toprak almamasını ve Sırbistan'ın kazanımlarının da azaltılmasını kabul edecekti. Ayrıca Avusturya-Macaristan, Osmanlı'nın Avrupa'da kalan tüm topraklarının özerklik ya da kendine özgü yerel yönetimler söz konusu olmaksızın doğrudan sultanın otoritesi altında kalmasını destekleyecekti.⁶⁹³

Bütün bu olumsuzluklara karşın, Osmanlı murahhasları yine de kongrede birtakım başarılar elde etmişti. Özellikle Bulgaristan Knezliği'nin büyüklüğü büyük ölçüde azaltılmış, Balkan dağlarının kuzeyinde esasen bağımsız bir prensliğe ve güneyde özerk

⁶⁹¹ BOA, HR.SYS.1244/5.

⁶⁹² BOA, HR.SYS.1243/4.

⁶⁹³ BOA, HR.SYS.1244/5.

Rumeli-i Şarkî vilâyetine bölünmüş⁶⁹⁴ ve prensliğin de Osmanlı borçlarının bir kısmından sorumlu olması kararlaştırılmıştı.⁶⁹⁵

Bulgaristan konusunda kısmî bir kazanım elde edilmiş olsa dahi Osmanlı murahhaslarının önünde hala Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesi meselesi durmaktaydı. Osmanlı murahhasları bu konuda kongrede tamamen yalnız bırakılmış ve İstanbul'dan gelecek talimatları beklemek zorunda kalmışlardı. II. Abdülhamid konuyla alakalı olarak olağanüstü bir meclis toplamış ve bu meclis işgale karşı ciddi bir Bosna direnişi olacağını öngörerek Avusturyalıların Bosna-Hersek'i işgal etme tasarılarını onaylamak için haklı bir neden olmadığına karar vermişti.⁶⁹⁶

Kongre, Bulgaristan ve Bosna-Hersek meselelerinin çözüme kavuşturulmasıyla birlikte, geriye kalan daha küçük meseleleri sonuçlandırmak üzere harekete geçmişti. Sırbistan ve Karadağ'a verilecek toprak imtiyazlarını belirlemekle görevlendirilen komisyon çoğunlukla Ayastefanos Antlaşması'ndaki hükümleri takip etmiş ve Sırbistan'a Niş sancağını vermişti.⁶⁹⁷ Bâbiâli, Berlin Kongresi'ndeki İngiliz desteğiyle Bulgar Knezliği'ni Ayastefanos Antlaşması'ndaki büyüklüğünün %37,5'ine indirebilmişti.⁶⁹⁸

Bâbiâli, Anadolu'da kalan toprakları için İngiltere ile savunma ittifakı ve Bayazıd'ın iadesi karşılığında Bosna-Hersek ve Yeni Pazar'ın [Sancak] Avusturya tarafından işgalini kabul etmek zorunda kalmış, Kıbrıs'ın idaresini İngiltere'ye bırakmış, Sırbistan ve Karadağ'a verdiği toprak tavizlerinde sadece küçük iyileştirmeler almış, Anadolu'nun altı doğu vilayetindeki Ermeniler ile Elviye-i Selase [Makedonya] ve Girit'teki Hristiyanların durumunu iyileştirmek için Avrupa gözetiminde reformlar uygulama sözü vermişti.

Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti açısından Bulgar meselesini sona erdirecek bir dönüm noktasına işaret etmekteydi. Bulgaristan'da 14. yüzyılda başlayan Osmanlı hakimiyeti yaklaşık beş asır sonra nihayet bulacaktı. Resmî olarak 1908 yılına değin

⁶⁹⁴ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 17.

⁶⁹⁵ BOA, HR.SYS.1244/1.50-52.

⁶⁹⁶ Edin Raduşić, "The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina in the Last Phase of the Eastern Crisis", *War & Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, ed. M. Hakan Yavuz & Peter Sluglett, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2011, s. 186.

⁶⁹⁷ BOA, HR.SYS.1243/10.10-11

⁶⁹⁸ Bununla birlikte, Şarkî Rumeli ve Bulgaristan Knezliği Ayastefanos'ta hayal edilen Bulgaristan'dan hala önemli ölçüde küçük olsa da Berlin Antlaşması'ndan yalnızca yedi yıl sonra birleşeceklerdi. Zaten antlaşma hükümlerine karşın Bulgaristan Knezliği'nin Şarkî Rumeli'yi ilhakından önce bile padişahın vilâyette sınırlı yetkisi bulunmaktaydı.

Bulgaristan Osmanlı Devleti'ne baēlı özerk bir prenslik olarak kabul edilmiş olsa da 1878 tarihi fiilen Osmanlı varlığının Bulgaristan'da ayrıldığı tarih olarak kayıtlara geçmişti.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyılda Bulgaristan coğrafyasını fethetmesiyle başlayan tabi-metbu ilişkileri 19. yüzyıla kadar sürdü. Fransız İhtilâli sonrasında tüm Avrupa'yı etkisi altına almaya başlayan milliyetçilik akımı Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarında önce Sırları ardından Rumları etkisi altına almış ve her iki topluluk da milliyetçiliğin şekillendirdiği millî ayaklanmalar ve uluslararası destekler neticesinde bağımsızlıklarını kazanmıştı. 19. yüzyıldaki millî bağımsızlık hedefindeki ayaklanmalar nihayet Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altındaki en eski topluluklardan biri olan Bulgarları da kısa bir süre içerisinde etkisi altına alacaktı.

Bulgar Meselesi ile 1860'lı ve 1870'li yıllarda Osmanlı Devleti'nin Bulgar tebaası ile kurduğu ilişkileri yeni bir yaklaşımla ele almayı ve konuyu siyasî, diplomatik ve askerî yönleriyle tartışmayı amaçlayan ve bütün bu sorunları Osmanlı, Bulgar ve İngiliz kaynaklarının ışığında ele alan bu tezle birlikte konuyla ilgili daha açık ve belirgin bir tablonun ortaya çıktığı söylenebilir. İsyanlar sırasında hayatını kaybeden kurbanların ve tahrip edilen evlerin sayısı ile isyanın bastırılma şekli hususunda konunun tarafları, yani Osmanlı Devleti'yle Bulgarlar ve Batı ve özellikle de İngiliz kamuoyu arasında çok büyük bir yaklaşım ve bakış açısı farkının olduğu görülür. Özellikle 1876 Nisan Ayaklanması'nın bastırılması sırasında aşırı güç kullanıldığı ve bu yüzden çok sayıda Bulgar'ın öldürüldüğü iddiaları, taraflar arasındaki anlaşmazlıkların temelini oluşturur. Bu tezle ve Osmanlı kaynaklarıyla mukayeseye imkân tanıyacak Bulgarca kaynakların ve özellikle de isyana katılan Bulgar asi liderlerinin hatıralarının kullanılmasıyla birlikte söz konusu karmaşık ve subjektif ve milliyetçi bakış açılarının üzerini kalın bir perdeyle örttüğü tarihî sürecin biraz daha netleştirilmesine ve tarafların öznel bakış açılarının ötesine geçilebilmesine gayret edildi. Bulgar asilerin hatıratlarının ve Bulgar kaynaklarından yapılan alıntıların Türkçe literatürü zenginleştirdiği ve araştırmacılara yeni perspektifler kazandırdığı umulmaktadır.

Öte yandan bu çalışmada bilhassa 1876 Nisan Ayaklanmasının uluslararası bir soruna dönüşmesine sebebiyet verecek olan İngiliz diplomat ve gazetecilerin kaleme aldığı rapor ve haberlerden de yararlanıldı. Bunların kullanılmasındaki esas amaç hadiselerin meydana geldiği esnada dışarıdan bir bakışın sorunu nasıl değerlendirdiğini göstermektir. Bununla birlikte, İngiliz arşiv belgeleri ve kaynaklarının Osmanlı Devleti ve

Bulgar meselesi konusunda üçüncü bir göz vazifesi yapmaktan uzak olduğunun ifade edilmesi gerekir. Türkçe literatürde şimdiye kadar konuyla ilgili İngiliz arşiv belgelerinden çokça yararlanılmış olmasına karşın söz konusu belgelerin meseleye hakemlik yapabilecek niteliğinin olmadığı söylenebilir. Zira, bunlar Avrupa’da dönemin siyasî ortamına uygun olarak Osmanlı Devleti’nin toprak kaybı yaşamasına imkân verecek tartışmaları körüklemek maksadıyla kullanılmıştı.

Bulgar Meselesi, tezde üç farklı, ancak birbirini tamamlayan veçhesiyle, yani dinî, siyasî ve askerî boyutlarıyla ele alındı. Bulgar milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişmesindeki en önemli aşamalardan biri inanç ve kilise bağımsızlığı meselesiydi. Tanzimat’ın ilanı ile beraber Osmanlı hükümeti herkese ‘eşit’ tebaa olmanın yolunu açmıştı. Öyle ki, Tanzimat Fermanı’nda işaret edilen “bilâ-tefrik-i cins ü mezhep” ilkesi Bulgarlar tarafından Bulgar ve Rum Ortodoksluklarının eşit oldukları yönünde anlaşılmış; dolayısıyla bu anlayış Bulgarları kendi millî kiliselerine sahip olmak amacıyla harekete geçirmişti.

Bulgar millî kimliğinin oluşmasında önemli bir aşama olan Bulgar kilise mücadelesinin en dikkat çeken hususlarından biri de ana dilde eğitim talebiydi. Bu iki önemli talep, Rum Kilisesine ve dolayısıyla Rum cemaatine karşı yürütülmüştü. Dönemin ruhunu belirlemiş olan milliyetçilik ile siyasî, sosyal, kültürel ve dinî manada bağımsızlık ideali Bulgarları da etkileyecek ve “asırlardan beri baskı ve tahakküm altında oldukları beyanıyla” Rum Ortodoks Kilisesi’ne ve bu kilisenin liderliğini yürüten İstanbul Patrikhanesi’ne karşı mücadele yürütmelerine sebebiyet verecekti. Kilise meselesinin önemi Bulgarların bağımsızlık sürecinin ilk aşaması olarak Rum Patrikhanesi’nden ayrı bir kiliseye sahip olma idealinde somutlaşacak ve bir sonraki adım da bu kilise ve cemaatinin devlet tarafından resmî olarak tanınıp Fener Rum Patrikhanesi’nden ayrılmasını sağlamak olacaktı.

Bu tezin bağımsız kilise mücadelesiyle ilgili olarak Türkçe ve diğer dillerde yazılan literatüre getirdiği en önemli yenilik, Bulgarların Rum Patrikhanesi’nden ayrılmak amacıyla yürüttükleri mücadelenin detaylarını ve süreçteki önemli dönüm noktalarını vurgulamayı değil, bu mücadelenin Bulgar bağımsızlık hareketi açısından önemini ortaya koyması, yani kurulması amaçlanan bağımsız Bulgaristan’a giden yolda ilk durağın kilise bağımsızlığı mücadelesi olduğunu vurgulamasıdır. Nitekim Rum Patrikhanesi’nden ayrılan Bulgar Eksarhlığı’nın yetki ve sorumluluğuna bırakılan bölgeler aynı zamanda kurulması arzu edilen bağımsız Bulgaristan’ın sınırları ile de

örtüşmekteydi. Ayrıca, 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile tespit edilen bağımsız Bulgar devletinin sınırlarının Eksarhlığın etki ve yetki alanıyla örtüşmesi de anlamlıdır. Dolayısıyla bağımsız kilisenin kuruluşunun ve hayal ettiği sınırlarının müstakil Bulgaristan hedefiyle uyum içinde olduğu bu tezde açık bir biçimde ortaya konuldu.

Bağımsız Bulgar kilisesi mücadelesinin uzun vadede siyasî bağımsızlık elde etmek isteyen Bulgarlar açısından bir diğer önemli noktası da Osmanlı Devleti'ne karşı kazandıkları ilk başarı olmasıydı. Zira kilise bağımsızlığı elde edildikten sonra hız kazanan silahlı siyasî bağımsızlık hareketini yürütenler Rum Patrikhanesi'nden ayrı bir Bulgar ruhanî kurumunun teşekkülünü siyasî bağımsızlığın ilk adımı olarak değerlendirecek ve bunu açık bir biçimde ifade edeceklerdi.

Bu tezin üzerinde durduğu noktalardan biri de meselenin dinî boyutunun zaman içinde siyasî boyuta nasıl dönüştüğüdür. Bu bağlamda Bulgar kilisesinin kuruluşunun bir dinî mesele olmanın yanı sıra, siyasî bağlantıları da bulunan bir hareket olduğunun da ifade edilmesi gerekir. Nitekim 1840'lı yıllardan beri Rum Patrikliği'ne karşı bağımsız kilise mücadelesini yürüten Bulgar cemaatine destek veren Osmanlı idarecileri, 1870'te Eksarhlığın kuruluşunun ardından meselenin siyasî olarak beklediklerinden farklı bir noktaya doğru evrildiğini gördüklerinde biraz geç kalmışlardı.

Bu tezde Osmanlı Devleti'nin Bulgar meselesi tartışılırken üzerinde durulan bir diğer husus da konunun siyasî boyutudur. Siyasî boyut, birincisi, bağımsızlığını kazanmak isteyen iki Osmanlı tebaası, yani Sırplarla Bulgarlar arasında ortak bir devlet kurma projesi ve diğeri de Bulgarların Osmanlı hükümeti ile yaptığı pazarlık olmak üzere iki noktada tezahür eder. Sırp-Bulgar Protokolü olarak adlandırılan antlaşma metninin dikkat çekici yönü bilhassa Bulgaristan coğrafyasında yerleşik Bulgarların siyasî bağımsızlık amacıyla hareket ettiğini göstermesidir. Bu konu, Türkçe literatürde şimdiye kadar hep Sırp tarafını ele alan çalışmaların konusu olmuş ve Sırbistan'ın Balkanlardaki yayılmacı siyasetine bir örnek olarak gösterilmişti. Bu tezde söz konusu protokolü imzalayan Bulgarların bu metni nasıl değerlendirdiği ortaya konuldu. Diğer bir ifadeyle, Bulgarlar, 1867 tarihli bu protokolle, Osmanlı Devleti ile artık ortak bir gelecek öngörmediklerini fiilî olarak ortaya koymuş oldular.

Aynı yıl kayıtlara geçen ikinci siyasî metin de Bulgarlardan seçilen temsilcilerin padişaha sundukları dilekçedir. Bulgarca kaynaklarda "memorandum" şeklinde ifade

edilen bu metin Türkçe literatürde kendisine çok az yer bulabilmiştir. Bulgar temsilcilerin önerisi, Avusturya-Macaristan birleşmesine benzer bir şekilde Osmanlı Devleti'nin bir nevi özerk bir Bulgaristan ile birleşerek yeni bir siyasî ve idarî organizasyona gitmesiydi. Memorandum metni her ne kadar Bulgaristan için resmîyette bağımsızlık statüsü öngörmemiş olsa da fiiliyatta özerk hareket edecek bir idarî yapıyı önermekteydi. 1867'de yapılan her iki girişim de Bulgaristan'ın kendi başına hareket ettiğini göstermektedir. Öte yandan Bulgaristan dışındaki silahlı çetelerin bağımsızlık hedefiyle Bulgaristan içinde eylem ve saldırıları tasarlamasının, yani meselenin üçüncü aşaması olan askerî boyutunun ön plana çıkmaya başlamasının bu döneme rastlaması da tesadüf değildi.

Sırp-Bulgar Protokolü'nün ve Bulgarların talep ettiği "çifte monarşi" modelinin hayata geçirilememesinden hemen sonra başlayıp Osmanlı kolluk kuvvetlerinin 1872 yılı sonunda Levski'yi yakalamasına kadar geçen sürede Bulgar komitacıları tarafından Osmanlı hükûmetine karşı ufak çaplı ayaklanmalar tertip edildi. Başlangıçta bu girişimleri ufak asayiş sorunları olarak değerlendiren Osmanlı Devleti, kendilerini Bulgarları asırlardan beri süren Osmanlı hakimiyetinden kurtaracak öncüler olarak tanımlayan komitacıların eylemlerinin yaygınlık ve taban kazanmasının önüne geçmeye çalıştı.

Gerçekleştirdiği bir dizi idarî ve askerî reformla Bulgarların şiddete yönelen eylemlerini önlemeye ve devlete olan bağlılıklarını sürdürmeye çalışan Osmanlı hükûmeti, bu amaçla bağımsız Bulgar kilisesiyle Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması, Bulgarların devlet hizmetiyle bürokraside istihdam edilmesi ve hatta önemli makamlara getirilmesi gibi adımlar atar. Rusçuk doğumlu bir Bulgar olan İvanço Hacipençoviç'in Şura-yı Devlet üyeliğine ve bağımsız kilise mücadelesinin hararetli savunucularından Stoyan Çomakov'un şehbenderliğe atanması ve Bulgar öğrencilerin Mekteb-i Tıbbiye ve askerî mekteplere alınması, bu amaca yönelik olarak atılan adımlardan birkaçıydı. Devletin bu yaklaşımına rağmen Bulgarların bağımsızlık için silahlı mücadele yolunu seçmeleri, Osmanlı idarecilerinin tepkisini çekecek ve bu tepkiler toplumda da yankı bulacaktı. Özellikle 1875 yılındaki isyanlar sırasında halkın dile getirdiği "Daha ne istiyorsunuz bizden? Rum patrikliğinden ayrılmak istediniz, ayırdık. Bulgarların da memuriyete alınmalarını, askerî mekteplere Bulgar talebe alınmasını istediniz, kabul

ettik. Eksarh istediniz, beratla verildi, padişah da tanıdı...”⁶⁹⁹ şeklindeki ifadeler, toplumsal tepkinin dışavurumuydu.

Osmanlı yönetimi, Bulgar cemaati ile İstanbul Rum Patrikhanesi arasındaki mücadelede Bulgarları destekleyip bağımsız bir Bulgar Kilisesi’nin kuruluşuna izin vermekle Bulgar taleplerinin son bulacağı öngörüsüyle hareket etmişse de İstanbul haricinde yaşayan Bulgarlar, kilise bağımsızlığıyla yetinmeyip kilise mücadelesini siyasî bağımsızlık yolunda elde edilen önemli bir aşama olarak değerlendirmişlerdi. 1870’lerde arzu ettikleri müstakil Bulgar devletini kurmak yolunda daha güçlü bir düşünsel arka plana sahip hale gelen Bulgar ihtilâlcileri, hareketin meşruiyetini sağlamak üzere daha aktif diplomatik ilişkiler kurma ve daha “saldırgan” bir politikayı gerçekleştirmek amacıyla Bulgaristan coğrafyasıyla Bulgar siyasî mültecilerinin faal olduğu Romanya ile Sırbistan’da örgütlenme, politik ve askerî hücreler kurma, silah ve mühimmat temin etme çalışmalarına başlamış; ayrıca, Rusya ile de güçlü bağlantılar kurmuştu.

Şark Meselesi, toprak meselesinden dolayı 1875 yılında çıkan Hersek isyanıyla yeni bir diplomatik aşamaya geçmiş ve bir manada Osmanlı Devleti’nin sonraki yıllardaki kaderini belirleyecek olayların ilk adımı atılmıştı. Osmanlı Devleti’nin *annus horribilis*’i, yani “en kötü yılı” olarak nitelendirilebilecek 1876 senesinde bir önceki yıldan devredilen iktisadi kriz bir yandan Osmanlı Devleti’ni bir diplomatik izolasyona ve yalnızlığa iterken diğer yandan da Hersek’teki ayaklanmalar Bulgaristan’a da sıçramıştı.

Hersek’teki isyanın oluşturduğu askerî ve diplomatik koşulları kendi bağımsızlık hedefleri için kullanmayı kararlaştıran Bulgar komitacıları, aynı yıl Eski Zağra, Şumnu ve Rusçuk’ta ayaklanma teşebbüsünde bulunmak amacıyla silaha sarılmışlardı. Sonuçsuz kalan bu girişimlerin ardından tüm Bulgaristan’a yayılacak yeni ve kapsamlı bir ayaklanma planlanmış, Otlukköy ve Avratalan köyleri, Nisan Ayaklanması olarak da adlandırılan 1876 İsyanının merkezi olarak seçilmişti. Her ne kadar ayaklanmanın Mayıs ortalarında başlatılması tasarlanırsa da plan, Osmanlı kolluk kuvvetlerince öğrenildiği için isyan öne çekilmişti.

İsyanın başlamasının ardından hem Edirne’den askerler gönderilmiş hem de bölgedeki Çerkes, Türk ve Pomak Müslüman ahali ordu birliklerinin yanında savaşmıştı. Kısa sürede kontrol altına alınan isyanın bastırılma şekli hem Osmanlı bürokratik

⁶⁹⁹ Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla*, s. 210 ve Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, s. 368.

mahfillerinde hem de başta İngiltere olmak üzere Avrupa kamuoyunda meydana gelen tartışmaların odağına oturdu. Nisan Ayaklanması'nın şiddetle bastırılması ve şiddet aygıtı olarak düzensiz birliklerle başıbozukların kullanılması, Osmanlı makamlarını Bulgaristan'da meydana gelen hadiseler konusunda baskı altına almak için fırsat kollayan Avrupalı "Büyük Güçler" için bir propaganda malzemesi olmuştu. Osmanlı makamları eleştiriler üzerine bazı tedbirler almışsa da uluslararası kamuoyunda oluşan tepkileri dindirememişti.

1870 yılıyla başlayan süreç Bulgar meselesi bağlamında yeni sorunları da beraberinde getirdi. Öncelikle sorunun askerî boyutu bu dönemde ön plana çıktı. İfade edildiği gibi, bağımsız Bulgar kilisesinin kurulması, Bulgarların taleplerini sonlandırmamış, aksine taleplerin mahiyetini değiştirmiş, yani siyasî bağımsızlık isteğinin daha sık ve doğrudan dile getirilmesine neden olmuştu. Türkçe literatürde 1870'lerdeki isyanlar arasındaki bağlantıların tam manasıyla kurulamamasına ve farklı zamanlardaki ayaklanmaların münferit bir şekilde ortaya çıkan asayiş sorunları olarak değerlendirilmelerine karşın, bu tez, tüm isyan teşebbüslerinin aslında çetelerin yeni destekçi ve mevzi kazanmak amacıyla organize edildiklerini ortaya koydu. 1870'lerin ortalarında Hersek ayaklanması, bölgedeki diğer hadiseler ve Rusya'nın maddî, siyasî ve diplomatik desteği sayesinde Bulgar çeteleri daha şiddetli eylemler yapmaya başladı. Hükümetin eylemleri münferit asayiş sorunu olarak gördüğü ve belki de bu yüzden müdahalede geç kaldığı bu çalışma ile ortaya konuldu.

Bu tezde tartışılan, Bulgar Meselesi'nin askerî boyutunun en önemli unsurlarından biri de 1876 Nisan Ayaklanması'dır. Bulgaristan millî tarihinde fazlaca önem verilen bu isyan, 93 Harbi'nin de nedenlerinden biri olmasına karşın Türkiye'de yapılan çalışmalarda bu yönüne çok az yer verilir. Türkçe literatürde genellikle dışarıda bırakılan 1876 Nisan Ayaklanması, sonrasındaki tartışmalarla birlikte ele alınarak isyanın daha önceki ayaklanma teşebbüslerinden farkı, yapılan hazırlıkların yetersizliği ve isyanın tüm Bulgaristan sathına yayılmaya ve bir millî bağımsızlık savaşına dönüştürülmeye çalışıldığı gibi hususlar bu çalışma ile gösterildi. İngiltere'nin Bulgar Meselesi'ni bir koz olarak kullanarak Osmanlı Devleti'ni uluslararası kamuoyunda sıkıştırmasına Hindistan'daki Müslümanların itiraz etmesi, Kraliçe Viktorya'ya hitaben kaleme aldıkları bir mektupla, Müslümanların halifesinin başında bulunduğu Osmanlı Devleti'nin İngiliz kamuoyunda haksız yere suçlandığını belirtmesi ve isyan sırasında

hayatını kaybeden Müslümanlar için yardım kampanyası düzenlemesi, ilk defa bu çalışmayla ortaya konuldu.

Bu tezde Bulgar meselesinin askerî-diplomatik boyutunu oluşturan olayların da 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve savaş sonrasında imzalanan antlaşmalar olduğu ortaya konuldu. Bulgarların 1876'daki ayaklanmayla bağımsızlık hedeflerine ulaşamayacaklarının anlaşılması üzerine Balkanlarda nüfuz ve etki alanını genişletmek isteyen Rusya'nın "Slav kardeşleri"ni korumak iddiasıyla Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Gerek savaş sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile oluşturulan bağımsız Bulgaristan'ın gerekse Berlin Antlaşması ile öngörülen özerk Bulgaristan'ın Rus nüfuzunda olduğu ve meselenin askerî-diplomatik boyutunun da bu şekilde sonlandırıldığı tezin ortaya koyduğu tespitlerdendir.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin Bulgarlarla yürüttüğü bu çok katmanlı ilişkiler ve hak ve imtiyaz elde etme yolunda merkezî hükümetin tebaasını oluşturan unsurlardan biriyle yaptığı pazarlıklar göz önüne alındığında modern manada bir hükümetin vatandaşlarıyla kurduğu ilişki ve müzakere süreçlerini ve farklı etnik gruplarla kurulan ilişkideki "denge oyunları"nı gözler önüne serer. Uluslararası boyutun da katıldığı bu karmaşık durumun analiz edilmesi Osmanlı hükümetinin tebaasıyla kurduğu karmaşık ilişkiler ve özel olarak da Bulgar meselesinin çok katmanlılığına dair analizler yapmaya fırsat verir. Bu tezde bu imkânlardan yararlanılmıştır.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları⁷⁰⁰

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeler

Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Evrakı

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD)

Sadaret Divân Kalemi Evrakı (A.DVN)

Sadaret Divân Kalemi, Mukavelenameler (A.DVN.MKL)

Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme (A.MKT.MHM)

Sadaret Mektubî Kalemi, Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM)

Cevdet Tasnifi

Cevdet, Adliye (C.ADL)

Dahiliye Nezareti

Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi (HR.MKT)

Hariciye Nezareti

Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi (HR.MKT)

Hariciye Nezareti, Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti Belgeleri (HR.SAİD)

Hariciye Nezareti, Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS)

Hariciye Nezareti, Tahrirat Belgeleri (HR.TH)

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR.TO)

İrade Tasnifi

İrade, Eyâlât-ı Mümtaze Bulgaristan İradeleri (İ.MTZ (04))

İrade, Dahiliye (İ.DH)

İrade, Hariciye (İ.HR)

İrade, Meclis-i Vala, (İ.MVL)

Satın Alınan Evrak

Satın Alınan Evrak, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT)

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

⁷⁰⁰ Kullanılan belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP)

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Mâruzatı (Y.PRK.EŞA)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Defterler

Dahiliye Nezareti, Sicil-i Ahval İdare-i Umumiyesi Defterleri (*DH.SAİD.d*), 2/982.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Arşivi

Kiril ve Metodiy Bulgaristan Millî Kütüphanesi (NBKM)

Bulgar Tarih Arşivi (NBKM BİA)

Haritalar Bölümü

Şarkiyat Bölümü (OAK)

Şarkiyat Bölümü Levski Dosyası

The National Archives (TNA) (Britanya Ulusal Arşivleri)

Foreign Office Records (FO)

II. Gazeteler⁷⁰¹

Basiret

The Daily News

Le Figaro

The Graphic

İstikbal

Makedoniya

The Manchester Evening News

Le Nord

The Northern Echo

The Pall Mall Gazette

Sabah

The Times

Vakit

⁷⁰¹ Kullanılan numaralar ve tarihler dipnotlarda gösterilmiştir.

III. Kaynak Eserler ve İncelemeler

- A.[hmed] H.[amdî]. *Bulgar Tarihi*. Trabzon: Serasi Matbaası, 1326.
- Acaroğlu, M. Türker. *Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999.
- Affaires Étrangères: Documents Diplomatiques: Affaires d'Orient 1875-1876-1877*. Paris: Imprimerie Nationale, 1877.
- Ahmed Lütü Efendi. *Vak'a-nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*. Cilt XV. Yay. Haz. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Ahmed Midhat. *Üss-i İnkılâb. Kısım-ı Evvel: Kırım Muharebesi'nden Cülûs-i Hümayuna Kadar*. İstanbul: 1294.
- Ahmed Refik. "Hazine-i Evrak Tedkikatı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi". *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, no. 8 (85) (1341): 73-84.
- Ahmed Sâib. *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*. Kahire: [y.y.], 1326.
- Ak, Emine. "Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Akın, Cavit. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar İsyanları (1866-1896)." Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Akşin Somel, "Aleksandır Ekzarh ve 19.-20. Yüzyıllarda Avrupa'ya Giden 'Bulgar Yolları'", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2 (Güz 2005): 209-217.
- Akyıldız, Ali. "Halil İncık'ın *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* Başlıklı Doktora Tezinin Değerlendirilmesi", *Tarihçilik ve Yöntem Üzerine*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- . "Mahmud Nedim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, 374-376.
- . *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Aslantaş, Selim. "Birinci Balkan İttifakı, 1866-1868", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2 (2012): 181-197.
- Attwater, Donald. *The Dissident Eastern Churches*. Londra: Geo. E. J. Coldwell Ltd., 1937.
- Aydın, Mahir. *Şarkî Rumeli Vilâyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

- . *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*. İstanbul: Kitabevi, 1996.
- Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, 348-353.
- Aydın, Mithat. “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)’nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ’ın Rolü”, *Belleten*, 254-256 (2005): 913-936.
- . “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Balkanların Yeri (Bosna-Hersek ve Bulgaristan’daki Ayaklanmalar, 1875-1876).” Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- . *Balkanlarda İsyan: Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Balkanlardaki Ayaklanmalar (1875-1876)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.
- . *Balkanlarda İsyan: Osmanlı-İngiliz İlişkileri Kapsamında Bosna-Hersek ve Bulgaristan Ayaklanmaları (1875-1876)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Aytekin, E. Attila. “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi’ne Yönelik Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (2005): 723-744.
- Baltalı, Kemal. “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, *Belleten* 199 (1987): 205-230.
- Basîretçi Ali Efendi. *İstanbul Mektupları*. Haz. Nuri Sağlam. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Baykal, Bekir Sıtkı. “Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 4 (Eylül-Ekim 1948): 219-258.
- Beliğ, Mahmud. *Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1936.
- Beydilli, Kemal. *Recognition of the Armenian Catholic Community and the Church in the Reign of Mahmud II (1830)*, Cambridge, Mass.: Harvard University, 1995.
- Botev, Hristo. *Sıbrani sıçineniya*, Cilt 2, Sofya: Bilgarski pisatel, 1986.
- Brizitsov, Hristo. *İstanbul’dan Mektuplar: Bulgar Gazetecinin Gözüyle 1932’de Şehir*. Çev. Hüseyin Mevsim. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Brunnbauer, Ulf. “Etniçeski mestnosti: Batak kato myasto na pametta i zabravata”, *Batak kato myasto na pametta*. Yay. Haz. Martina Baleva & Ulf Brunnbauer, Sofya: İzdatelstvo İztok-Zapad, 2007, 90-97.
- Bulgarian Student Association in New York City. *Pages From Bulgaria’s Life: Year Book for 1924-1927*. New York: The Bulgarian Student Association, 1927.
- Burma, Mustafa. “Bulgaristan’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ayrılış Sürecinde Bulgar Ayaklanmaları”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 1 (2012): 67-90.

- Clark, Kyle. "The Civilized Ottoman: Racism, Masculinity, and Honor During The Great Eastern Crisis Of 1875-78." Doktora Tezi, Princeton University, The Department of Near Eastern Studies, 2023.
- Crampton, R. J. *Bulgaria*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Çauşeva, Dora ve Viktor Kombov "Neizvesten dosega portret na Apostola v Osmanskiya arhiv v İstanbul". *İstoriya*, 27 (2019): 8-13.
- Çolov, Petir. *Bulgarskite Viorijeni Çeti i Otryadi prez XIX Vek*. Sofya: Akademichno İzdatelstvo "Marin Drinov", 2003.
- Daskalov, Roumen. *The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival*. Budapeşte & New York: Central European University Press, 2004.
- Davison, Roderic H. "The Question of the Documents Called Les Responsabilités", Roderic H. Davison, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*. Ed. Roderic H. Davison. İstanbul: Isis Press, 1999.
- . *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*. İstanbul: Isis Press, 1999.
- Detrez, Raymond. *Historical Dictionary of Bulgaria*. Lanham, Maryland & Toronto & Oxford: The Scarecrow Press, Inc., 2006.
- Dimitrov, Teodor Delçev. *Yanuari Makgahan 1844-1878 g.: Biografiya, dokumenti i material*. Sofya: İzdatelstvo "Nauka i izkustvo", 1977.
- Dokumenti za Bilgarskata istoriya, Arhiv na Nayden Gerov, I*, İzdava Bilgarska Akademiya na Naukite, Sofya: Dirjavna Peçatnitsa, 1931.
- Dokumenti za Bilgarskata istoriya. Arhiv na Nayden Gerov, II*, İzdava Bilgarska Akademiya na Naukite (1871-1876), Sofya: Dirjavna Peçatnitsa, 1931.
- Eldem, Edhem. *Osman Hamdi Bey: İzlenimler 1869-1885*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- . "Osman Hamdi Bey'in 'Karanlık' Yılları (1871-1881)", *Millî Saraylar*, 17 (2019): 53-75.
- . *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları: I. Cilt V. Murad ile Cleanthi Scalieri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Elena Hadžinikolova, "L'Idee d'Union Bulgaro-Serbe pendant les Annees 60-70 du XIXe Siecle dans les Memoires des Hommes Politiques Liberaux Serbes", *Études balkaniques* 1 (1994): 14-21.
- Elliot, Sir Henry G. *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*. Londra: John Murray, 1922.

- Erdoğan, Abdullah Teyfur. “Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922).” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Ergenç, Leman. “Bâbîâli’de Bulgar Asıllı Bir Diplomat”. *Belleten* 233 (1998): 65-74.
- . *Bulgar Yayınlarında Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Ersoy Hacısalihoglu, Neriman. “19. Yüzyıl İstanbul’unda Bulgar Tüccarlar ve Bulgar Cemaati”, *İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Eser, Ümit. *Nationalist Schism in the Empire: Tanzimat Reforms and the Establishment of the Bulgarian Exarchate*. İstanbul: Libra Kitap, 2019.
- Ferhatoglu, Filiz. “Sabah Gazetesinin (1876-1877) İnceleme Açıklamalı İndeks ve Seçilen Metinlerin Latin Harflerine Aktarımı”. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında Filibe’de Bulunan Komisyon-i Fevkalâde Âzâsından Bir Zâtın Tanzim ile Bâbîâli’ye Takdim Eylediği Lâyiha-i Mühimminin Suretidir*, t.y.
- Firkatian, Mari A. “Tsankov, Dragan Kiriakov (Dimitr Gikov) (1828- 1911)”, *Encyclopedia of Eastern Europe: From the Congress of Vienna to the Fall of Communism*. Ed. Richard Frucht, New York & Londra: Garland Publishing, Inc., 2000.
- Fortescue, Adrian. *The Uniate Eastern Churches*. New York: Benziger Brothers, 1923.
- Frazer, Charles A. *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*. Londra: Cambridge University Press, 1983.
- Gadjanov, D. G. *Turski iztočnotsi za novata ni istoriya*. Varna: İzdatelstvo MC, 2021.
- Gençev, Nikolay. *Bulgarsko Vizrajdanje*. Sofya: İztok-Zapad, 2010.
- Gladstone, W. E. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. Londra: John Murray, 1876.
- . *Lessons in Massacre: An Exposition of the Conduct of the Porte in and about Bulgaria since May 1876*. Londra: John Murray, 1877.
- Goranov (Boyço), Angel. *Vistanieto i klaneto v Batak: İstoriçeski oçerk*. Filibe: D. V. Mañov, 1892.
- Gölen, Zafer. “Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek”, *Balkanlar El Kitabı Cilt I: Tarih*. Der. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ. Çorum & Ankara: KaraM & Vadi Yayınları, 2006, 371-385.

- Hamlin, Cyrus. *Robert Kolej'i Kuran Misyonerin Anıları: Türkler Arasında*. İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2011.
- Harris, David. *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The First Year*. Hamden, Conn.: Archon Books, 1969.
- . *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876*. Chicago: The University of Chicago Press, 1939.
- Hassiotis, Loukianos. "The Ideal of Balkan Unity from a European Perspective (1789-1945), *Balkanica* XLI (2015): 209-229.
- Hezarfen, Ahmet. *Rumeli ve Anadolu Âyan ve Eşkıyası-2: Osmanlı Arşiv Belgeleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004.
- Hitchins, Keith. *A Concise History of Romania*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Hopkins, James Lindsay. *The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship Between Church, Nation, and State in Bulgaria*. New York: East European Monographs, 2009.
- Hristomatiya po istoriya na Bulgariya: Bilgarskoto vizrajane – vtorata i treta četvirt na XIX vek. Sofya: UI "Sv. Kliment Ohridski", 1996.
- Hristov, Hristo ve Nikolay Gençev. *Bilgarsko Vizrajane: Hristomatiya po İstoriya na Bulgariya: Çast I*. Sofya: Nauka i İzkustvo, 1969.
- . *Bilgarsko Vizrajane: Hristomatiya po İstoriya na Bulgariya, Çast II*. Sofya: Nauka i İzkustvo, 1969.
- Hupchick, Dennis P. "Uniate Church". *Encyclopedia of Eastern Europe: From the Congress of Vienna to the Fall of Communism*. Ed. Richard Frucht, New York & Londra: Garland Publishing, Inc., 2000.
- . *The Balkans: From Constantinople to Communism*. New York: Palgrave, 2002.
- Hüseyin Raci. *Tarihçe-i Vaka-i Zağra*. İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1326.
- Ianeva, Svetla. "Economic Transformations in the Central Rumelian Lands in the Nineteenth Century: An Overview", *Ottoman Economic Practices in the Periods of Transformation: The Cases of Crete and and Bulgaria*. Haz. Kate Fleet ve Svetla Ianeva. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 113-140.
- . "The Tax Payers' Communities and The Functioning of the Fiscal System in Nineteenth Century Ottoman Rumeli", *Ottoman Economic Practices in the Periods of Transformation: The Cases of Crete and and Bulgaria*. Haz. Kate Fleet ve Svetla Ianeva. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 195-216.

- Imamović, Mustafa. *Boşnakların Tarihi*, çev. Hüseyin Gül & Cenita Özgüner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ischirkoff, A. *La Macédoine et la Constitution de l'Exarchat bulgare (1830 à 1897)*. Lozan: Librairie Centrale des Nationalités, 1918.
- İgnatiev, N. P. *Zapiski (1875-1878)*. Sofya: İzdatelstvo na oteçetsveniya front, 1986.
- İnalçık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi: Doktora Tezinin 50. Yılı: 1942-1992*. İstanbul: Eren Yayıncılık: 1992.
- . *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi I: 18. ve 19. Yüzyıllar*. Çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Kanun-i Esasi* (İstanbul, 1328 [1912]).
- Kapıcı, Özhan. “Slav Birliğinde Balkan Birliğine: 1866-1868 Birinci Balkan İttifakı ve Rus Dış Politikasında Balkanlar Çıkmazı”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 28 (2015): 77-119.
- Karasu, Demet. “Mahmud Nedim Paşa (1818-1883).” Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.
- Karavelov, Lyuben. *Sıbrani siçineniya*, Cilt 7, Sofya: Bılgarski pisatel, 1985.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1985.
- Katsunov, Valeri, Plamen Mitev, Valeri Kolev, Evgeniya Kalinova ve İskra Baeva. *İstoriya na Bılgariya v dati*. Sofya: İztok-Zapad, 2017.
- Kenanoğlu, M. Macit “1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 1 (Bahar 2006): 107-138.
- Kerelov, Tr. *Glava ne sklanya*. Sofya: İzdatelstvo na BKP, 1966.
- Kitromilides, Paschalis. “‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans”, *European History Quarterly* 2 (19), (1989): 149-192.
- Korkmaz, Adem. *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*. Ankara: TTK, 2019.
- Kosev, Konstantin, Nikolay Jeçev ve Doyno Doynov. *Aprilskoto vıstanie v sıdbata na bılgarskiya narod*. Sofya: Akademiçno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 2001
- . *İstoriya na Aprilskoto Vıstanie 1876*. Sofya: Akademiçno İzdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 2006.

- Kosev, Konstantin. *Aprilskoto Vistanie i Viznikvaneto na Knyajestvo Bulgariya*. Sofya: Zahari Stoyanov, 2016.
- Ković, Miloš. “The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina The British Perspective”, *Balkanica* Sayı 41 (2010): 55-71.
- Koyuncu, Aşkın. “Bulgar Eksarhlığı.” Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Köksal, Yonca ve Davut Erkan. *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Kuneralp, Sinan ve Gül Tokay. *Ottoman Diplomatic Documents on the Eastern Question: The Balkan Crisis (1875-1878)*. Cilt 1, İstanbul: The Isis Press, 2013.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*. İstanbul: İSİS, 1999.
- Kurşun, Zekeriya. *Küçük Said Paşa: Sultan II. Abdülhamid’in Gölgesi*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024.
- Kutlu, Sacit. *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Küçük, Cevdet. “Bulgar İhtilâli’nin (1876) İngiliz Kamuoyunda Yarattığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9 (1980): 117-166.
- Levski pred Kikrinskata golgota*. Sofya, 1927.
- Levski pred sıda na Portata: Protsesit v Sofiya 1872-1873 g. v Osmanoturski, diplomatiçeski dokumenti i domaşni izvori*. Sofya: Obştoşilgarski Komitet i Fondatsiya “Vasil Levski”, 2010.
- Macar, Elçin. *İstanbul’un Yok Olmuş İki Cemaati: Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- MacDermott, Mercia. *The Apostle of Freedom: A Portrait of Vasil Levski Against a Background of Nineteenth Century Bulgaria*. Londra: George Allen and Unwin Ltd., 1967.
- MacGahan, Januarius. *The Turkish Atrocities in Bulgaria: Letters of the Special Commissioner of the Daily News, J. A. Macgahan*. Londra: Bradbury, Agnew and Co., 1876.
- Mahmud Celaledin Paşa. *Mir’ât-ı Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaledin Paşa Cild-i Evvel*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1326.

- . *Mir'ât-ı Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa Cild-i Sâni*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1326.
- . *Mir'ât-ı Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa Cild-i Sâlis*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1327.
- . *Mir'ât-ı Hakikat: Tarihî Hakikatların Aynası*. Haz. Doç. Dr. İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1983.
- Malhut, Mustafa. “Odyan Efendi ve Gizli Görevi: Midhat Paşa’nın Talimatıyla Kanun-i Esasî ve İstanbul Konferansı İçin Paris ve Londra’da Destek Arayışı”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7, 1 (Temmuz 2021): 99-129.
- Mançev, Vasil. *Spomeni: Dopiski, pisma*. Sofya: Oteçestven front, 1982.
- Markova, Zina. *Bilgarskata ekzarhiya 1870-1879*. Sofya: İzdatelstvo na bilgarskata akademiya na naukite, 1989.
- . *Bilgarskoto Tsirkovno-Natsionalno dvijenie do Krimskata Voyna*. Sofya: İzdatelstvo na Bilgarskata Akademiya na Naukite, 1976.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kiyımı (1821-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Mehmed Arif. *Başımıza Gelenler: Bin İki Yüz Doksan Dört Tarih-i Hicrisinde Vuku Bulan Rusya Muharebesinden Bahistir*. Mısır: Maarif Matbaası, 1321.
- Meininger, Thomas A. *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864-1872*. Madison: The State Historical Society of Wisconsin for the Department of History, University of Wisconsin, 1970.
- Mevsim, Hüseyin. “Bulgar Edebiyatı İstanbul’da – İstanbul Bulgar Edebiyatı’nda.” Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- . “Tuna’dan Dicle’ye: Zıstovi Hadisesi Neticesinde Diyarbakır’a Sürgün Edilen Bulgarlar”, *OTAM*, 39 (Bahar 2016): 37-69.
- . *Diyarbakır Sürgünleri: Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları 1862-1878*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Midhat Paşa: *Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı: Birinci Kitâb: Tabsıra-i İbret*. Nşr. Ali Haydar Midhat, İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325.
- Midhat Paşa: *Mir'ât-ı Hayret: Sultan Abdülaziz Han’ın Esbâb-ı Hal’i*. Nşr. Ali Haydar Midhat, İstanbul: Hilâl Matbaası, 1325.
- Midhat Paşa. *Midhat Paşa’nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun [Tabsıra-i İbret]*. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.

- . *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı [Mir'at-ı Hayret]*. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.
- Mihaylova-Mrikvarova, Mariya Stoyanova. *Opis na turski dokumenti za sprotivata i natsionalno-revolyutsionnite borbi na bulgarskiya narod prez XIX vek.* Sofya: Narodna biblioteka Kiril i Metodiy, 1984.
- Millman, Richard. "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *The Slavonic and East European Review*, 58 (2) (Nisan 1980): 218-231.
- Monroe, Will S. *Bulgaria and Her People*. Boston: The Page Company, 1914.
- Muâhedat Mecmuası*, c. IV. İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298.
- Nedelchev, Neno. "Catholic Bulgarians and their Dialect". *International Journal of the Sociology of Language* 179 (2006): 145-154.
- Nikov, Petir. *Vizrajane na bulgarskiya narod: Tsirkovno-natsionalni borbi i postizheniya.* Sofya: Nauka i izkustvo, 1971.
- Novi dokumenti za izdirvaneto i sledstviето sreštu Vasil Levski i uçaŝtnitsite v Arabakonaŝkiya obir.* Haz. Dora Çauŝeva & Viktor Kombov. Sofya: İzdatelstvo "Zlaten zmey", 2020.
- Oğuz, Ahmet. *Selanik Vak'ası: Osmanlı'nın Balkan Siyaseti*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Bulgar Basını Üzerine Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26 (1991): 5-12.
- Özkan, Ayşe. *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Paisy Hilendarski. *A Slavo-Bulgarian History*. Çev. Krassimir Kabakchiev. Sofya: Bulgarian Bestseller – National Museum of Bulgarian Books and Polygraphy, 2012.
- Papadrianos, Ioannis. "The First Balkan Alliance (1860-1868) and the Bulgarians", *Balkan Studies* 42 (2001): 15-20.
- Pears, Edwin. *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873-1915*. Londra: Herbert Jenkins, 1916.
- Pençev, Penço D. "Kim politiçeskata ikonomiya na Aprilskoto vıstanie 1876 g.", *İstoriya*, 4 (2021): 339-356.
- . *Turkey and Its People*. Londra: Methuen/New York: George H. Doran, 1912.
- Philliou, Christine M. *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*. Londra: University of California Press Berkeley, Los Angeles, 2011.

- . *Bir İmparatorluk Biyografisi: İhtilaller Çağında Osmanlı Yönetimi ve Fenerliler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Poltorak, Volodymyr. “Michal Czajkowski (Sadyk Pasha)’s Projects in The Ottoman Empire (1841-1872)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 35 (2020): 175-188.
- Popkonstantinov, Hristo. “Çepino: Edno bilgarsko kraışte v severozapadnite razkloneniya na Rodopskite planini”, *Sbornik za narodni umotvoreniya i knizhnina* 15 (1898): 222-264.
- Radev, Simeon. *Stroitelite na Sıvremenna Bulgariya*. Sofya: SkyPrint, 2015.
- Radev, Simeon Trayçev. *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi: Resneli Bulgar Bir Talebenin Hatıraları 1879-1898*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Radušić, Edin. “The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina in the Last Phase of the Eastern Crisis”, *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. Ed. M. Hakan Yavuz & Peter Sluglett. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2011, s. 163-197.
- Rady, Martyn. *Bir Dünya Gücünün Yükselişi ve Çöküşü: Habsburglar*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Reyhan, Cenk. “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, *Belgeler XXVII* (2006): 33-90.
- Roudometof, Victor. *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*. Westport, Connecticut & Londra: Greenwood Press, 2001.
- Rumeli’den Türk Göçleri Belgeler Cilt II: Bir Geçiş Yılı 1879. Haz. Bilâl N. Şimşir, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1970.
- Sahara, Tetsuye. “Two Different Images: Bulgarian and English Sources on the Batak Massacre”, *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. Ed. M. Hakan Yavuz & Peter Sluglett. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2011, 479-510.
- Sapunov, Nikola Evt. *Dnevnik po sigradjdaneto na pırvata bulgarska tsirkva v Tsarigrad*. Veliko Tırnovo: İzdatelstvo PİK, 1999.
- Satır, Oğuz. “1853-1856 Kırım Savaşı ve 1876 Bulgar Krizi Işığında Şark Meselesinin İngiliz Kamuoyuna Yansıması.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Schuyler, Eugene. *Selected Essays with a Memoir by Evelyn Schuyler Schaeffer*. Londra: Sampson Low, Marston & Company, 1901.

- Sedes, Halil. *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları: 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar*. İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1946.
- Shannon, R. T. *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Hamden, Connecticut: Archon, Books, 1975.
- Shaw, Stanford J. & Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları, 2010.
- Stambolski, Hristo. *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, Sofya: Dırjavna pečatnitsa, 1927.
- . *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*. Çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018.
- Stankov, Veselin. “‘Sv. Nedelya’ v Batak – viztorjen pametnik na svobodata”, *Buditel* (Nisan-Haziran 2013): 7-25.
- Stavrianos, L. S. *Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*. Wisconsin: George Banta Publishing Company, 1944.
- Stoianov, Zakhari. *Zachary Stoyanoff: Pages from the Autobiography of a Bulgarian Insurgent*. Çev. M. W. Potter. Londra: Edward Arnold, 1913.
- Stojanović, Mihailo D. *The Great Powers and the Balkans*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Stoyanov, Zahari. *Vasil Levski Dyakonit: Çerti on jivota mu*. Filibe: İzdatelska kışta “Hermes”, 2017.
- . *Zapiski po bulgarskite vistaniya 1870-1876*. Sofya: Bılgarski Pisatel, 1975.
- . *Zapiski po bulgarskite vistaniya*. Sofya: Bılgarski pisatel, 1977.
- . *Çetite v Bulgariya*. Filibe: İzdatelska Kışta “Hermes”, 2019.
- . *Hristo Botyov*. Sofya: İzdateltsvo “Zahariy Stoyanov”, 2018.
- . *Vasil Levski*. Sofya, 1943.
- Straşimirov, Dimitir. *Aprilskoto Vistanie 1876 g*. Filibe: 1907.
- . *Arhiv na Vizrajdeneto*. Sofya: Dırjavna Peçatnitsa, 1908.
- . *Vasil Levski. Jivot, delâ, izvori*. I. Sofya, 1943.
- Strezova, Aleka (prevod i komentar). *Diplomatiçeski izvor za rannata istoriya na BRTsK i Levski, sıhranyavan v İstanbulskiya osmanski arhiv*. *İstoriçeski Pregled*, 3-4 (2017): 57-68.

- Sumner, B. H. "Ignatyev at Constantinople II", *Slavonic and East European Review*, 33 (11) (Nisan 1933): 556-571.
- . "Lord Augustus Loftus and the Eastern Crisis of 1875-1878", *The Cambridge Historical Journal* 3 (1934): 283-295.
- Şenışık, Pınar. *Girit: Siyaset ve İsyan 1895-1898*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Şentürk, M. Hüdayi. *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Taşcan, Arzu. "Bulgaristan'ın Bağımsızlık Süreci'nde Kilisenin Fonksiyonel Rolü." Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif. *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1964.
- Todev, İliya. *D-r Stoyan Çomakov (1819-1893): Jivot, delo, potomtsi*. Cilt I. Sofya: Akademično izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2003.
- Todorova, Maria. *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Tuğlacı, Pars. *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1984.
- Turan, Ömer. "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler: III. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- . *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Turan, Tufan. "İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı", *Belleten* 294 (2018): 627-673.
- Türk, Fahri. "Edirne Bulgar Cemaati ve Polonya Azınlık Okulu 'Polak Mektep'", *Belleten*, 268 (2009): 705-720.
- Türkan, Ahmet. "İstanbul'da Kardinal Hasun Efendi'nin Osmanlı ve Katolik Dünyasında Bıraktığı Etki". *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 16 (2013): 174-198.
- Türkgeldi, Ali Fuad. *Mesail-i Mühimme-i Siyâsiye*. Cilt I-III. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960-1966.
- Türkmen, Zekeriya. "İstanbul'da İngiltere Sefir-i Esbaki Sir Henry Elliot Tarafından On Dokuzuncu Asır Nam Risalede Neşrolunan Benddir", *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5 (1996): 141-160.

- Undjiev, İ. *Vasil Levski: Biografiya*. Sofya: İzdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov", 2007.
- Vasil Levski i negovite spodvijnitsi pred turskiya sid. Dokumenti iz turskite arhivi*. Sofya, 1952.
- Vasil Levski i negovite spodvijnitsi pred Turskiya sid*. Sofya: Narodna Biblioteka Kiril i Metodiy, 2012.
- VıZVıZova-Karateodorova, Kirila Nikolova. *Vasil Levski – Dokumentalno nasledstvo: Yubileyno izdanie po sluçay 100 g. ot gibelta mu*. Sofya: Nauka i izkustvo, 1973.
- von Mach, Richard. *The Bulgarian Exarchate: Its History and the Extent of its Authority in Turkey*. Londra: T. Fisher Unwin, 1907.
- Vovchenko, Denis. *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856-1914*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Walker, Dale L. *Januarius MacGahan: The Life and Campaigns of an American War Correspondent*. Lincoln: Authors Guild Backprint.com, 1988.
- Whitehead, Cameron Ean Alfred. "The Bulgarian Horrors: Culture and the International History of the Great Eastern Crisis." Doktora Tezi, The University of British Columbia, Vancouver, 2014.
- Whooley, John. "The Armenian Catholic Church: A Study in History and Ecclesiology", *Heythrop Journal* 45 (2004): 416-434.
- Wirthwein, Walter G. *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*. New York: AMS Press, Inc., 1966.
- Yıldız, İsmail. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Bulgaristan'daki Bağımsızlık Faaliyetleri (1878-1908)." Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Yolcu, Cengiz. "'Bulgar Fesad Komitesi Reisi' Vasil Levski'nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiği İfade Üzerine Bir Değerlendirme", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 27 (2015): 15-63.
- Yordanov, Dragomir. "Vıprosıt za granitsite na svobodna bılgariya po vreme na misiyata na Dragan Tsankov i Marko Balabanov v zapadna evropa i Rusiya prez 1876 g." *Bılgariya, Bılgarite i Evropa – Mit, İstoriya, Sıvremie* 9, 1 (2016): 148-160.
- Zaimov, Stoyan. *Vasil Levski*. Sofya, 1895.
- . *Minaloto: Oçerki i Spomeni iz Deyatelnostta na Bılgarskite Tayni Revolyutsionni Komiteti ot 1869-1877 godina*. Sofya: İzdatelstvo na BZNS, 1983.

EKLER

Ek I

Paisiy Hilendarski'nin Kaleminden Bulgar Ulusunun Tarihsel Temelleri (1762)⁷⁰²

Dikkatle dinleyin ey okurlar ve dinleyiciler, halkını ve anavatanını seven, onları yüreğinde taşıyan Bulgar halkı; Bulgarlar olarak kökenleriniz hakkında, babalarınız, atalarınız, çarlar, patrikler ve azizler hakkında tespit edilmiş olanları, bir vakitler nasıl yaşadıklarını, vakitlerini nasıl geçirdiklerini öğrenmek isteyen sizler. Köklerini ve dillerini bilen, bir tarihi olan, okuyup yazabilen herkesin de bu tarihi tekrar tekrar anlattığı, köküyle, diliyle gurur duyan başka toplumların halkları gibi sizin de babalarınızın yaptıkları hakkında neler öğrenilmiş olduğunu bilmeniz hem gerekli hem de yararlı. İşte bundan dolayı sizin için, kökeniniz ve diliniz hakkında tespit edilmiş olan her şeyi kronolojik bir sırayla yazdım. Okuyun ve öğrenin ki, başka toplumlar, başka halklar size gülmesin ve sizi ayıplamasın. Bu incecik tarih kitabını kopya edin ya da okuması olanlara parayla kopyalatın ve sakın kaybetmeyin! Ne yazık ki hala, Bulgar soyundan geldiklerini görmezden gelen, yabancı bir kültüre, yabancı bir dile kapısını açan, Bulgarca'yı önemsemeyen insanlar var. Böyleleri Yunanca okuma yazma öğrenirler ve kendilerine Bulgar demeye utanırlar. Ey sizi zavallı deliler! Niye Bulgarlığınızdan utanır, niye anadilinizde yazıp okumazsınız? Yoksa Bulgarların kendi çarlıkları, kendi ülkeleri olmadı mı sanırsınız? Bulgarlar yıllarca hüküm sürdüler, adlarını bütün dünyaya duyurdular, o güçlü Romalıları, o akıllı Yunanlıları defalarca vergiye bağladılar. Çarlar, krallar, Bulgar çarlarıyla barış içinde yaşayabilmek için kızlarını bizim çarlarımıza eş olarak verdiler. Bulgarlar kendilerini çar ilan eden, bir patriği olan, Hristiyanlığı seçmiş ilk Slav topluluğudur; en geniş toprakları da Bulgarlar fethetmiştir. İlk Slav azizler Bulgar'dı ve en güçlüler ve Slav toplumları tarafından en çok saygı görenler de onlardı; bu kitapta da yazdığım gibi, Bulgarcanın durumu da aynıydı. Nice başka halkların tarihinde Bulgarlar hakkında kanıtlar vardır; çünkü Bulgarlar hakkında bütün söylediklerim doğrudur.

⁷⁰² Paisiy Hilendarski, *A Slavo-Bulgarian History*, çev. Krassimir Kabakchiev (Sofya: Bulgarian Bestseller – National Museum of Bulgarian Books and Polygraphy, 2012), s. 191-192.

Ek II

“Bulgar Olmak”: Yordan Hacıkonstantinov’un⁷⁰³ *Tsarigradski Vestnik* Gazetesi Editörlerine Mektubu (1851)⁷⁰⁴

Ben, yaşayan biri olarak sevgili halkımı seyretmekten büyük keyif alıyorum ve ne kadar iyi olduklarını görünce içimde herhangi bir kuşkuya yer kalmıyor. Diyelim ki biri bana bilim adamı mı yoksa Bulgar mı olduğumu sordu. Hiç düşünmeden verirdim cevabımı: “Ben bir Bulgar’ım.”

Zira Slav ve Bulgar kökenlerime sırt çevirmek, ihanet etmek haksızlık olur. Gerçek Bulgar yalan söylemez, kıskanmaz, tembellik etmez, ikiyüzlülük ya da şehvet düşkünlüğü nedir bilmez, hele inancını kızarmış tavuğa hiç değişmez ... Bulgar insanı canını dişine takıp çalışır, eker, biçer, ticaret yapar, mücadele eder; adildir, misafirperverdir, Tanrı korkusu bilir, kralına ve Tanrı ile kralın emrettiği her şeye saygılıdır. Bütün bunlardan ötürü ben bir Bulgar’ım ve asil Bulgar köklerimden kaynaklanan en yüksek seviyedeki iyiliğe, inanca, umuda ve sevgiye sahibim.

⁷⁰³ Yordan Hacı konstantinov-Cinot (1818-1882) Günümüzde Kuzey Makedonya devleti sınırlarında kalan Köprülü’de [Veles] doğmuştur. Doğduğu yerde, Samokov’da ve Selanik’te eğitim görmüştür. Köprülü’de, Üsküp’te, Tetovo’da ve Pirlepe’de öğretmenlik yapmıştır. Bulgar kilise hareketinde aktif olarak rol almış, tiyatro çalışmaları ve cemaatle ilgili etkinlikler yürütmüştür. Aynı zamanda bir tarihi ve etnografik materyal koleksiyoncusudur.

⁷⁰⁴ *Hristomatiya po istoriya na Bulgariya: Bilgarskoto vizrajane – vtorata i treta četvrt na XIX vek*, Sofya: Uİ “Sv. Kliment Ohridski”, 1996, s. 294-295.

Ek III

Hristo Stambolski'nin Anılarında Anlatıldığı Şekliyle Fuad Paşa'nın 1867 Memorandumuna Tepkisi⁷⁰⁵

Fuad Paşa'ya ziyaret. Gene aynı gün, bayram tatilinin ikinci gününe denk gelen 2 Nisan 1867'de Hristo, bayram tebriki ve kendini tanıtmaya bahanesiyle, bugün Hariciye Nazırı olan Fuad Paşa'ya gitti ... Konuşma sırasında nazır layihadan bahsederken hükümet için “*a fait sourde oreille*” [duymazdan geldi] dedi; sefirlerinden hiçbirinin konu hakkında tek kelime etmediğini söyledi. “Bulgarlar” diye ekledi Fuad Paşa, “eğer Bulgarlar bu layihanın mimarıysa çok benciller demektir. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nda salt Türklerle Bulgarlar yaşasa durum bambaşka olurdu; fakat ayrıca Rumlar, Ermeniler, Arnavutlar, Kürtler, Araplar ve daha pek çok millet var ve bu milletlerin her biri aynı siyasi ve milli hakları, ayrıcalıkları haiz ... Türk devletini salt Türkler, Rumlar ya da layihada bahsedildiği gibi Bulgarlar değil, bunların hepsi birden ayakta tutabilir. Eşit olarak. Ne var ki, bu yolda her millet makul zeminde yürümelidir”. Sonra, “işte bunun içindir ki” dedi nazır, “bu layihayı kaleme alanlar bencil ve toy insanlar olmalılar”.

⁷⁰⁵ Hristo Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi, spomeni*, II, Sofya: Dırjavna peçatnitsa, 1927, s. 292-293.

Ek IV

Ortak bir Romen-Bulgar Devleti Kurma Planları Konusunda Ruslar Tarafından Yazılmış Bir Rapor (1867)⁷⁰⁶

15 Nisan tarihli, 1 Numaralı mektupta Majesteleri'ne, bilinen adıyla Gizli Bulgar Komitesi'nin esas olarak gençlerden oluştuğunu, temel olarak Avrupa'da Bulgarlar lehine kamuoyu yaratma, aynı zamanda da Avrupa kamuoyunu Türk zulmüne karşı çıkmaya teşvik etme hedefiyle kurulduğunu bildirme onuruna erişmiştim. Toplamış olduğum ilave bilgilere göre, komite, Romanya'daki Kızılılar [Liberaller] Partisi'yle birtakım Bulgarlar arasında yapılmış olan bir anlaşma sonucunda kurulmuştur. Dahası, anlaşmaya göre, Romenler Sultan'dan kendi bağımsızlıklarını talep edebilmek için, Bulgarların Türk hakimiyetinden kurtulmasına yardım edeceklerdir. Bulgarlarla anlaşma yaparken Romenlerin aklında alttan alta, Eflak-Bulgar devletinin tekrar kurulmasından çıkar sağlama ve bir Bulgar ayaklanmasının Türk devleti için yaratacağı sorunları kullanma düşüncesi olduğu şüphesizdir. Bu durumda bağımsız bir Romen devleti ilan edebilir ve tıpkı Bulgarlar gibi, kendi kaderlerini kendileri belirleyebilirlerdi. Fakat diğer cephede Bulgarların kafasındaki tek şey, Tuna'nın ötesindeki soydaşları için elde edebilecekleri çıkarlardı [...].

⁷⁰⁶ *Dokumenti za Bilgarskata istoriya, Arhiv na Nayden Gerov, I, İzdava Bilgarska Akademiya na Naukite, Sofya: Dirjavna Peçatnitsa, 1931.*

Ek V

Siyasi Özgürlükle Ulus Arasındaki İlişki Hakkında 19. Yüzyıldan Bir Görüş: *Svoboda* Gazetesinde Lyuben Karavelov İmzasıyla Yayımlanmış Bir Makale (Kasım 1869)⁷⁰⁷

Yeryüzünde yaşayan hayvanların havaya, balıkların suya ihtiyacı olduğu gibi, insanoğlunun da öncelikle ve esas olarak özgürlüğe ihtiyacı vardır. Bir insan özgür değilse, kendine insan diyemez, yarım insan diyebilir ancak. Özgürlük olmadan bir insan doğanın kendini yarattığı şekilde kalamaz, dolayısıyla mutlu da olamaz. Bir bireyin ihtiyaç duyduğu her şey ulusun tamamına da lazımdır. Yalnızca kendine ait bir tarihi olan, dışarıda ve içeride özgür, diğer bir deyişle, siyasi ve zihinsel olarak bağımsız bir ulus varlığını sürdürebilir ve gelişebilir. Siyasi özgürlüğü olmayan her ulus daima -en liberal hükümetle de olsa- merkezileşmenin ve hâkim ulusun görünmez nüfuzu altındadır ve bunun, tutsak edilmiş ulusu olumlu yönde etkilediği de çok nadir görülür.

⁷⁰⁷ Lyuben Karavelov, *Sıbrani sıçineniya*, Sofya: Bilgarski pisatel, 1985, VII, 165.

Ek VI

Bulgar Merkezi İhtilâl Komitesi Nizamname ve Tedbirname Metinleri⁷⁰⁸

Bulgar Komite-i Merkeziyesi Nizamnâmesidir

Birinci bend: Bulgaristan'ın serbestliği için evvelâ silahlanmak lâzımdır.

İkinci bend: Bulgar hükûmetinin teşkîli arzu ve beyân eylediğimiz şeylerin tedâbir-i mütteheze vechile icrâsına mütevakıfıdır ve bu icraat ölüm ve silah ve ateş ile husûle gelir.

Üçüncü bend: Biz Bulgarlar arzu ederiz ki komşularımız ile yani Karadağlılar ve Sırpîlar ile güzel geçinmekdir. Zîrâ Ulahlar dahi âlâ muavenet ediyorlar.

Dördüncü bend: En evvel arzu ederiz ki Bulgaristan'da bir hükümdar tayin olunsun ve Bulgaristan'da bulunan Ulah ve Sırlara dahi ayrıca hükümdar nasb olunsun.

Beşinci bend: Her millet kendi memleket ve hususatını idare etmek lâzım gelir. Bunun için bizim memleketimizi dahi bizim idare etmekliğimiz lâzım gelir.

Altıncı bend: İşbu talibi olduğumuz ahvâl ve âşiyânını husûlünü vatan arkadaşlarımıza havale ederiz.

Yedinci bend: Behemehâl Bulgaristan'ın serbestîsini ve hükümdar tayinini isteriz. Başka türlü ihmale bırakmağa gelmez.

Sekinci bend: Ve bizim tedbîrlerimize karşı muhâlif giden o Bulgarları daima düşman ittihâz ile arkalarını bırakmayacağız.

Dokuzuncu bend: Eğer bizim tarih ve hükm-i 'atıkamızı meydana çıkarmağa Yunanlılar dahi gayret eylerse anlar ile de daima dost olacağız.

Onuncu bend: Eğer Devlet-i 'Aliyye dahi bizim şu matlûbumuzun husûlüne ruhsat verirse anın ile dahi daima dost oluruz.

Bulgar Komite-i Merkeziyesi'nin Tedbîrnamesidir

Birinci Bâb

Birinci madde: Bulgar Komite-i Merkeziyesi denilen bir hükûmet-i muvakkatedir. Bunun sebatile ikmâl-i nekayısı ihtilâle menûtdur. Ya'ni silah ile ateşdir. Bunun husûlünü de gazeteler ile ilân ve işâa ederiz.

⁷⁰⁸ BOA, A.MKT.MHM, 442/41, lef 1.

İkinci bend: Bulgar Komite-i Merkeziyesi komşular ile müttefik olup matlûb olan serbestîyi iknaya mecbûrdur.

İkinci Bâb

Birinci bend: Milletinin terakkîsini arzu eder vatan muhabbetlisi her kim ise gelsin merkeze yardım etsin.

İkinci bend: Bulgar Komite-i Merkeziyesi herkesin efkâr ve hareket-i etvârını bilir.

Üçüncü bend: Bulgar Komite-i Merkeziyesi mebdî' ve merci' olmak üzere sair mahallere dahi birer hükûmet-i merkeziye teşkîl olundu.

Dördüncü bend: Komite-i merkeziyenin tedâbirine karşı muhâlefet edenler var ise bilsinler ki hafîye memurlarımız vâsıtasıyla işitir ve hakkında icra-yı muamele-i mukâbeleye çalışırız.

Beşinci bend: Sâlifü'z-zikr teşkîl olunan küçük komite-i merkeziye ile muinleri olan komite-i merkeziye beyinde sürat-i cereyan-ı muhaberat emrinde li-eclî's-sühûlet hafî postalar tertîb olunmuşdur.

Üçüncü Bâb

Birinci bend: Komitelerin cevârih ve dâhilî ve hâricî ahvâlidir. Evvelâ bir reisi, bir de reis-i sâni, bir sandık emini ve altı nefer müsta'id ve kâr-dân azâdan ibârettir.

İkinci bend: Reis-i evvel merkezden nasb olunacaktır ve reis-i evvel de azâları kendisi intihab edecektir.

Üçüncü bend: 'Umûm komiteler komite-i merkeziyenin ahvâlini teftiş etmek üzere bir komisyon teşkîl edecektir ve işbu komisyonun reisi yine komite tarafından intihab olunacaktır.

Dördüncü bend: Merkez hafîye memurları komite-i merkeziyesinden intihab olunub icabı halinde mikdârı tezyîd olunacaktır.

Beşinci bend: Sâir küçük komite-i merkeziyeler dahi hafîye memurlarını kendileri tayin etmeğe mezundurlar.

Dördüncü Bâb

Birinci bend: Efkârımıza mutâbık sâhib-i fikir hâricden dahi 'umûm komite ile muhâbereye mezundur.

İkinci bend: Metâlibimizin husûlüne gayret edenlere arzu husulünde mükâfât ve memurîn verilecektir ve kangı azâda devamsızlık âsârı müşâhede olunur ise mes'ûl tutulacaktır.

Üçüncü bend: İktizâ-yı hâlde gerek komite-i merkeziye reisi ve gerek hâric komite-i merkeziyesi reisi bir meclis-i 'umûmi-i fevka'l-âde teşkîl edebilecektir.

Dördüncü bend: Her komite reisi maiyetindeki reisi sâni azâ ve sandık emini teftiş mecbûrdur.

Beşinci bend: Reis-i sâni'ler dahi reis-i evvele daima muâvenet edeceklerdir.

Altıncı bend: Komiteye hâricden verilecek paranın deftere kayd olunarak mukâbiline i'tâ eden kimesneye bir makbuz ilmühaberi verilecektir.

Yedinci bend: Komite-i merkeziye sandık emini icab eden mahallere para verecektir.

Sekizinci bend: Ve her komite idaresine verilecek para bâlâda gösterildiği vechile deftere kayd olunub ilmühaberi verildikten sonra merkez-i kebîre gönderilecektir.

Dokuzuncu bend: Her komite dâire-i merkeziyesinin vazîfesi asker ve para toplamaktır ki matlûb olan ihtilâl bir saat evvel başlaya[lı]m.

Onuncu bend: Her komite-i merkeziye civarındaki kuranın esamî ve mikdar-ı zürrâ' ve tüccârını hâvi birer raport verecektir ve köy kaç nüfusdan ibaretdir ve mezâhib ve tarîkleri nedir ve silah alıp endakta muktedir kaç kimse vardır ve ne kadar asker toplanabilir ve ne mikdâr silah vardır ve ne cins silahtır ve "Voyvoda" olmak için sâhib-i nüfûs ve nüfûz adam var mıdır ve hasbe'l-icab ne kadar ekin toplanabilir ve ne kadar manda ve inek ve koyun ve at bulunabilir ve ne kadar ahır vardır ve kaç hayvan istiabına kafidir. Bunların da ilâveten iş'ârı lâzımdır.

Onbirinci bend: Bir komite her neyi yapacak olur ise merkeze müracaat etmesi lâzımdır.

Onikinci bend: Komite memûrîn ve azaları komite-i merkeziyeye müracaat ile cevap almadıkça memûriyetinden infisal etmeyecektir.

Onüçüncü bend: Her aza komitelerin esrarını saklamağa mecbûrdur.

Ondördüncü bend: Komite-i merkeziye edeceği istikrazı Bulgar milleti nâmına alacağı gibi sâir küçük merâkiz dahi edeceği istikrâzı nakden merkez-i kebîre gönderecektir.

Beşinci Bâb

Birinci bend: Gerek kumandanlar ve gerek azalar ve hafîye memûrları kâffesi merkez komitesi cânibinden nasb ve intihab ed[il]eceklerdir. Küçük komite merâkizi dahi intihâb ve tayîn eder ise de merkez-i kebîre müracaat eyleyecektir.

Altıncı Bâb

Birinci bend: Kâffe-i Bulgar Komite-i Merkeziyesi azalarını silahlanmağa merkez mecbûr olacaktır.

İkinci bend: Komite-i merkeziyenin azalara ve sâire vereceği silahlar memûr-ı mahsûs marifetiyle îsâl kılınacaktır.

Yedinci Bâb

Birinci bend: Bulgar Komite-i Merkeziyesi azalığına intihabını arzu edenler evvelâ yemin etmek iktiza eder.

İkinci bend: Her kim komite azası olmak ister ise ashâb-ı müntehibe-i ihtilâliyeden tavsiye getirmedikçe kabûl olunmayacaktır.

Üçüncü bend: Azalığa intihab olunacak zât mechûlü'l-ahvâl ise nerelidir ve kimdir ve efkârı nedir ale't-tafsîl suâl edip öğrenmeğe tavsiyesini verecek ihtilâlcî borçludur.

Dördüncü bend: Komite ilhak veyâhud bir madde-i matlûbe zımnında ittifâk arzusuyla gelecek olan kimsenin ahvâlî evvelâ hafîye memurları marifetiyle tahkîk olup ba'dehu kabûl olunacaktır.

Sekizinci Bâb

Birinci bend: Ashâb-ı cürüm ve cinayet hakkındaki muamele-i cezaiyye dahi hafîyyen ve mütevâliyyen icrâ olunacaktır. İktizâ eder ise gündüz öğleden sonra alenen dahi icrâ edilecektir.

İkinci bend: Ashâb-ı cürüm ve cinâyetin mu'âmele-i cezaiyyesi hafîye me'mûrları vâsıtasıyla icrâ etdirilecektir.

Üçüncü bend: Zikr olunan icraatın kâffe-i hükûmet-i merkeziye-i komitenin re'y ve emriyle îfa olunacaktır.

Dördüncü bend: Gerek kumandan ve gerek küçük ve büyük merkez komite a'zâlarından bir sırrı fâş ettiği duyulabilirse hemen katli musammemdir.

Beşinci bend: Şâyed hafîye me'mûrlarından dahi dâire-i merkeziyeden aldığı emri icrada tekâsül ve ihmâl eden olur ise anın dahi ceza-yı mâ-yelîkî katl olunacaktır.

Ek VII

Bulgar Merkezi İhtilâl Komitesi'nin Örgüte Destek Sağlamak Amacıyla Bulgarlara Hitaben Kaleme Aldığı Mektup⁷⁰⁹

Efendim,

Bizim arzumuz Bulgarların kemâl-i âsâyîş ve servet ve istirahatidir ve kayd-ı rıkkıyyetden âzâde hür olmalarıdır. Eğer siz de vatanınız için tezyîd-i âsâyîş ister iseniz komitelerin kesb-i terakkîsine çalışın ve her dürlü fedakârlığa müsâraat edin. Bu bâbdaki sa'yinizin mükâfâtını görürsünüz. Şurasını tekrâr ederim ki ifadat-ı meşruhamı hayyiz-i husûle îsâle çalışıp Bulgaranın arzularını icra edin. Eğer bu yolda çalışmaz ve tekâsül ihtiyâr ile nesâyihimizi mühimsemez isen komite seni nereye göndereceğini bilir. Bunu eyice istimâ' eylediniz ki gerek hafiye memurları ve gerek çorbacılar ve gerek Türk müzevvirleri kâffeten asılacaklardır. Kangı Bulgar ki millet ve vatanın uğruna çalışmazsa o Bulgar adam değildir. İşte suver-i meşrûhadan eyi ve fena ma'lûmun oldu. Kangısını ihtiyar eder iseniz edin muhayyersiniz. Ancak bizim ile müttehid olacak mısınız yoksa Türk celladlarına mı tâbi' olacaksınız? Serîan burasını bana haber verin. Eğer bizim ile ittihâd eder isen altın yaldızlı yazı ile tahrîrat yaz, yok eğer Türklerden tarafa olacak isen kara mürekkeble yaz ki tarih kitaplarına koyalım esir olmaklığı mı ihtiyar edersiniz yoksa serbest ve hür olmaklığı mı istersiniz? İdare-i merkeziye-i komitenin arzusu şu Türklerin elinden kurtulup adam olmaklığımızdır. Yalnız siz hazır olun ki ne yapacağımızı biz biliriz. Bize iki şey lâzımdır: Birisi kuruş ve birisi adamdır. Adamımız çokdur, ancak paramız yokdur. Fakat Allah'ın izniyle parayı da pek çabuk buluruz zîra daire-i merkeziye-i komite paranın nereden toplanacağı düşünmüştür. Siz dahi bu parayı bulmağa gayret edin; biz de size mükâfâtını veririz. Kimler ki para verecek olur ise esâmisi idare-i komite defterine kayd olunacaktır. Hatta şimdiye kadar fevt olan komitelerin dahi esâmisi mukayyedir. Bununla beraber size beyân ederim ki bütün Bulgaran mal ve emlâklarını satıp behemehâl bize para yetiştirsınler çünkü sonra katbekat kazanacakları mukarrer ve muayyendir. Evlâdlarını dahi terhîn etsinler illa hemen şu vatan serbestiyetini istihsâl etsinler. Eğerce bu beyân etdiklerimden size ta'accüb gelir

⁷⁰⁹ BOA, A.MKT.MHM, 442/41, lef 2.

hayran olursanız gelin yakın vakitte inşallah bu bizim arzumuzun meydana çıktığını göreceksiniz. Pek ziyade düşünmeğe gelmez hatta bu mektubumu dahi kimseye göstermek yaramaz. Yalnız bu işi sen bilip sır tutmalısın. Her mahallere adamlar saldırıp kimlerde para var kimlerde yok öğreniyoruz ve sizde dahi para olduğunu bilirim. Paradan maada nüfûz ve i'tibârın var olduğunu dahi yakînen bildiğim cihetle bu bâbda kemâl-i fedakârâne sâirlerine de icra-yı teşvîkât ile istihsal-ı esbab-ı terakkîye sarf-ı makderet eylemekliğini ihtar ederim. Eğer param yokdur demek ister isen istikraz et. Behemehâl bul gönder; parayı gönderdiğiniz hâlde bi'l-mukâbele bir 'alâmetli kâğıd biz dahi sana göndeririz ki o kâğıdı kime gösterseniz komite hakkında icra ettiğiniz fedakârlık taayyün edecektir. Her ne vakit bizim asker Türk yakasına geçerse yedinizde işbu kâğıdı gördükleri hâlde hakkınızda elbette büyük ihtirâmât icrasına mecbur olacaklardır. Eğer bu mektubu hükûmet veya başkasına gösterdiğini komite dâire-i merkeziyesi duyar ise seni mutlaka öldüreceğimizi bilmiş ol. Bu işimizin ilerilemesine dâire-i merkeziye-i komite azaları yemin etmişlerdir. Biz Türklerden korkmayız, vâkıa Türkler birkaç Bulgarı nefy etdiler fakat nefiyden de korkmayız. Bir de alnımızda serbestlikle ölüm yazılıdır. Bizim ile birlik olup olmadığını serian bana bildir. Bin Bulgar askeri dahi cevâbınızı bekliyor.

Fî 10 Mart sene 1871 Mühür: Komite Dâire-i Merkeziyesi

Komite Dâire-i Merkeziyesi

Kâffe-i Bulgar komitelerine tahrîrât-ı 'umûmiyye

Azâ karındaşlarımız!

Bulgaristan'da bulunan komitelerin murahhas vekilleri toplanıp meclis teşkîl ederek lede'l-müzâkere karar verdikleri bazı mevadda dair lâyiha ve komitelerine dağıtmak üzere nizamnameler yaptılar ve arzu eylediğiniz işleri komite dâire-i merkeziyesi yaptı. Bununla beraber size beyan ederim ki mezkûr lâyihalar komite merkezi azaları cânibinden ekseriyet-i ârâ ile kabul ve tasdîk kılındı. Binaberin nizamname ve levâyih-i mezkûrenin dâire-i mahdûdesinden hâric ser-i mu harekete sizden kimsenin salâhiyet ve haddi yokdur. Mamafih nizamname-i mezkûr ahkâmının behemehâl icra ve îfasına kaviyyen ve kat'îyyen mecbursunuz. [boş] nam zât komite-i merkeziye dairesi reyile memuriyet-i sabıkasını icra etmek üzere tebdîlen ve müceddeden yedine bir tamga verildi. Bu zât sizin yanınıza gelecektir. Şâyed kendisi gelemez ise bile bazı nümayiş ve alâmetle adamını gönderecektir. İdareimiz tarafından

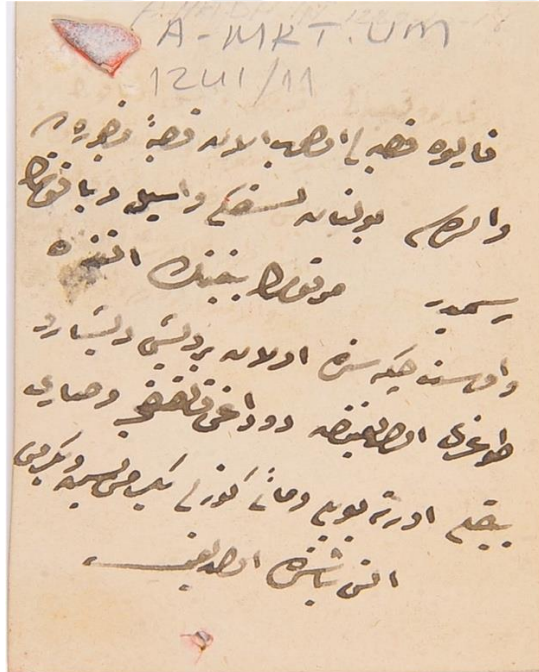
gönderildiği cihetle tebliğ ve i'tâ edeceği talimat ve nesâyihi kabul ile hakkında riayet-i kâmile etmelisiniz. Zîra oraya gitmesi Bulgaranın kuvvet-i mâliye ve iktidarını görmek ve idâre-i komite tarafından bazı cedid nesayih ve talimat vermek üzeredir. Siz bu talimat ve nizamnamelerin ahkâmını icra ederek hafiye memurları cânibinden dahi size daima muavenet ve müsaade gösterilecektir. İşlerimiz ileri gidiyor. Allah'ın izniyle me'mul ederiz ki her Bulgarın heves ve matlûb-ı derûnu inşallah yakında elbette tesviye ve hayyiz-ı husûle îsâl olunur. Fî 14 Haziran sene 1872 Bulgaristan'dan

Mühür: Komite Dâire-i Merkeziyesi

Ek VIII

Vasil Levski'nin Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Fotoğrafi⁷¹⁰

⁷¹⁰ BOA, A}. MKT. UM. 1241/11.

Ek IX

Vasil Levski'nin İstintakname Metninden Parçalar⁷¹¹

S[oru]: Fesad komitesine çağırdılar seni ne hizmet için?

C[evab]: Bütün bütün Bulgaristan'a emniyet vermek hizmetinde kullandılar.

S: Emniyet vermeklik nedir? Nasıl emniyet verecek idin?

C: Vergi çok, rahatlık yok. Bunlar için emniyet verecek idim.⁷¹²

S: Bunun için nereleri gezdin ve gezdiğin yerlerde ne yaptın?

C: Zıştovi ve Lofça ve Tırnova ve Filibe'yi gezdim. Çünkü Sırbıye ve Ulahiye ve Karadağ ve Yunan, Bulgaristan'ı almak için hazırdır. Onun için yerimizi vermemek üzere bunları gezdim ve gezdiğim yerlerde kâğıt bıraktım ve üç defa da Sofya'ya geldim.

S: Sana komiteden verilen talimatta ve senin dağıttığın kâğıtlarda ne yazar?

C: Komiteden verilen kâğıtlar mühürlüdür, içinde ne yazar bilmem.

S: Seni komiteye çağırıp bu hizmette bulunacağını söyledikten sonra ibtida nereye gittin ve bu söylediğin yerleri nasıl gezdin ve ne yaptın ve o adamları nasıl buldun?

C: Ulah komitesinden memur ettiler, ibtidâ Zıştovi'ye gittim. Akşam gider sabahleyin kahveye çıktım. Fakat ben komitede olanları bilmem. Fakat onlar beni biliyorlar. Ben kahveden çıktığım vakit arkamdan adam gönderirler ve bunların elinde bir alâmet vardır ve ben o alâmeti biliyorum. Köyün kenarına çıktığımda alâmeti [gösterirler] ve bu alâmeti gördüğümde komisyondan verilen talimatı verir idim. Açar okurlar idi. İbtida Zıştovi'ye bıraktım. Fakat kimden ve adı nedir bilmem. Ve Zıştovi'den kalkıp Lofça'ya gittim. Dedo İstanço'nun [Dyado Stanço/Дядо Станчо] hanına gittim. Yine deminden söylediğim gibi köyün kenarına çıktım. Elinde alâmetle birisi çıktı. Ona verdim talimatı. Fakat ismi nedir bilmem ve kendisini tanımam. Oradan Tırnova'ya ve sonra Filibe'ye gittim. Kemâ-fi's-sâbık talimatları verdim.

S: Bu alâmetleri nasıl gösterirler idi sana?

⁷¹¹ İstintakname parçaları şu makaleden alınmıştır: Cengiz Yolcu, “‘Bulgar Fesad Komitesi Reisi’ Vasil Levski'nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiği İfade Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 27 (2015), s. 15-63.

⁷¹² OAK 268/68, Dok. 71, no. 1.

C: Beni gördüğünde ıslık çalar ve elinde bulunan alâmeti sallarlar ben de anlar, talimatı verir idim.

S: Seni[n] komiteden geldiğini nereden biliyorlar idi?

C: Çünkü ibtida büyük komiteye çağırdıkları vakit her memleketten birer adam var idi ve kimse kimseyi tanımasın diye yüzlerine maske koymuşlar idi ve beni ibtida tüccar Çinko [Tsenoviç/Ценович] namında birisi beni Bükreş’e çağırmış idi ve bu adam Bükreş’te komisyonda bulunur. Bu adam beni bu işe tayin etti diye maskeli adamlar öteden beriden gelen adamlar onun için beni orada gördüklerinden ve ben komisyona gittiğimde yüzüm açık idi. Onun için biliyorlardı.

S: Bu kâğıtları dağıttığını sonra Bükreş’e komisyona yazdın mı?

C: Ben kendim gider, Çino’nun [Tsenoviç/Ценович] adamı vardır Bükreş’te Gavroveni’nin [Гавровени] Kahvesi’nde bulur söyler idim.

S: Böyle Bükreş’ten ne kadar kâğıt götürdün ve kaç defa getirdin?

C: Çok defa getirdim. Fakat her kasaba için bir yere üç dört kâğıt bırakır idim. Onlar birbirlerini bildiği cihetle dağıtırlar idi.

S: Her vakit kâğıt getirdiğinde ibtida getirip alâmeti elinde gördüğün adama mı verir idin?

C: Her vakit başka adam idi, alâmeti gösterir idi.

S: Sen hiç komitelere mektup yazdın mı?

C: Yazar idim. Deminden söylediğim gibi elinde alâmetli adama verir idim. O gönderir idi.

S: Nerele mektup yazdın ve imzayı ne kor idin?

C: Mahalli belli değildir. Komiteye diye yazar idim. İmzayı Lefski diye yazar idim ve *Arslan Dervişoğlu Kırçalı* dahi yazar idim.⁷¹³

S: Bükreş’e geçip ne kadar oturdun ve orada ne gûnâ teşebbüsatta bulunup ne kadar sonra tekrar bu tarafa geçtin?

C: Ben Bükreş’e geçtiğimde komite tarafından talimat kaleme alınıp diğer bu taraftaki komitelere dağıtmak üzere birer nüshasını bana verdiler. Ben de komite postası vasıtasıyla bu nüshaları komitelere gönderdim. Ve her komite kendi efkârınca o nüsha tashih edilmiş olduğu halde tekrar Bükreş’e gönderdiler. Tashih olunup geldikten sonra bu talimatı tab’ üzere bana lüzumu miktar verdiler. Fakat bu talimatların bu tarafa geçirilmesi muhâtaralı

⁷¹³ OAK 268/68, Dok. 71, no. 1-2.

olduğundan ben geçirmeyip komite postası marifetiyle Zıştovi'ye geçirilmiş, Zıştovi'de kendilerine lazım olacak miktarını alıkoyup kusurunu bana verdiler. Ve bu talimatlarında ibtidâ ne veçhile mektupları verdysesem yine o suretle Tırnova ve Lofça ve Filibe'ye gidip talimatları da verdim. Ve Filibe'ye gittiğimde artık geriye dönüp Bükreş'e geçtim. Kasabalarda bu talimatların ne tesirâtı olduğunu ve halkça şüyû bulup bulmadığını teftiş ve tahkik için kendimi kimseye bildirmeyerek kahvelere ve mecma'-i nâs mahallere uğrayıp gezdim. Oradan yine Bükreş'e avdet ettim.

S: Bu teftiş ve tahkikte halkça talimatın tesirâtını nasıl anlayabildin? Size müsaade mi, yoksa değil mi idi?

C: Ettiğim teftiştan komite meselesinin avam beyninde şâyi olmadığını ve binâberin pek gizli tutulduğunu tahkik eylediğimden bu gidişimin bize müsait olduğunu anladım.

S: İkinci defa Bükreş'e avdetinde nereye gittin ve ne yaptın ve tekrar bu tarafa ne vakit geçtin?

C: O defa Bükreş'e avdetimde hasbe'l-icâb dört-beş ay kadar bu tarafa geçmedim. Ve hazine [v]urulmazdan evvelce İstanbul tarikiyle karadan Filibe'ye gittim. Oraya geldiğimde Bükreş'ten bir mektup gelip meâlinde şu veçhile muharrer idi: "Sofya'ya giden hazine [v]urulmuş ve bunun için Dimitri [Димитър] namında birisi hapsedilmiş. Eğer bu madde için komite takımı da hapsolunur ise cümleten ihtilâle kalkışmak için sen işaret ver ve biz bütün voyvodalara da yazarak sana yardım edeceklerdir" diyo[r] idi. Ben mektubu okuduğumda sonra düşündüm, bu hazine [v]urulmak meselesi haydutluktan ibaret olduğundan ihtilâle kalkışmayı münasip görmedim. Onun için teknil Bulgaristan'da bulunan komitelere, karşı komitesinden böyle bir emir geldiğini ve mesele haydutluk meselesi olduğu cihetle kalkışmak münasip olmayacağını yazdıktan başka bu meâlde olarak Bükreş Komitesi'ne de cevap yazdım. Bu cevaptan sonra Bükreş Komitesi beni işten çıkarmak ve tanımamak istedi. Ben de sonra İstanbul'a gidip sizin gibi büyük zevâta müracaatla itiraf-ı cürm ü kusur ederek ve affımı isteyerek keyfiyeti evvelinden ahirine kadar her bir tafsilatı ile bildirmeyi tasmin eyledim.

S: Bu efkârını icraya mâni ne oldu?

C: Niyet ettim Rusçuk'a gidecek idim. Oradan dahi İstanbul'a gidecek idim. Fakat burada beni yaralayıp tuttular.⁷¹⁴

⁷¹⁴ OAK 268/68, Dok. 71, no. 5-6.

S: Karşınızdaki oturan adamı tanır mısınız?

C: Diyako Lefski'dir, tanırız.

S: Siz geçen günkü istintakınızda “Diyako Lefski geldi bizi topladı, talimat okudu, bizi komiteye davet etti ve korkuttu, biz de komiteye yazıldık” diyor idiniz. Diyako “Ben talimat okudum fakat bunlar evvelden komite idi” diyor. Ne dersiniz?

C: Biz evvelden komite filan bilmez idik. Bir gece geldi. Yarım saat kadar köyde oturdu. Bize talimatı okudu. Komiteyi bize anlattı ve hatta “Hacı İstanü eğer sen bu komiteye girmez isen Plevne'den ve Lofça'dan adamlar tayin ettik, gölge gibi arkandan geziyor. Seni öldürürler” diye ihafe etti. Ve hatta beş lira da verdim.

S: Diyako Lefski bunlar işte yüzüne karşı söylerler. Buna şimdi sen ne dersin?

C: Ben vâkıa gece gittim. Sana “Hükümet tarafına söz kaçırır isen talimatın hükmünce seni öldürürler” demiş idim. Yoksa revolver elimde olarak ihafe etmedim.⁷¹⁵

S: Lofça ve Vidrar ve Orhaniye ve Teteven ve sair komitelere vermiş olduğun talimat ahkâm-ı mündericesi ne idi? Söyle!

C: Her bir tarafta bulunan merkez komiteleri dâhilinde bulunan karyeler komitelerinde ne kadar silah vardır ve ne kadar İslâm ve ne kadar Hıristiyan ve ne kadar hayvan ve ne kadar zahire bulunur ve ne kadar dâhil-i komite olmuş adam vardır ve [ayaklanma için] vakit midir tahmin olunmak üzere istatistik cetvellerine Bükreş Komitesi'nde bakılarak, sonra bir kere İslâmlara teklif olunarak kabul ettikleri hâlde onlara bir şey olmayacak; kabul etmedikleri [hâlde] onlara da beraber kalkışılacak. Fakat bu talimat fesholunarak ihtilâl[in] nasıl olacağına ve nasıl kalkışılacağına dâir diğer bir talimat yapılacak idi. Ve ecnebi milletler ile muhabere silahını başka birisine emr-i mahsus verilmedikçe merkez-i umumi komitesinde kalacağı gibi ihtilâle bed'en emrin mutlaka merkez-i umumî komitesinin tensîb ettiği zaman ve verdiği emirde mevki-i fiile getirilecek idi ve komiteye dâhil olanlardan birisi hariçten bir adamdan dâhilden hissettiğinde uzaktan uzağa açılıp efkârını tahkik ettikten sonra bulduğu mevkîye yakın olan küçük komiteye ihbar edecek ve komite-i mezkur o adamın dehâletinde ve istidâdında şüphe etmediği hâlde dehâletini re'y edecek ve fakat hiçbir vakitte karılara ve küçük çocuklara malumat vermemek lâzım gelecek idi. Ve talimatın mündericatından bunlar hatırımda kalmış. Daha bazı şeyler var ise de hatırımda yoktur.⁷¹⁶

⁷¹⁵ OAK 268/68, Dok. 71, no. 10.

⁷¹⁶ OAK 268/68, Dok. 71, no. 18.

Ek X

Vasil Levski'nin İdamına Dair Yapılan Yazışmaları Hâvi Telgrafların Metinleri

I)

Sofya'da bulunan Ali Saib Paşa'dan 14 Kânunisani sene [12]88 tarihiyle gelen telgrafnamenin hallidir.

Muahharan Lofça'da der-dest ettirilen reis ve müessis-i fesad Vasil Diyako Lefski'nin [Levski] tebaa-i şahaneyi müsellahan saltanat-ı seniyye aleyhine isyan ettirmek üzere tahrik eylediği ve tasaddî edilen fesadlarda reis ve muharrik-i mefsedet olduğu ve irad eyledikleri nutukların ve neşrettiği evrak-ı matbuanın eser-i filisi meydana geldiği ve Lofça'da hane basmak cinayetini irtikab eder iken yakayı ele vermemek üzere hizmetkârı katleylediği sâbit ve muhakkak olarak Kanunname-i Hûmâyun ahkâmına tevfikan idam cezasıyla mücâzâtı hakkında hükmü hâvi mazbatası posta ile takdim kılınmakla merkumun icra-yı siyaseti mütevakkıf-ı emr ü irade-i vekâletpenâhileridir. Ferman.⁷¹⁷

II)

Atûfetlu Efendim Hazretleri,

Lofça'da icra-yı tahrikat ile hükümet-i seniyye aleyhine fesadat-ı kavliyye ve fiiliyye ve daha sair cinayata cüreti sâbit ve mütehakkık olan Vasil Diyako Lefski'nin [Levski] der-dest edildiğine ve mücâzâtı hakkında mazbatası posta ile gönderileceğine dair Sofya'da teşkil olunan tahkik komisyonu reisi ferik saadetlu Ali Saib Paşa hazretleri tarafından alınan telgrafnamenin halli leffen arz ü takdim kılınmış ve bu makule erbâb-ı fesadın idam cezasıyla mücâzâtı hükm-i kanun icabından olduğundan müfsid-i merkumun dahi bu hükme tevfikan idamı için iktiza eden ferman-ı celîlü'l-unvanın ısdarı menut-ı irade-i cenab-ı padişâhî idüğü Encümen-i Hass-ı Vükelâ'da tezekkür edilmiş olmağla ol-bâbda emr ü ferman-ı isabet nişan-ı hazret-i şehinşâhî her ne veçhile müteallik ve şeref-sünûh buyurulur ise mukteza-yı münîfî icra olunacağı beyanıyla tezkere-i senâverî terkim kılındı efendim. Fî 4 Zilhicce sene [1]289

Marûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

⁷¹⁷ BOA İ. MTZ (04) 5/123 Lef 1. Belgenin tarihi 26 Ocak 1873.

İsâbi pirâ-yı tazim olan işbu tezkere-i sâmiye-i vekâletpenâhileriyle melfûf telgrafname halli manzur-ı meâli-mevfûr-i hazret-i şehinşâhî buyurulmuş ve tezekkür ve istizân olunduğu üzere merkumun idamı için iktiza eden ferman-ı celîlü'l-unvanın ısdarı şeref-sünûh ve sūdûr buyurulan emr ü ferman-ı hûmâyûn-i cenab-ı padişâhî mantuk-ı münîfinden olarak mezkur telgrafname halli yine savb-ı âlî-i hıdîvîlerine ita kılınmış olmağla ol-bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 5 Zilhicce sene [1]289⁷¹⁸

⁷¹⁸ BOA İ. MTZ (04) 5/123 Lef 2. Belgedeki tarihler sırasıyla 2 ve 3 Şubat 1873.

Ek XI

Üsküp ve Ohri Episkoposlukları'nın Bağlanacağı Kilisenin Belirlenmesi İçin Yapılan Halk Oylamasının Sonuçları (1874)⁷¹⁹

Bulgar Eksarhhanesi'nin kurulmasına dair fermanın 10. Maddesi'ne uygun olarak Üsküp ve Ohrid Episkoposlukları'na Bulgar başpiskoposlarının atanması hakkında yapılan halk oylamasının ardından, Üsküp Episkoposluğu'ndaki 8.698 Hristiyan haneden sadece 567 hanenin Rum Patrikhanesi'ne bağlı kalmak istediği, geriye kalan 8.131 hanenin ise Bulgar Eksarhhanesi'nin önderliğini kabul etmek için oy kullandığı görülmüştür. Selanik Vilayeti'nin 21 Muharrem 1291'de (27 Şubat 1874) verdiği bilgiye göre, Ohri ve civarında yapılan halk oylamasında, sadece 139 erkeğin Rum Patrikhanesi'yle devam etmek için oy kullandığı, 9.387 erkeğin Bulgar Eksarhhanesi'ne geçme yönünde oy verdiği görülmüştür.

⁷¹⁹ *Hristomatiya po istoriya na Bulgariya: Bilgarskoto vizrajane – vtorata i treta četvırt na XIX vek*, Sofya: UI "Sv. Kliment Ohridski", 1996, s. 280.

Ek XII

Bulgarların Ulusal Bağımsızlık İçin Savaşmaları Gerektiği Konusunda Hristo Botev'in Görüşleri (1875)⁷²⁰

Halkımızın menfur ve karanlık bir tarihi vardır; şimdiki durumu ise zor ve acıdır. Başka bir deyişle, Bulgar halkı Türklerin kölesidir, kendi kendinin kölesidir, paranın kölesidir ve hatta kendi eğitim sisteminin ve kültürünün kölesidir. Ağır koşullar altında çalışmalarına, öküz gibi çaba harcamalarına, çektikleri dile gelmez acılara, hatta sadece yüzlerine baktığınızda, sahiden de “öküz gibi çalışıp, arı gibi toplayıp, domuz gibi yaşadıklarına” hemen ikna olacaksınız. Pek çok yabancının çalışkanlığımız, yeteneklerimiz ve gösterdiğimiz kültürel ilerleme hakkında kalem oynattığı ve hala da bunu yapmakta olduğu doğrudur. Bununla birlikte, bu yazarların hemen hepsi, el değmemiş güçlerimizi geliştirmek ve “Güney’in Almanları” ya da “Doğu’nun İngilizleri” haline gelmek için barbar Türk boyunduruğundan kurtulmamız, gücümüzü verimsiz kılan bu insanlık dışı kölelikten azat olmamız ve Boğaz bulvarında Özgür Güney Slavları Konfederasyonu’nu kurmamız gerektiğini matematiksel bir kesinlikle ortaya koymuşlardır ve koymaktadırlar.

⁷²⁰ Hristo Botev, *Sıbrani sıçineniya*, Sofya: Bılgarski pisatel, 1986, II, 85-86.

Ek XIII

Mecca Deresi'nde [Oborişte] Toplanan Genel Meclis'in (İhtilâl Komitesi) Kararnamesi'nin Tercümesi⁷²¹

(17 Nisan 1876)

Vekiller tarafından sorulan sualler:

Sual (S): Mayıs iptidasında ihtilâle başlanmasına muvafakat ediyor musunuz?

Hazır olanlar tarafından verilen cevaplar:

Cevap (C): Evet! Fakat Nisan'ın 25'inde haber verilmek lazımdır.

S: Edirne ve Filibe ve Pazarcık'ın yakılması lazım mıdır?

C: Evet.

S: Şimendifer ve telgraf hatlarının kesilmesi lazım mıdır?

C: Evet, kesilmelidir.

S: Karlova, İzladı ve İhtiman kasabalarının yakılması lazım mıdır?

C: Evet, yakılmalıdırlar.

S: Köyleri yakmak veya terk etmek lazım mıdır?

C: Evet, yakmak lazımdır.

S: Bütün köyleri yakmak lazım mıdır?

C: Hayır, bütün köyler değil.

S: Öyle ise, hangi köyleri yakmak lazımdır?

C: Umumî menfaate ve isyan hareketine zarar getirmesi melhuz olan köyler yakılmalıdır.

S: İsyana karar verilen gün ayaklanmayan Bulgarlar hakkında ne muamele yapılmalıdır?

C: Ne suretle olursa olsun, onların da ayaklanmaları için icap ederse kuvvet de istimal olunmalıdır.

S: Hristiyanla Müslüman karışık olan köyler hakkında ne muamele yapılmak lazım gelir? Yani oradaki Bulgarları İslâmların insafına mı bırakmalıyız?

⁷²¹ Filibe Taraflarında Zuhûr Eden İhtilâlin Tahkikatı Hakkında, s. 169-182.

C: Ahalisi karışık olan köylere civar olan Bulgar köylerinin en yakınında tertip olunacak çete ve fırkalarla, muhtelit köylere gidilip mümkün olursa Bulgarları çıkarmak ve evvelce kararlaştırılan mahallere nakletmek ve bunları Müslümanların ellerinden kurtarmak lazımdır.

S: Muhtelit köylerdeki İslâm ahali karşı koyacak olursa, haklarında ne muamele yapılmalıdır?

C: Malları yağma, evleri ihrak, kendileri katledilmelidir.

S: Yalnız Müslüman sakin olan köyler ahalisine ne yapılacaktır?

C: Çetelerle vakit geçirilmeksizin, basılıp yakmak ve öldürmek ve itaate mecbur etmek lazımdır.

S: İtaat eden Müslümanlara yapılacak muamele ne olacaktır?

C: Silah ve cephe ve malları alınıp çete reisleri tarafından kendilerine birer ilmühaber verilmelidir. Bunların serveti Bulgar kasalarına konulup muhafaza olunmalıdır. İtaat eden İslâmların mallarından çeteler bir şey almamalıdır.

S: İtaat eden Müslümanlara ne yapmak icap eder?

C: Bunları bizim nöbetçilere teslim ederek ordugâha göndermeliyiz. Familyalarımızın ikametlerine nereleri tahsis edilmişse, onları da familyaları ve ihtiyar erkeklerini de oraya sevk edip kardeş gibi geçinmelerini tavsiye etmeliyiz. Bizimkilerin ırz ve can ve mezhebi gibi onları da muhafaza eylemeye borçlu olmalıyız. Genç ve sağlam olan erkeklerini muvakkaten muhafaza altında tutmalıyız.

S: İtaat eden Müslümanların evlerini ne yapmak lazım gelir?

C: 7. maddeyi tatbik etmek.

S: 2. madde veçhile daha kasaba yakmaklığımız lazım mıdır?

C: Mevkiin ve vaktin icaplarına ve ahalinin hal ü hareketlerine göre, hangi usulün tatbiki muvafık görünürse.

S: Kasabalardaki Bulgar ahaliyi ne yapmalıyız?

C: Onları kurtarmalıyız.

S: Filibe'yi yaktıktan sonra, oradaki Bulgarları nasıl çıkarabiliriz?

C: Eldeki bütün kuvvetlerle iki taraftan yardıma gidilip onları kurtarmak ve başka yerlere göndermek lazımdır.

S: Edirne şehri hakkında ne yapmak lazımdır?

C: Orada bu işler için adamımız olmadığından, bir şey diyemeyiz.

S: Pazarcık'ı yaktıktan sonra ne yapmalıyız, oradaki Bulgarları nasıl kurtarabiliriz?

C: Hariçten gelecek yardımcı kuvvetle onları kurtarmalıyız.

S: Hariçten nerelerden, ne veçhile kuvvetler gelip kurtarma ameliyesine girişmelidirler?

C: Benkovski'nin kumandası altında, Otlukköy'de toplanacak kuvvete, etraftaki köylerden geleceklerin de iltihakıyla, hep birden Pazarcık'a gitmek ve hücum etmek lazımdır. Fakat fırkalar, Pazarcık'a 40 yerden ateş verildiğini gördükten sonra, hücum edebileceklerinden, ahalisinin, fırkaların kasabaya girmelerinden evvel ateş vermeleri elzemdir. Grup kumandanı tarafından kasabaya karşı yürümeye her kim davet edilirse, bu davete hemen icabete mecburdur. Kumandan bu iş için Filibe'ye 20 ve Edirne'ye 10 kişi tertip edilmesine lüzum göstermiştir. Sokolov Pazarcık vekili olduğundan bu tertibatı yapacak ve gidecek adamları gönderecektir. Bunlar yapılmazsa, bundan sonra hiçbir tertip için karar verilemeyecektir.

S: İhtiman'da adamlarımız olmadığından orası nasıl yakılacaktır?

C: Mohova, Daşlıca, Beliça ve Vakarel köylerinin delikanlılarından yarısı, Mohova ile Daşlıca köyleri arasındaki Çerkes köylerine, öteki yarısı da, İhtiman'a hücum ederek yakıp yıkmalı ve köylünün mal ve canlarına kıyarak bu işi bitirmelidirler. Ondan sonra çeteler, Vetren tarafına giderek oradaki telgraf hatlarını kesmeli ve oradan da, Marko kapısını tutup geçitleri muhafaza eylemelidirler. 50 kişiden mürettep bir çete de Vetren'e giderek orasını yaktıktan sonra Pazarcık ovasına inmeli ve oradaki köyleri de yakıp geçmeli ve sonra Kalrovo bayırına çıkarak Otlukköy geçidini kapamalıdır.

S: İzladı kasabasında adamlarımız vardır, orası için ne düşünülür?

C: İliya Voyvoda kumandasıyla Avratalan'dan 100, Stoyan kumandasıyla Otlukköy'den 200, Voyvoda Kirço kumandasıyla Petriç köyünden 100 kişi bi't-tertip yerli voyvodalardan ile sevk edilmek lazımdır. Avratalan voyvodası fırkasından ayrılacak 50 kişi, Rodop üzerine vararak, oranın Bulgarlarını ihtilâle kaldırmalı ve Avratalan'a göndermelidir. Rodop'tan gelecek 100 kişi ile birlikte İzladı'ye hücum ve orasını yakıp yıkmalı ve ahalisini de katletmelidir. İzladı'nin işi bittikten sonra, bütün kuvvet ikiye ayrılıp bir kısmı, Sofya taraflarına giderek, Taşkesen geçidini tutacak, öteki kısım da bölüklere ayrılarak ovalardaki İslâm köylerini yakmak ve İzladı Bulgarlarını ayaklandırıp Petriç'te toplamakla meşgul olacaktır.

S: Avratalan'la Otlukköy için ne yapılmak lazımdır?

C: Etraf köyler halkı oralarda sığınacağı için, o köylerin muhafazası lazımdır.

S: Klisurai yani Derbend köyü için ne muamele yapılmalıdır?

C: Klisuralılar Slatinalılarla birleşip tertip edecekleri fırkanın yarısıyla  zladi geçidini muhafaza edecekler ve öteki yarısıyla da kazma ve kürek tedarik edip  zladi ve Slatina yollarına istihk m yapacaklardır.  ktızası halinde Otlukköy'den 100 kişilik bir yardım gönderilecektir.

S: G psu nahiyesi için yapılacak şey nedir?

C: Kırbo cina,  ukurlu ve Kalofer geçitlerini muhafaza etmek iktiza edeceğinden, Pani ar, Demirciler, Zincirli ve Keseler'den tertip olunacak 300 kişi, Keseler, Duduncu, Mil i,  mmetli ve Karatoprak köylerini temizledikten sonra, çukurlu geçidini müdafaa edecektir. Kazma kürekli 500 kişi de bu geçidi tahkim eyleyecektir. Bu geçidin muhafız ve kumandanı Keselerceli Vılko olacaktır. Bugovo, Sopo ek, Ko malar ve Mra enek köyleri de Macarlar, Buharlar, Aşağı Morboz ve Kalofer'e gidip köylü ile beraber Kalofer geçidini müdafaa edeceklerdir. Variyevo ve Mitresova'daki Müslümanları bitirip familyalarını Kalofer'e kaldıracaklardır. Ayak takımından 500 kişi, 3 gün sonra Stoyan ve Andon'un kumandaları altında bir kılavuz refakatinde Karlova ve Sopot köylerini harap ettikten sonra, familyaların yarısını Mra enik ve yarısını Kalofer'e götürecektir. Yukarıda yazılı fırkalar, Gatovo,  ahsarevo,  kanda, Maran ovo, Ke i  mahallesi, Açıklar, Karakosovo, Kırtar, Tekke, Slatina ve  mamlar köylerini kendilerine itaat ettirmeye  alı acaklar ve ondan sonra, bu fırkadan bir bölük geçidi tutacaktır. Rahmanlı etrafındaki köylüler, Acar köyüne gidip Kaloferlilerle birlikte Kızanlık, Zağra ve  ırpan ovalarından geleceklere, Orta Balkandaki geçitleri açık bulunduracaklardır.

S: Kadınların merkezlere nakli nasıl temin olunacaktır?

C: Köylüler, çoluk  ocuk ve taallukatını arabalara yükletip yola çıkacakları vakit, her tarafta süvari ve piyade karakolları bulunduracaklardır. Bu emniyet tertibatı altında merkezlere gidilecektir. Bo altılan köylerde geride kalan eşya ve zahireyi muhafaza için lüzumu kadar adam bırakılacaktır. Bütün zahire ve eşya nakledildikten sonra köye ateş verilecektir. Mra enik muhacirleri, zuafa için oranın ahalisiyle beraber 200 ev yapacaklardır.

S: Ahali ile çoluk,  ocuk ve erzak nereye konacaktır?

C: Sotir'den yukarı merkez yeri Ahlıdağı olacaktır.

S: Meriç'in şimal-i garbîsi tarafındaki köyler, yani Vetren'e kadar olan köyler hakkında ne yapılacaktır?

C: O köyler halkı, Dospat Balkanındaki Batak Köyü'ne naklolunacaktır ve Razlık nahiyesindeki 12 köy de bu Batak merkezi tarafından idare olunacaktır.

S: Koyuntepe'de bulunan köyler, yani Filibe'ye bir saat mesafedeki Çariçova'dan Büyüktepe'ye kadar olan köyler ne olacak?

C: Bu köyler halkı Avratalan Balkanına nakledilecektir.

S: Meriç'in iki tarafında bulunan Tatarpazarcık köyleri ne olacaktır?

C: Otlukköy'den Musova ve Petriç'e kadar nakledileceklerse de köylüler hangi yeri tercih ederlerse oralara yerleştirileceklerdir.

S: Bütün halk, 26. maddeye göre mi naklolunacaktır?

C: Evet.

S: Sofya da yakılacak mı?

C: Evet, yakılacaktır.

S: Nasıl yakılmalıdır?

C: Ateş verebilecek şeyler ihzar edildikten sonra, gerek parola ve gerek bu eşya Otlukköy'den 10, Peruştitsa'dan 5, Braçkova'dan 5, Petriç'le Meçka ve Pobrim'den 10, intihab olunacak cem'an 30 kişiye verilip, bu çete Sofya'ya gönderilecek ve şehir yakılacaktır.

S: Telgraf hatlarının hepsinin tahribi lazım mıdır?

C: Evet, hepsini kesmelidir.

S: Belova ile Katoniça arasında olan demiryolu hattını nasıl tahrip etmeli?

C: Bütün köprülerini ve su tulumbalarını kırıp yakmalı ve Sarıhanbey'de ne kadar ihtiyat lokomotif varsa, Zahari'nin kumandası altında bulunan çete tarafından tahrip edilmelidir.

S: Ayaklanmak için tayin ve tespit olunan güne intizar olunacak mıdır?

C: İmkân müsait oldukça beklenecektir. Yukarıda yazılı maddeler mebus ve müntehab komiserler tarafından ekseriyet-i âra ile kararlaştırılmış ve Rumeli garp isyan merkezinden tasdik edilmiştir.

Ek XIV

“Kanlı Mektup” Metni⁷²²

Kanlı mürekkep ile havariyun tarafından Bulgar milletine neşrolunan namenin suretidir.

Ey karındaşlar! Bulgarlar!

Osmanlı gaddarkâr hükümeti altında olup beş devirden beri tahammül etmekte olduğumuz taadiyat-ı vahşiyenin encamı geldi. Bizden herkes bunu sabır edemeyerek bekler idi... gün Bulgaristan’da ve Türkiye’de umumen Bulgarların millet ihtilâlinin günü[ne] başlanıyor. Her namuslu Bulgar damarlarından safı Bulgar kanı akan bizim ezmine-i kadimede kurumaması için kralların damarlarından aktığı gibi bu makule Bulgarlar dahi ellerinde silah olarak kıyam etmeli bu veçhile düşmanını ilk hamlede şaşırtmalı. Bizim Bulgar milleti ölümden korkmamalı ve çoktan beri kendiliğinden çürüyüp harabiyetini bekleyen çürük Osmanlı hükümetinden havf etmemeli. İlerleyin karındaşlar ele silah alınız ve onun ile hürriyetimizi ve vatanımızı vikaye edelim. Ey Bulgar yaşadığını isbat et serbestinin kadrini bildiğini meydana koy. Bugün kıyam ederek kendi kanın ile istiklaliyetini harp ile kazan. Bıçkı gibi senin boynunu kesmekte olan boyunduruk kırılsın. Ve sen ki namus ve hakk-ı serbestiyet ararsın senden muhafaza talep edecek kimsenin dahi namus ve hakkını ve serbestiyetini vikaye et. Cesur ve şeci ol. Düşman aleyhinde şeciane muharebe et ve esir olanlara uluvv-i himmetini diriğ etme. Bugünden itibaren bir mükemmel serbestiyet veyahud ölüm ilan ettik. İleri ileri karındaşlar Allah bizimledir.

İmza

Türkiye’de Bulgar havariyunları tarafından neşr olunmuştur

⁷²² OAK 3/100.

Ek XV

Nisan Ayaklanması'na Katılan Bulgarların Af Edileceğine Dair Emirname⁷²³

[24.05.1876]

Bulgarlar!

Velinimet-i biminnetimiz padişahımız efendimiz hazretleri ahd-i hümayunlarına mebde olmak üzere haklarındaki kemal-i rahm ve şefkatlerini bir delil-i celil ile isbat eylemek arzusunda bulunmalarıyla ol-babda şeref-sadır olan irade-i seniyye mucebince niyat-ı mürüvvet-ayat-ı şahanelerini tarafınıza beyan ve tebliğe müsaraat ederim.

Malumunuz olsun ki padişahımız Sultan Murad Han efendimiz hazretleri tebaa-i sadıka-i mülukanelerinden bulunan Bulgarlar hakkında asar-ı celile-i lûtf ü inayeti bî-dirîğ ve sezavar ve refah ve saadet-İ hallerini temine medar olacak esbab ve vesaili istihzar buyurmak emelindedirler.

Emniyet-i mal ve canınız ve serbesti-i ayin ve mezhebiniz daima taht-ı himayet ve salahiyet-i şahanede bul[un]maktadır. Zîr-i müstevcibü'l-felah-ı tacidaride emn ü aman bulunduğunuz cihetle selatin-i izam hazeratı tarafından ihsan olunan ve bu kere dahi canib-i seniyyü'l-menakıb-ı hazret-i şehinşahiden alenen tasdik ve bir kat daha tevsî buyurulan nim-i imtiyazat ve müsaadattan bu ana değin istifade ettiğiniz misillü badema dahi müstefid olacaksınız.

Bulgar milleti öteden beri metbu'-i muazzam ve meşrularının işbu efkar-i fütüvvet-disar-ı tebaa-perverilerine layıkı veçhile mukabele ederek hükümet-i seniyyeye olan sadakat ve istikametlerini delail-i adide ile isbat eylemişler iken şimdi birtakım düşmanlarınız şefkat-i pederane ile vikaye-i refah ve saadet-İ halinize sa'y ve ihtimam eylemekte olan memurin-i Devlet-i Aliyye ile aranıza girerek hükümet-i seniyyenin efal ve hareketini fena bir surette göstermek ve sizi iğfal eylemek istiyorlar. Meramları ise sizi bu ana değin olan tarik-i sadakat ve istikametten tebid ile aranıza girerek hükümet-i seniyyenin efkar-i hayırhahanesi hakkındaki itimad ve emniyet-i kamilenizi selb eylemekten ibarettir. Hayfa ki bedhahan-ı merkume teşebbüsât-ı fezahtakaranelerinde bir dereceye kadar muvaffak olarak iğfal eylemişlerdir. Bugünkü gün hazele-i merkume

⁷²³ OAK 268/21.

etrafa havf ve dehşet vermek için bunca mihnet ve meşakkın semeresi olan mahsulatınızı gaddarane tahrip eylemeye ve hane ihrak ve evlad ü ayalınızı idam ile hanümanınızı duçar-ı ye's ve elem etmeye ve alnınızın teriyle yetiştirdiğiniz tarlaları harap ü perişan eylemeye cüret ediyorlar. Bunların her tarafa saldırmış oldukları zalim ve gaddar birtakım casuslar teşvikat-ı faside ve tehdidat-ı şedide ile kendi halinde bulunan ahaliyi girde-i şakavete tergib ve imâleye çalışıyorlar. İşbu ilkaat ve tesvilattan muradları ise ağraz-ı zatiyelerini tervicden ibaret olup memleketin uğradığı belaya ve mesaibi hiç kaydetmezler.

Bulgarlar!

Saye-i ihsan-vaye-i hazret-i padişahide vekâlet-i mutlakayı haiz olarak en kadim ve sadık vatandaşlarınızdan biri bulunduğum cihetle izhar-ı nedamet ve peşimani edenlere elan medid-i lütf ü merhamet buyurmakta olan zat-ı şevketsimat-ı cenab-ı mülukanenin saye-i merahim-vaye-i şahanelerine iltica ve dehaletе müsaraa etmenizi halisane tavsiye ve ihtar ederim. Ve derkâr olan sadakat-i kamileleri hasebiyle daima liva-yi refet-nüma-yi Osmanî etrafına toplanan ecdadınızın eserine iktifa ile size edilmekte olan ilkaat-ı faside ve tahrikat-ı batılaya kulak asmayınız. Zira işbu dâm-ı iğfalattan cümlenizi zaruret ve harabiyete ve esbab-ı tenkiliyeden zuhur olan birtakım alam ve mesâibe duçar eylemekten başka bir netice hasıl olamaz. Islah-ı zat etmeyenler lerze-nâk olsunlar zira mücazat-ı şedide ve muhakkakanın sûrat-i icrası mukarrerdir.

Tarik-i itaat ve inkıyada rücu edenler ise emin ve mutmain olsunlar ve ziraat ve hırasete devam ile kendilerine edilen nasayih-i muzırrayı def' eylesinler. Zira canib-i hükümet-i seniyyeden haklarında her vakitten ziyade himayet-i müessire ile lazıme-i adaletin icra buyurulacağı muhakkaktır.

Elhasıl dâm-ı tesvîlâta tutulup da hem kendilerini ve hem de familyalarını gafletlerinin netayic-i vahimesinden kurtarmaya daha vakitleri olanlar silahlarını terk ve kemal-i emniyetle mesken ve me'vâlarına avdet ederek hükümet-i seniyyenin eser-i lütf ve inayeti bulunan şu afva müsaraa eylesinler [Emirname: 458].

**İstikbal Gazetesinde Yayımlanan Bulgar İsyancılar­dan Ele Geçirilen Ağaçtan
Mamul Bir Topu Gösteren Gravür**⁷²⁴

⁷²⁴ “Bulgarlardan bazı sebük-mağzların geçenlerde Filibe taraflarında çıkardıkları fesad üzerine oraya sevk olunan asakir-i Osmaniye tarafından zabt olunan ağaç top Edirne’ye gönderilip yanında birkaç nefer zabtiye ile Bulgarların bayraktar ve topçuları dahi bulunduğu halde orada hükümet marifetiyle aldırılmış olan resim hakikaten şayan-ı temaşa olmağla hakkak Nikola Rembodi fotoğrafiyadan nakl ü hakk ettirilerek bu nüshaya derç edilmiştir” (İstikbal, 28 Haziran 1876, no. 139, s. 4).

Ek XVII

Nisan Ayaklanması'na Katılan Bir Komitacının İstintak Metni⁷²⁵

Tırnova'ya mütesadif Tr[y]avna kasabasının Kos mahallesinden Zahari veled Petri'nin Mümeyyiz Raşid Efendi ve Veliçko hazır olduğu halde Pazartesi günü icra olunan istintakıdır, Fi 7 Haziran sene [12]92.

C.: İsmim Zahari, babamın Petri, Tr[y]avna kasabasının Kos mahallesindenim, yirmi beş yaşımdayım, bekârım. Devlet-i Aliyye tebaasındayım. Zanaatım abacılıktır.

S.: Seni nerede tuttular?

C.: Beni evvelisi günü Şumnu kazası Semedovo karyesinde tuttular.

S.: Semedovo karyesine nereden gelmiş idin?

C.: Semedovo karyesine ormandan çıktım.

S.: Ormana ne vakit çıktın?

C.: Güzeran eden Mayıs ayının beşinci Çarşamba günü kasabadan kıra çıkardılar.

S.: Seni kıra çıkaran kimdir?

C.: Kalas tarafından Travna'ya gelmiş olan Şipkalı Hristo ile Lofçalı olmalıdır Todorı çıkardı.

S.: Ne yapmak için çıkardı?

C.: Ne yapmak için çıkardı, ben de bilmem. Todorı bir bayrak getirmiş bizi kapı kapı gezip çıkardılar, balkana götürdüler.

S.: O bayrağın altına kaç kişi toplandınız?

C.: Todorinin bayrağının altına kırk üç kişi toplandı. Sonra Bozankalı? Yovaço dahi bir bayrak kaldırmış onun bayrağının altına elli kişi mi ne kadar toplanmış. Nihayet iki bayrakta tahminen yüz kişi kadar olmuş idi. Yeni mahallede birleştik, bizi hep tüfenk ve bıçaklarıyla döve döve çıkarıyordular.

S.: Bu yüz kişi kadar toplananlar silahlı mı idi?

C.: İbtida gönüllü olarak silahlanmış olanlar Tryavna'nın yukarı mahallesinden Georgi veled Kalço ve Petri veled Ginço ve Vasil veled Mihal ve Kanço veled Zahari ve Hacı oğlu Tote ve karındaşı Mihal veled Bobi/Yoyi Yovan, Nikifor veled Tonço ve Sani veled

⁷²⁵ OAK 266/75.

Zahari ve Kanço veled Sani ve Petri veled Kalinço ve Simyon veled Soni ve Kole veled Kosan ve Tote kati Pano işte bunlardır. Ve Simyon borazandır. Kusurlarının silah buldukça silahlandırıdılar.

S.: Cephaneyi nereden buluyordular?

C.: Cephaneyi nereden bulduklarını bilmem. Bize yeni mahalleden verdiler. Her adam başına beşer kurşunla fişenk verdiler.

S.: Böyle kaç günde toplanıp silahlanabildiniz?

C.: Böyle üç günde toplanıp silahlanabildik. Gabrovalı sarı sakallı bir papas var idi. Ve bir de karındaşı var idi. O bize kılıçla kumanda ederdi. Ve şkolaya [okula] kapayıp salardı.

S.: O üç kişi kim kim oluyor?

C.: O üç kişi hali kaldılar. Birisi Hristo ve birisi Yovanço ve birisi Trifon'dur. Hristo ile Yovanço gönüllü Trifon değil. Çünkü ağlıyordu.

S.: Bu cemiyetin defteri olacak a, kimdedir?

C.: Asıl defter Tryavnalı papas oğlu Mihal'de idi. Bilmem Hristo'da dahi var mıdır? Fakat Mihal'de gördüm bir tabak kâğıt üzerinde yazmış bir defter gördüm idi.

S.: Bu gönüllülerin silahları ne takım idi?

C.: Gönüllülerin silahları bazı beylik şışhane ve bazı çifte tüfenkler idi ve Hristo'da ve Yovanço'da ve Mihal'de ve Sane'de altı patlar revolverler var idi. Hristo ile Yovanço'da ve Todori'de ve Georgi'de ve papasta kılıç dahi var idi. Demir kınla yapılmış...

S.: Bunlar o silahlarını ve boru ve sazelerini nerede hıfz ederler yani saklarlamış?

C.: Onlar o silahları filanları karşıdan getirmişler ve Tuna'yı nasıl geçmişler ise gece geçmişler öyle söylediler. O gönüllü askeri bu kıştan beri yazıyormuşlar. Kâtipleri Mihal imiş bir de Sane imiş.

S.: Şimdi Mihal ile Sane nerede?

C.: Mihal ile Sane Tryavna içinde olmalıdırlar

[...]

C.: Hristo para verecek oldu para dahi almadı ve bir daha ekmek veremeyeceğini dahi söyledi. Biz o gece o civarda kaldık. Oraya kolcular gelmişler ve o çoban kolculara söyledi. Yedi kişi idiler birisi asker elbisesinde idi. Bizi araştırıyordular. Biz çalılık içerisine sokulduk yanımızdan geçtiler göremediler. Gece orada kaldık sabahleyin Georgi ile Todori başka çobanlara gittiler ama bir yere mi sokuldular ne oldular bilemeyiz bir daha onları göremedik. Biz dört kişi kaldık. Orman içinde dururken çoban köpekleri bizi

buldular salmağa başladılar. Hristo bizi çalıliğa soktu kendisi çobanın yanına çıkıp Rumca konuştu fakat ben anlayamadım. O çoban gitti. Akşam dörder kıyyelik altı somun getirdiler ve bize söylediler. Bu ekmeği size korkup veriyoruz. Ancak savuşup gidiniz. Zira sizi söyler tuttururuz dediler. Biz dahi oradan ekmek alıp savuştuk. Çalıkvan? Balkanı dedikleri balkana gelip orada dört gün aç yattık. Sonra bir domuzcu çoban çocuğu buldular, istediler. On altı kıyye ekmek bir de kuzu ancak o domuzcu ekmek getirdi. Bekledik akşam oldu sonra Hristo beni gönderdi. Domuzcunun koçarasını yoklayayım diye. Ben de koçaraya kadar gittim. Kimseyi bulamadım. Oradan orman içine savuştum. Yalnızca orman içinde yattım. Sabahleyin domuz çobanını buldum. Sen akşam nerede idin diye bana sordu. Ben de söyledim arkadaşlardan kaçtım saklandım dedim. Çoban dahi bana söyledi. Domuzun birisini arkadaşlarımla öldürüp soymuşlar ve etini alıp gitmişler. Derisi orada kalmış deyü.

S.: Acayip, onlar nereye gitmişler?

C.: Nereye gittiklerini bilmem, ancak Varna'ya gitmek efkârı var idi.

[...]

S.: Bu on altı arkadaş kimler idiniz?

C.: Hristo'nun yanında olarak ben ve Bozankalı bayraktar Yovaço ve Bozankalı Trifon ve Bozanka Nedo ve daskal Nikola ve Tryavnalı Marin ve Sane idi. Ve Todorinin adamlarından Kalas'tan gelme Georgi'den başkasının ismini bilmem. Ancak görünce tanırım.

S.: Ey bu on altı nefer arkadaş olduğunuz halde balkanda ne yaptınız?

C.: Biz böyle on altı arkadaş olduğumuz halde ilk akşam dağda yattık. İki kişi karakol bırakmışlar idi. İsimlerini bilmiyorum. O karakollar o gece kaçtılar. Biz on dört kaldık. Ferdası gece Bozankalıları karakol koymuşlar idi. İsimleri birisi Nedo ve birisi Dano/Vano idi. Onlar dahi o gece kaçtılar. On iki kaldık ve ekmek almak için ben bir karyeye ismini bilmediğim iki kişiyi gönderdiler. Onlar da gelmedi. Biz on kişi kaldık.

S.: Ey sonra?

C.: Biz on kişi olduğumuz halde orman içinden Tuzluk tarafına geldiğimizde Tryavnalı Marin ve Daskal Nikolayı gönderdiler. Ekmek alsınlar deyü. Onlar dahi gelmedi. Ne oldu bilmem. Biz sekiz kişi kaldık.

S.: Ey bu cemiyetle oradan nereye gittiniz?

C.: Bizi bu cemiyetle yeni mahalle işkolısından çıkardılar. Hristo ile Todori ileride kumanda idiler. Papas dahi geriden toplar bizi sürerdi. Gidelim Şipka Balkanına ancak yeni mahallenin üst tarafında tarlalık içerisinde giderken geriden nizam askeri çıktı. Fakat ben asker falan göremedim. Boru sesini işittim. Bazıları kaçın asker geliyor dediler. Biz de taraf taraf dağıldık. Ben bir dere içinde bayraklar içine sokulmuş idim. Beni Hristo buldu. Tüfenkle döverek çıkardı. Hristo'nun yanında yedi kişi kalmış idi. Beni de buldular. Sekiz kişi olduk. Bizi bir peştera içine soktu. Bir gece kaldık. Sonra sekiz kişi ile Lofçalı Todori dahi geldi bizi orada buldu. Biz on altı kişi olduk. Oradan balkana girdik.

S.: Askere hiç silah atabildiniz mi?

C.: Ben ne asker gördüm ne de silah atabildim. Fakat pek çoğumuz tüfenkleri çalılık içerine attık benim için dahi bir tüfenk bulup vermişler idi. Ben de o tüfenkle çalılağa attım.

[...]

S.: Bunlar böyle toplanıp da ne yapacaklar idi?

C.: Bize şu kadar tenbih verirler idi ki, askerden başıbozuktan üzerinize kim gelirse kaçmayacaksınız, vuracaksınız diyorlardı.

S.: Ey sonra seni Semedova'ya kim çıkarıyordu?

C.: Çobandan ekmek istedim. Yok dedi. Sonra azıcık tuz istedim. Tuzu yalayarak çobanın tarif ettiği yoldan Semedova'ya çıktım. Ve doğruca yanına varıp babasının evini sordum. Babasını gösterdiler. Babasını buldum ve keyfiyeti söyledim. O dahi çorbacıya haber vermiş. Ben uykuya yatmış idim. Geldiler beni aldılar buraya getirdiler.

S.: Hristo'dan ayrılalı kaç gün oluyor?

C.: Hristo'dan Cuma gecesi ayrıldım. İki gece dağda yalnız yattım. Cumartesi günü Semedova'ya indim.

S.: Bu gezdiğiniz yerlerde sizin gibi gezici göremediniz mi?

C.: Şipka'dan kaçtığımız vakit iki kişi gördük. Başka kimseyi görmedik.

S.: Başka bir söyleyeceğin var mı?

C.: Başka söyleyeceğim yok.

Bende

Zahari Pop Petri [Kiril harfleri ile yazılmış]

Ek XVIII

Fransa Devleti'nin Desteğinin Talep Etmek Üzere Bulgar Komitacılarının İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'ne Hitaben Kaleme Aldıkları Metin⁷²⁶

Fransa devlet-i fehimesinin Dersaadet'te bulunan sefiri canib-i alisine gönderilmek üzere tanzim olup esna-yı muharebede ahz ü girift olunan ve eşkıya nezdinde zuhur eden tahriratın hülasa-i tercümesidir.

Efendim,

Dört asırdan beri Bulgar milleti tahammül olunmayan bakiye-i Osmaniye tahtında bulunup müddet-i mezkure zarfında gözlerini daima hak ve insafla muttasıf olan Hıristiyan Avrupasına teveccüh ile ah ü figan ile döktüğü göz yaşları elbette düvel-i muazzamanın nazar-ı dikkat ve inayetini celp edeceği memulünde bulunmuştur. Devlet-i Aliyye'nin idare-i na-muntazamasından dolayı Bulgar milettine edilen cevr ü taaddi artık hadd-i itidali tecavüz eylemiş olduğundan milletin ömr ü hayatı ise diğer bir şey göstermeyip yalnız mahv ü izalesini mucip olacak bazı alamet ve delalet meydana zuhur eylemekte bulunduğundan tarik-i isyana süluk etmeye mecbur ve elinde silah olarak yalnız muhabbet-i vataniyesine ait olanı değil insaniyet ve medeniyet vazifesinden ve hatta hukukunu aramaya cüret eyledi. Binaen aleyh Bulgar milleti düvel-i muazzamanın menafi-i zatiyesi su-i istimalinin aleyhine kalkıştığını ve memalik-i Osmaniye'nin menafiyle merbut olduğunu bildiği misillü vatana mesele-i müstakille olan Bulgaristan'ın menafii dahi düvel-i müşarünileyhin menafiyle merbut olacağını his ve derk etmekte bulunduğundan onu ref-i liva-i isyana mecbur ettiren esbabı ber-vech-i ati beyanıyla murahhası bulunduğunuz devletin arz ve takdimine fariza-i zimmet add ediyor.

Bulgar milleti kendi hükümet-i muvakkatesi vasıtasıyla resmen ve tazimat-ı mukaddeme ile ilan ediyor ki, silaha tutuşup kanını dökmeye karar vermiştir. İşbu fesadı kendi teşvikat-ı milliyesinin eseridir. Çünkü komşusu bulunan veyahud diğer bir ecnebi hükümetle cüzi ve külli muvafakati olmayıp yalnız devlet-i aliyyenin insaniyete yakışmayan su-i istimalatından dolayı tahammül olunmayan zulüm ve hakaretten hasıl

⁷²⁶ OAK 265/48.

etmiş olan mecburiyet-i tabiiyenin nisbetidir. Onun fesadı ecnebi bir politikanın ihlalinden müfakat ederek daima münferiden Avrupa'nın muvazene-i hazırasını ihlal edecek her nev efkar-ı ecnebiyeden ictinaba şiddet-i tam ile devam edecektir. Şimdiye kadar Bulgar milletine isnad olunmuş olan bu makule demm-i milliye ile selametimiz namına protesto ediyoruz.

Bulgar milletinin umum vatanı add olunan şimal ve cenup Bulgaristan ile Rumeli ve Makidonya [Makedonya] kıtalarının dahiliyesinin zimamını kendi eline almak için bugün kanını feda etmeye kalkıp Memleketeyn ve Sırbistan emaretleri gibi bir hükümet-i müstakilleye nail olmağa say ve gayret edecektir.

Osmanlının Avrupa ve Dersaadet'ten tard ü tebedi niyetiyle umum Bulgar ihtilâlinin hiçbir münasebeti yoktur. Bin sekiz yüz elli altı sene-i miladiyesinde Paris'te akd olunan muahede-i malumeden beri Bulgar milletinin bulunduğu ahval-i müellime ve gayr-i makbulesinin mümkün mertebe ıslahı zımnında sükut olunması insaniyet icabından ve vesait ve esbab-ı istihsalin merakından geri kalmamıştır. Devlet-i Aliyye her ne vakit hal-i hatar-nakda bulunmuş ise Bulgar milleti hükümet-i seniyyeye müselleme ve meşhud olan sıdk ü sadakati her halde ibraz etmiş ise de padişah-i al-i Osman'ın hükümeti zir-i idaresinde bulunup Rumeli kıtasında olan milel-i saireden en büyük ve altı buçuk milyon nüfustan mürekkep bulunan Bulgar milletiyle daima insafsız ve suret-i hasmane ile hareket eder idi. Kırım meselesi ve Paris muahedesinden sonra şeref-sudur buyurulmuş olan hatt-ı hümayun bugünkü güne kadar meyyit bir kelime makamında kaldı. Geçen bin sekiz yüz altmış yedi sene-i miladiyesinde Girid ceziresi kendi hal-i bitarafanesine kaim ve yalnız medeniyet ve hukuk ve imtiyazat-ı milliyenin ihsan ve müsaade buyurulması hakkında hükümetin menafi-i maddiyesi dairesinde daim olarak doğrudan doğruya zat-ı şahaneye bir kıta memhur layiha ile müracaat eylemiş ise de müşarünileyh Bulgar milletinin işbu halis ve hayır-hah olan istidasına nazar-ı dikkat etmediğinden başka hükümet-i seniyyesi istidayı suret-i hakaret ve tezyifle red ederek zat-ı şahanenin Bulgar milleti için cebren icra etmek istediği ıslahat ve tanzimat işbu asr ü zamanın reviş ve mesleğine bütün bütün hilaf ve mugayir olduğundan başka Bulgarların havass-i mezhebiye ve milliyelerini mahv ve izale etmek yolundadır. Matlubat-ı sairesi üç dört misli oldu. Hristiyan mezhebi tahkir ve her yerde pay-mal olmaktadır. Bulgarların maarif-i milliyeleri tedabir-i mahsusa ile la-yen-kati takip olunmaktadır. Mevadd-ı hukukiyede ve idarenin her fûru'unda olan su-i istimalat gün-be-gün bu veçhile tezayüd

etmektedir ki Bulgar ahali-i mutîa ve amele güruhu darağacının meserretine oyuncak olmuş bu ise şimdiki asır ve medeniyete yakışmayan mevaddan bulunmuştur.

Bulgar hükümet-i muvakkatesini teşkil eden ve zirde imzaları münderiç görülen azalar hak ve insaf ve dökülen kan namına olarak zat-ı kerimanelerinden istirham ediyor ki, işbu ifadat ve izahat-ı halisanemizin huzur-i saltanat-ı imparatoriye arz ü takdimle madde-i milliye-i mezkureye haşmetlu üçüncü Napolyon ve Viktor Emanuel hazeratının himemat ve inayat-ı alışanelerinden muntazır olan himaye ve himayetin bi-diriğ ve ihsanına temenni ve niyaz ederiz.

Ek XIX

Bulgar Komitacılarının Padişaha Hitaben Kaleme Aldıkları ve İsyan Sebeplerini İfade Eden Mektubun Metni⁷²⁷

Azametlû Padişahımız!

Biz ki, Bulgarız. Bulunduğumuz hal-i ye's bu istidanamemizi huzur-i alinize takdime ve elimize silah almaya mecburiyet verdi. Ve bu mecburiyet umum Bulgarların bütün bütün Türk olmasından ve tahammül olunamayacak derecede fenalık görmesinden neşet etti. Padişahımız milletin sadasına kulak veriniz ve dinleyiniz ve silaha sarılmaktan muradımız, sadamızın doğrudan doğruya vasıl-ı sem'-i aliniz olması maksadına mebni olduğunu anlayınız.

Padişahımız, biz elimize silah aldığımızın sebebini beyan için kendi pederimiz gibi huzur-i alinize geliyoruz. Şu hareketimiz sizin nüfuzunuza karşı durmak demek değildir. Yalnız milletin faidesi ve devletin kuvvet ve azametini temin etmek ve ahirinin taarruz ve müdahalesinden muhafaza eylemek içindir.

Padişahımız, asar ile gösterdiniz ki, Bulgarların faidesi aynı sizin faideniz gibidir ve fiilen isbat ederiz ki Bulgar milletin refah-ı hale ve terakkiyata çalışıyorsunuz. Politika bağından başka bizi bağlayan bir bend ilave ederiz ki bizce kayd-i tabii olsun. Zira siz bizim padişahımız olursanız biz sizi bu sıfatta gördükçe bu hal bize bir kayd-i tabii olur ve bütün milleti size bağlar.

Azametlû Padişahımız!

Gösterdiğiniz gibi milletin padişahı oluyorsunuz ve bizim niyetimiz bu devleti harap etmek midir, yoksa kuvvet ve kudretini muhafaza kaydında bulunmak mıdır, burasını mütalaa ediniz yeter. Bilmiyoruz ve aklımızca da kestiremiyoruz ki, siz mi bizi arayıp sormuyorsunuz yoksa hükümet menfurları mı bakmıyor öyle biliriz ki, sizin gayretiniz çoktur. Lakin ne çare ki, bahtsızlığımız bize sefaletten başka bir şey göstermiyor. Ve teşkilat-ı cedide dahi hakkımızda müstekarr olamıyor. Teşkilat-ı cedideden biri Şura-yı Devlet'tir ki, Bulgar milletin cesameti ve sadakat ve istikameti meydanda iken Şura-yı Devlet'e Bulgar milletinden yalnız bir aza alınmış ve o da milletin

⁷²⁷ OAK 265/48.

intihabıyla değildir. Bu cihetle teşkilat bizce aksi murad olunmuştur. Padişahımız bizim bugünkü halimiz çekilmez dereceye gelmiştir. Tekellüfat-ı mirîye ve icra-yı adalette memurlar hakkımızı ketm ediyorlar. Bizim milletimizde az çok okumuş ve millet emrinde kadir ve haysiyet kazanmış adamlar olduğundan bunlar hükümet nezdinde mazhar-ı himayet olmak lazım iken bilakis o makuleleri küçük sebeplerle mahv ve zayi ediyorlar. Çok sözümüz var ama bir lakırdı ile söyleyelim ki, umum halk nazarında rezil ve bednam olduk. Ve biz hayvan gibi bilinmek ve öldürülmek mertebesine geldik. Bizi muhafazaya ve refah-ı halimizi istihsale memur olanlar fena adamları tedip etmeyip ifa-yı habasete meydan veriyorlar. Demek olur ki, hükümet memurları vazifelerinin aksi hareketle hakkaniyeti göstermiyorlar. Bize ihsan buyurulan imtiyazat ve teşebbüs olunan ıslahat kağıt üzerinde kalıyor. Hatta şu istidamıza delil umur-i ruhaniyece olan istidamızın olunmasıdır.

Padişahımız!

Hal-i hazırın icabından istidlal ettiniz ki bundan böyle icra olunacak ıslahat ve tanzim olunacak kavanince ve nizamât mevki-i fiile ve istenilen dereceye vasıl olmayacaktır. Biz yakinen bilmişizdir ki, sizin kanunlarınıza ecnebler karışıkça bizim hürriyetimiz meydana çıkamaz. Padişahımız biz anladık ki, kanunlarınızı Bulgar milleti eline vermek ve ahirinin müdahalesini kesmek lazımdır. Ve size arz ederiz ki Bulgar milleti daima serbest[iyet] ve istiklalini isteyecektir. Bu istidamında devam eyleyecektir. Ve bütün Bulgarların arzu ve efkârları istiklalîyet talebinde müttehid ve şimdiye kadar ilana mani olan şey iltizam ettiğiniz adalet ve hakkaniyetiniz husul-i maksudu temin etmiş olması idi. Ne çare ki sabır ve tahammüle artık mecal kalmadığından arz-ı merama mecburiyet gelmiştir. Komite merkezi tarafından geçen sene dahi bu yolda layiha takdim olunmuş ise de bahtsızlığımızın seyyiesi olarak nazar-ı kabul ile bakılmadı ve eseri dahi görülmedi ve bütün Bulgar milleti bu efkarda mütehakkık olduğundan zikrolunan layihanın icrası hükmünü tekid ederiz. Bu defa kaviyen ümid eyleriz ki, bu defa bi'l-fiil teşkilata nail olunur ve şöhrat ve azametiniz şeref ve kuvvet bulur. Padişahımız güzel mülâhaza ediniz halimizi ıslah edecek çare bâlâda zikrolunan şeyler olduğunu biliniz. Zira başka yolda ne yolda tedbir olunmuş ve millete nasıl hak ve ne yolda teminat verilse yakinen bilmiş ve kanmış olun ki hükümet memurlar bizi haksız bulurlar ve milletin şu istidası kabul olunmaz ise millet sükut etmez ve reddi büyük yanlışlığı mucip olur. Zira milletin bu arzusu kaynaşmış ve herkes ye's haline gelmiş olduğundan nicesi silah

istimaline icbar edecektir. Padişahımız, şunu herkesten evvel ve ziyade dinleyebilirsiniz ki, şu sırada memleketimiz için son derecede bir fenalığı intaç eder.

Ey Padişahımız!

Mülahaza ediniz bize yazıktır. Kuvve-i cebriye istimaline sebep olacaksınız ve neticesinde birtakım telefât ve zayıttan başka bir faide görmeyeceksiniz ve yed-i iktidarınızda olan bir şeyi diriğ edip sonradan büyük fenalıklara sebebiyet vereceksiniz ve şu iktidarınızda hüsn eder ve Bulgarların istidasının is'af eylerseniz taht-ı âlî-baht-ı Osmaniye bir büyük destek kuvvet bulmuş olursunuz. Zira Bulgarların ellerinde sopa ve baltaları iğneli tüfenklerden ve en muteber eslihadan daha kuvvetlidir. Her vakit için yazıktır ki bu zamanı elden kaçıracaksınız ve sonra bir hüsn-i netice bulamayacaksınız. Padişahımız bizi bu gün ihlâl-i asayiş etmiş zannedersiniz, lakin bu doğru bir zan değildir. Çünkü biz istemeyiz ki ihtilâl ile ölelim. Ne çare ki istidamızın reddi bize ağır gelir ve ileride müşkilat tahaddüs eder.

Padişahımız!

Şimdiye kadar memalikin muhafazası uğrunda ittihaz ve icra olunan tedabir yerine memul edersiniz ki bir başka yol bulunur ve ahali memnun olur. Zira şu tedabir-i müttehîde husulü arzu olunan ihtilâli semeresiz bırakır. Eğer ahalinin müstedayatı kabul olunmayarak red olunacak olur ise millet azim bir kuvvet ile ve başka tarik ile husul-i maksada çalışacaktır.

Padişahımız mülahaza ediniz, görürsünüz ki geçen sene milletin sadasını kesmek için ne fena tedbirler kullanıldı. Bu tedbirlerle acaba husul-i maksadı arzu edenler bütün bütün bitti mi? Hayır. Bilakis ziyadeleşti. Zira merhametsizlik ilaç değildir. Bizim hastalığımız böyle asmak ile kesmek ile şifa bulmaz ve çektiğimiz hafiflemes. Her nasıl tedabirler kullanılsa yine milletin hakkı olan müstedayatı zayi olmaz. Eğer milletin istidasına nazar-ı merhamet ile bakılmaz ise millet silah kullanmaya mecbur olacaktır. Ve nihayet diğer idare altında bulunmayı gözüne aldıracaktır. Ve ol vakit verilecek müsaedatın hilmi ve tesiri olmayacaktır. Velhasıl bazı defa sultanı bulunduğunuz milliyetle bizim milletimizi rapt eden politika bendine hiçbir vakit hallolunmayacak diğer bir mevzuyu bend ve ilave ediniz ki, hakim-i mutlak ve milliyete mensup bir hakim olduğunuzu görsek milletimiz daima bend-i mezkûreye merbut bulunacaktır.

Ek XX

Nisan Ayaklanması'nın Bastırılmasının Ardından Ceza Alan Bulgarların ve Müslümanların Listesi⁷²⁸

Tuna Vilayet-i Celilesinin fi 3 Receb sene 1293 ve fi 12 Temmuz 1292 tarih ve dört yüz on iki numarolu tahrirat ve balası fezleke kılıkli mazbatanın leffiyle tevarüd eden kesân:

1. Kalikaryalı Penço – Müebbed
2. Akkiliseli Yovan – müebbed
3. Tetevenli Marin – müebbed
4. Zıştovili Petre – müebbed
5. Şumnulu Minço – müebbed
6. Köfçeli Todor – müebbed
7. Mirkovalı Penço – müebbed
8. Tetevenli Vasil – 15 sene müddet
9. Sofyalı kasap Nikola – 15 sene müddet
10. Besaryalı Nikola – 15 sene müddet
11. Karlovalı Hristo – 4 sene müddet
12. İvracalı Marko – 4 sene müddet
13. Garametro karyeli Nedelço – 4 sene müddet

Fi 26 Ağustos 1292 tarihli tuna vilayet-i celilesinden gönderilip canib-i zabıtan mevkuf olan kesân:

1. Rusçuklu Todor
2. Boyacı Tanas
3. Şumnulu Yorgi
4. Şumnulu Vasil
5. Refail veled-i Yorgi
6. Şumnulu Tanaş

⁷²⁸ OAK 267/130.

Ruşçuk Meclis-i temyizi mazbatası leffiyle Varna Mutasarrıflığının fi 20 Cemaziyelevvel 1294 tarihli ve elli yedi numarolu tahriratıyla tevarüd eden kesan:

1. Yamna/Pamnda karyeli Şaban – 10 sene müddet
2. Refiki Hasan – 15 sene müddet
3. Diğer Ali Osman – 15 sene müddet
4. Diğer Mustafa – 15 sene müddet
5. Diğer İnce Mehmed – 15 sene müddet
6. Yamna/Pamnda karyeli Memiş – 15 sene müddet (Köse Mustafa'yı katletmeinden fi 5 Cemaziyelevvel 1293 tarihinden mahpustur)
7. Hezargradlı Zühdü – 15 sene müddet (Mustafa'yı katletmesinden fi 1292 tarihinden mahpustur)
8. Karaşa karyeli Nikola – 15 sene müddet (katl maddesi fi 7 Haziran 1292 tarihinden mahpustur)
9. Silistrelî Ali – 15 sene müddet
10. Plevnelî Yusuf – 15 sene müddet (katl maddesi)
11. Zıştovilî Mito – 15 sene müddet
12. Tırnova kazalı kara İbrahim – 15 sene müddet
13. Malkoçlu Mehmed – 15 sene müddet

Tuna vilayet-i celilesinin 29 cemaziyelahire sene 94 tarih ve doksan yedi numarolu tahriratıyla gelen kesan:

1. Şerif bin Arif
2. Viranyeli Said bin Bekir
3. Hezargrad kazalı Ali bin İbrahim – 15 sene müddet
4. Ahmed bin Hüseyin
5. Tırnova kazalı Petri veled Nikola
6. Ruşçuklu Receb bin Ömer – 15 sene
7. Silistre kazalı Yorgi
8. Silistrelî Dîmo veled Dimitri
9. Silistrelî Yorgi
10. Ruşçuk kazalı dolab karyeli nedâlço

11. Tırnova kazalı Memiş
12. Tatarpazarcığında papas Nedelyu veled Yovan
13. Petriç kilisesi papas Hristo veled Petro

Vilayet-i müşarühima'nın fi 25 receb 1293 tarih ve dört yüz yetmiş üç numarolu tahriratıyla tevarüd eden kesan:

- 1- Lofçalı Petro veled Marin – müebbed
- 2- Servi kasabalı Dimitri veled Yovan – müebbed
- 3- Kızanlıklı Todor veled Minko – müebbed
- 4- Tırnova Yordan veled Mitre – müebbed
- 5- Zıştovili Yovançe veled Yovançe – müebbed
- 6- Kazdağlı Rebo oğlu Rusko Ustoyan
- 7- Gabrovalı Dimitri veled Todor – müebbed
- 8- Tırnovalı Penço – müebbed
- 9- Rusçuklu Nikola – müebbed

Edirne Vilayet-i celilesinin fi 12 receb 1294 tarih ve dört yüz yetmiş beş numarolu tahriratıyla tevarüd eden kesan:

1. Rençberli Zonço veled Mitko
2. Yassıkoru karyeli Nedelço veled Dimitri
3. Zincirli karyeli Nedelço veled Hristo
4. Kurra-i mezkureli Kolü veled Soyho
5. Yassıkoru karyeli Yovan veled Delço
6. Karye-i mezkureli Pop Angel veled Yovan
7. Avratalanlı Aleksi veled Petko
8. Zincirli karyeli Dimitri
9. Avratalanlı Todor veled Delço
10. Avratlanlı papas Yovan
11. Avratalanlı Yorgi veled Neşo
12. Avratalanlı Nikola veled Georgi
13. Avratalanlı Georgi veled Todor
14. Zincirli karyeli Ustoyan

15. Avratalanlı Konstanti veled Nikola
16. Zincirli karyeli Petko veled Nedelyo
17. Zincirli karyeli Petko veled Penço
18. Zincirli karyeli Ustoyko veled Nenço
19. Otlukkaryeli Ustoyko veled Ustoyan
20. Nefs-i Filibeli Dimitri veled Petko
21. Avratalanlı Yovan veled Ustoyan
22. Zincirli karyeli Petko veled Bero
23. Karye-i mezkureli Mumeş
24. Karye-i mezkureli İzlatan veled İstefko
25. Dört karyeli Apostol veled Ustoyan
26. Akkoru karyeli Dimo veled Nedelço
27. Karye-i mezkureli Apostol veled Petre
28. Braçko karyeli Tanço veled Peyo
29. Avratlanlı Atanaş veled Delo
30. İsikçe karyeli Kolyo veled Konstantin
31. Avratalanlı Todor veled Sosko
32. Zincirli karyeli Ustoyan veled Petko
33. Kozarska karyeli Kolü oğlu Trandafil
34. Karye-i mezkureli Yorgi
35. Kozarska karyeli Konstantin veled Hristo
36. Beruşıça karyeli Yovan veled Petri
37. Avratalanlı Delü veled Todor
38. Kozarska Karyeli Hristo oğlu Petre

Ek XXI

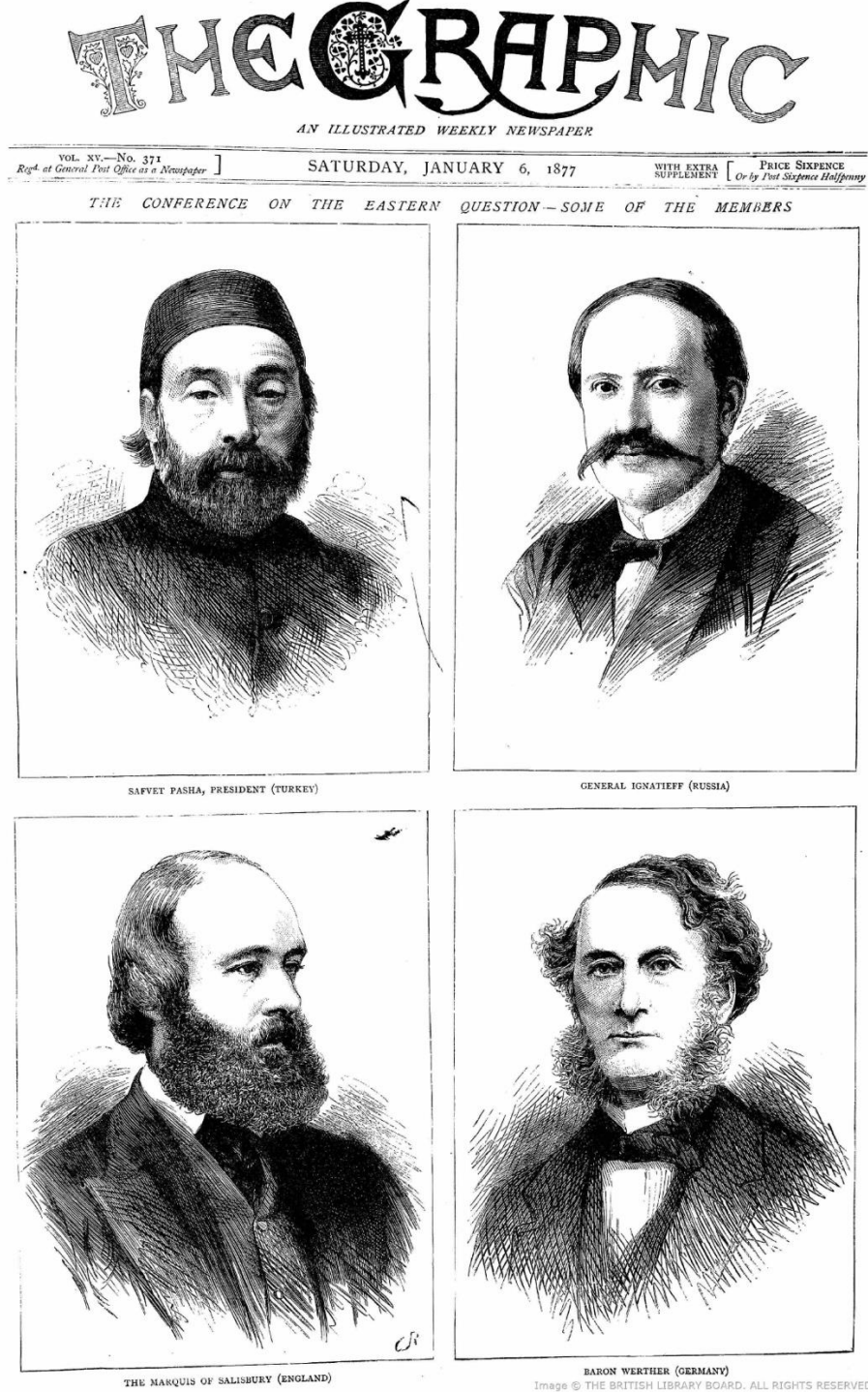
Merkezî Bulgar Hayır Cemiyeti'nin Siyasî Programı (Bükreş, Kasım 1876)⁷²⁹

Avrupa Doğu'da barışın tesis edilebilmesi için ortam yaratmak, insan haklarının hiçbirine saygı göstermeyen Türklerin bitip tükenmeyen gaddarlığını durdurmak ve Bulgar halkının haklı taleplerini yerine getirmek için aşağıdaki programın hayata geçirilmesine yardım etmeye mecburdur:

1. Bulgaristan, Makedonya ve Trakya'da hâkim unsurun Bulgarlar olacağı Bulgar devletinin ayağa kaldırılması.
2. Bulgar devleti bağımsız bir hükümete ve halkın seçeceği bir yasama organının benimseyeceği bir anayasaya sahip olacaktır.
3. Her bir alan için anayasaya uygun olarak tasarlanmış, halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek ayrı yasalar olacaktır.
4. Bulgarların arasında yaşayan bütün yabancı azınlıklar aynı siyasi ve medeni haklara sahip olacaktır.
5. Bulgar devletinde kayıtsız şartsız vicdan hürriyeti olacaktır.
6. Askerlik ve eğitim bütün Bulgar vatandaşları için mecburi olacaktır.

⁷²⁹ *Hristomatiya po istoriya na Bulgariya: Bilgarskoto vizrajane – vtorata i treta četvırt na XIX vek*, Sofya: UI "Sv. Kliment Ohridski", 1996, s. 609.

***The Graphic* Dergisi'nin 23 Aralık 1876 Tarihinde Başlayan İstanbul
Konferansı'na Katılan Delegeleri Gösteren Kapak Sayfası⁷³⁰**

⁷³⁰ *The Graphic*, 6 Ocak 1877, no. 371, s. 1.

Ek XXIII

Bükreş'teki Bulgar Komitacıların Bulgarları Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaş İlan Eden Rusya ve Rus Ordusu Saflarında Savaşmaya Davet Eden Beyannamesi⁷³¹

Bükreş Fesad Komitesi Tarafından fi 7 Mayıs sene [18]77 Tarihiyle Bulgarlara Hitaben Neşrolunan Beyannamenin Tercümesi Suretidir

Kardaşlar,

Bir millet ki kendi hürriyet ve istiklaliyeti için kan döker ve kavga eder. O millet er geç nail-i emel olur. Hürriyet fedakârlıksız istihsal olunmaz. Asırlardan beri zîr-i esarete duçar-i su-i muamelat olduğumuz halde ömür ve canımız aleyhine ekseriya ref'-i liva-yı isyan etmiş isek de her defasında Türk güruhlarını bizi kana boğarak sesimizi çıkartmadıklarından türlü işkencelere girifta[r] eylediklerinden bu hal bütün dünyanın merhametini celp eyledi. Köylerimiz bu yakınlarda dahi ihrak ve analarımız ve zevcelerimiz terzil ve idam edildi. Papaslarımız çarmıha gerildikleri gibi kiliselerimiz dahi yağma edilmiş. Ve kelpeler nice bin Bulgar naaşlarını paralamış ve nice bin Bulgar defnolunamayıp açıkta kalmıştır. Her ne tarafa medd-i nazar olursa vatan-ı felaketzedemizin ova ve sahraları Bulgar kanıyla sakyolunduğu görünür. Bir selamet-i acile ümidiyle bunca mesaib ve mezalime tahammül ettik. İşte ümitlerimiz boşa çıkmadı. Rusya bizi halas etmek istiyor. Rusya hun-i şühedamızın hesabını istemeye ve mihan ve âlâmımızın intikamını almaya hazırlanmaktadır. Rusya'nın şanlı bayrakları Bulgaristan'da kariben mevc-engiz olacak ve esas-ı hüsn-i istikbalimiz onların zîr-i himayesinde vaz' edilecektir. Rusyalılar imdadımıza kardaş gibi gelerek vaktiyle Yunan ve Romanya ve Sırpılları kurtarmak için ne yaptılar ise şimdi bunu bizim için dahi icra edeceklerdir.

Kardaşlar Rusyalılarla beraber muharebe etmek için cümlemiz tek bir adam gibi kalkmaya mecbur olduğumuz azîm ve mukaddes vakit hulul etti. Hemen ve elinizden geldiği kadar silahlanınız bizim için hazırlanmış olan mevkie layık olduğumuzu göstermeliyiz ve istikbalimiz selametimiz icabınca nacilerimiz yanında muharebe etmeliyiz. Fevka'l-gaye say ve gayret eder isek hürriyete layık oluruz.

⁷³¹ OAK 1/3.

Ey Bulgarlar siz kendi kendiniz bir hükümete malik olacaksınız; fakat şimdilik muhibban-i vatan tarafından teşkil olunan hükümet-i muvakkateye itaat ediniz. Bu hükümet yakında aranızda bulunup muradınız veçhile hareket edecek ise de şimdiki halde sizi Memleketeyn toprağından davet ediyor. Ey Bulgarlar ilerleyin. Cenab-ı Hakk ve karındaşımız olan Rusyalılar bizimle beraberdir.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Cengiz		YOLCU
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		Bulgarca
ve Düzeyi	(İleri)		(İleri)
Eğitim Durumu	Başlama- Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2001	2005	İstanbul Atatürk Lisesi
Lisans	2005	2009	İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
Yüksek Lisans	2009	2014	Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Yüksek Lisans Programı
Doktora	2014	2024	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Doktora Programı
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama- Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2013	-	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			

Yayınlar:	“Kölelerin İsyanı’nı Bastırmak: Bulgaristan’da Yasaklanan Bir Film ve Türkiye”, <i>Journal of Balkan and Black Sea Studies</i> 7 (2021): 63-87. Yolcu, Cengiz. (2020) <i>İntibah İbret İntikam: Balkan Savaşı’nda Osmanlı Propaganda Kitapları</i>. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020. “Sofya’da Medfun Bir Osmanlı Sultanı: V. Murad’ın Kızı Fatma Sultan”). <i>Toplumsal Tarih</i> 289 (Ocak 2018): 36-42. Yolcu, Cengiz. (2017) <i>Defeat on the Battlefield, Defense in Press: Ottoman Propaganda in the Balkan Wars</i>. İstanbul: Libra, 2017. “Bulgar Fesad Komitesi Reisi’ Vasil Levski’nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiği İfade Üzerine Bir Değerlendirme”. <i>Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi</i> 27 (2015-1): 15-63. “Bulgar Çarı ‘Çarlar Kenti’nde”, <i>Osmanlı İstanbulu III</i>. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi & İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015): 243-288. “Depiction of the Enemy: Ottoman Propaganda Books in the Balkan Wars of 1912-1913”, <i>Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire, Vol. II: Political Violence and the Balkan Wars</i>. Dimitris Stamatopoulos (ed.). İstanbul: The ISIS Press, 2015, s. 57-80.	
Diğer:		
İletişim (e-posta):		
	Tarih	25/07/2024
	İmza	
	Adı Soyadı	Cengiz YOLCU

